

Bratislavský samosprávny kraj
Sabinovská 16, P. O. BOX 106
820 05 Bratislava 25

@bratislavskykraj.sk
bratislavsky_samospravny_kraj
BratislavskyKraj

podatelna@region-bsk.sk
02/4826 4111
www.bratislavskykraj.sk

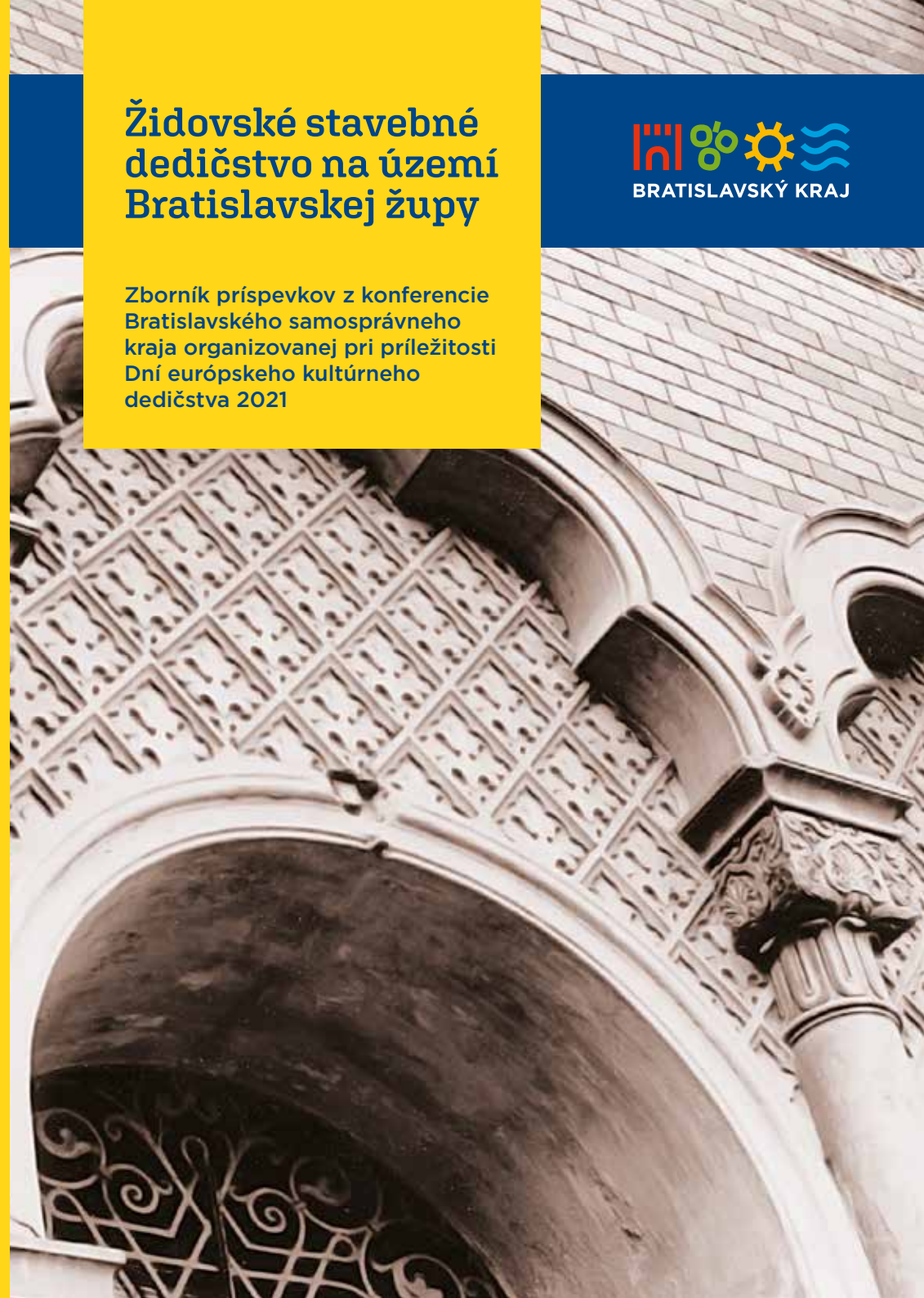
Vydal Bratislavský samosprávny kraj, 2022

Zborník príspevkov z konferencie / 2021 Židovské stavebné dedičstvo na území Bratislavskej župy

Židovské stavebné dedičstvo na území Bratislavskej župy

Zborník príspevkov z konferencie Bratislavského samosprávneho kraja organizovanej pri príležitosti Dní európskeho kultúrneho dedičstva 2021

V roku 2020 bola Bratislavskému samosprávnemu kraju a partnerom udelená Výročná cena časopisu Pamiatky a múzeá za rok 2019 v kategórii Akcia – podujatie – dlhodobé projekty, za cyklus desiatich odborných konferencií ku Dňom európskeho kultúrneho dedičstva.

Židovské stavebné dedičstvo na území Bratislavskej župy

Zborník príspevkov z konferencie Bratislavského samosprávneho kraja, ktorá sa konala v rámci Dní európskeho kultúrneho dedičstva 2021 v priestoroch Úradu Bratislavského samosprávneho kraja v termíne 19. 10. 2021.

Autorky a autori príhovorov a konferenčných príspevkov:

Mgr. Juraj Droba, MBA, MA, predseda Bratislavského samosprávneho kraja

doc. Mgr. art. Svetlana Waradzinová, vedúca oddelenia kultúry Bratislavského samosprávneho kraja

PhDr. Peter Salner, DrSc., Ústav etnológie a sociálnej antropológie Slovenskej akadémie vied

Prof. Rudolf Klein, Óbudská univerzita, Budapešť, Maďarsko

Mgr. Alexandra Vávrová, Mgr. Martin Holma, Krajský pamiatkový úrad Bratislava

Mgr. Elena Sabadošová, Mgr. Marian Havlík, výskumníci v oblasti architektonicko-historického a umelecko-historického výskumu

Mgr. Ján Mitáč, oddelenie kultúry Bratislavského samosprávneho kraja

Mgr. Martina Orosová, PhD., Pamiatkový úrad Slovenskej republiky

Dr. phil. Maroš Borský, Židovský kultúrny inštitút, Bratislava

Ing. Peter Werner, Ústredný zväz židovských náboženských obcí v Slovenskej republike

Viera Kamenická, Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry

MUDr. Tomáš Stern, Židovská náboženská obec Bratislava

Mgr. Daniel Polakovič, Židovské múzeum v Prahe, Česká republika

Partnerské organizácie:

Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry

Pamiatkový úrad Slovenskej republiky

Mestský ústav ochrany pamiatok v Bratislave

Academia Istropolitana Nova, o. z.

Prípravný výbor konferencie:

doc. Mgr. art. Svetlana Waradzinová, vedúca oddelenia kultúry Bratislavského samosprávneho kraja

Bc. Tereza Langerová, oddelenie kultúry Bratislavského samosprávneho kraja

Ing. arch. Ján Mackovič, Krajský pamiatkový úrad Bratislava

PhDr. Karel Prášek – Krajský pamiatkový úrad Bratislava

PhDr. Zuzana Zvarová, Mestský ústav ochrany pamiatok v Bratislave

Ing. Ernest Huska, Miestny úrad mestskej časti Bratislava-Staré Mesto

M.A. Michal Vaněk, PhD., Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry

Mgr. Lucia Gembešová, Academia Istropolitana Nova, o. z.

Ing. Zuzana Svítková, Academia Istropolitana Nova, o. z.

Vydanie prvé
Bratislava 2022

Židovské stavebné dedičstvo na území Bratislavskej župy

Zborník príspevkov z konferencie Bratislavského samosprávneho kraja, ktorá sa konala v rámci Dní európskeho kultúrneho dedičstva 2021 v priestoroch Úradu Bratislavského samosprávneho kraja v termíne 19. 10. 2021.

Vydavateľ:
Bratislavský samosprávny kraj

Editorky:
doc. Mgr. art. Svetlana Waradzinová, Bc. Tereza Langerová,
Mgr. Lucia Gembešová, Ing. Zuzana Svítková

Autorky a autori odborných príspevkov:
PhDr. Peter Salner, DrSc., Prof. Rudolf Klein, Mgr. Alexandra Vávrová, Mgr. Martin Holma, Mgr. Elena Sabadošová, Mgr. Marian Havlík, Mgr. Ján Mitáč, Mgr. Martina Orosová, PhD., Dr. phil. Maroš Borský, Ing. Peter Werner, Viera Kamenická, MUDr. Tomáš Stern, Mgr. Daniel Polakovič

Jazyková korektúra:
Mgr. Miroslava Fabriciusová

Grafická úprava:
Marta Hegedúšová

Fotografia na obálke:
Fotografia na prednej strane pozvánky zobrazuje detail zaniknutej synagógy na Rybnom námestí v Bratislave.
Zdroj: zbierka J. Šedivého z internetovej stránky www.pammap.sk

ISBN: 978-80-99911-08-7

Obsah

Príhovory

Juraj Droba
Svetlana Waradzinová

Vývoj riešení opustených synagóg a cintorínov

Peter Salner, Ústav etnológie a sociálnej antropológie
SAV, v. v. i.

Slovenské židovské dedičstvo – jeho história, ochrana a význam v rámci Európy

Prof. Rudolf Klein, Óbudská univerzita, Budapešť, Maďarsko

Prehľad synagóg Bratislavského kraja evidovaných v Ústrednom zozname pamiatkového fondu

Alexandra Vávrová, **Martin Holma**, Krajský pamiatkový úrad
Bratislava.....

Stavebno-historický vývoj synagógy v Senci

Elena Sabadošová, **Marian Havlík**

Synagóga v Senci – príbeh záchrany jednej národnej kultúrnej pamiatky

Ján Mitáč, oddelenie kultúry Bratislavského samosprávneho kraja.....

Pamiatkové hodnoty synagógy vo Svätom Jure

Martina Orosová, Pamiatkový úrad Slovenskej republiky

Prepojenie svetskej a náboženskej funkcie synagógy na Heydukovej ulici v Bratislave

Maroš Borský, Židovské komunitné múzeum, Bratislava

Židovské cintoríny v Bratislavskom kraji

Peter Werner, Ústredný zväz židovských náboženských obcí
v Slovenskej republike.....
Maroš Borský, Židovský kultúrny inštitút, Bratislava.....

Symbolika židovských náhrobných kameňov

Viera Kamenická, Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry

Druhý život „domu večnosti“. Nález náhrobkov starého židovského cintorína v Bratislave

Daniel Polakovič, Židovské múzeum v Prahe.....
Tomáš Stern, Židovská náboženská obec Bratislava.....

Príhovor predsedu Bratislavského samosprávneho kraja

Vážené dámy, vážení páni,
ctení účastníci konferencie,

„Dedičstvo pre všetkých,, je témou celoeurópskeho podujatia s názvom **Dni európskeho kultúrneho dedičstva**, ktoré sa koná každý rok v 50 štátoch Európy.

V nadväznosti na túto významnú udalosť Oddelenie kultúry Bratislavského samosprávneho kraja opäťovne usporadúva obľúbenú odbornú konferenciu tento rok na tému „**Židovské stavebné dedičstvo nášho kraja**“.

Jej prostredníctvom sa tak už po **dvanásťkrát** zapájame do celoeurópskeho dialógu o kultúrnych hodnotách a opäť si tak pripomíname dôležitosť a zodpovednosť k ochrane kultúrneho dedičstva.

Bratislavský samosprávny kraj v spolupráci s partnermi – **Pamiatkovým úradom Slovenskej republiky, Mestským ústavom na ochranu pamiatok v Bratislave a Academiou Istropolitana Nova** – a tento rok aj ďalším odborným garantom konferencie **Múzeom židovskej kultúry** – pre Vás pripravili odborné príspevky o význame ochrany židovského dedičstva.

Uvedomujeme si našu zodpovednosť voči všetkým objektom zapísaným v zozname Národných kultúrnych pamiatok, ktorých sme vlastníkom.

Minulý rok bolo poslaneckým zborom zastupiteľstva BSK schválené odkúpenie chátrajúcej **synagógy vo Svätom Jure** a v tomto čase aktívne pripravujeme zámer pre jej ďalšie využitie.

Na budúci rok sa ukončí rozsiahla rekonštrukcia **Synagógy ortodoxných v Senci**. Je to príkladná obnova objektu, ktorý má za sebou zložitú históriu.

Procesy rekonštrukcie pamiatok nie sú jednoduché a navyše sú finančne náročné. Naše strategické nastavenie, dôsledná príprava a participatívny prístup prinesie do kraja nové možnosti pre všetkých.

V neposlednom rade každoročne podporujeme rôzne typy projektov na ochranu hmotného i nehmotného kultúrneho dedičstva, ale aj pamäťových a fondových inštitúcií z **Bratislavskej regionálnej dotačnej schémy**.

Chcel by som ešte raz vysloviť **poďakovanie** organizátorom a všetkým partnerom dnešnej konferencie, ako aj autorom príspevkov.

Veľmi ma teší, že snaha mojich kolegov bola ocenená cenou časopisu **Pamiatky a múzeá za rok 2019**. Dúfam, že v tejto tradícii budeme pokračovať.

Verím, že táto konferencia bude obohacujúca pre Vás všetkých – tých, ktorí ste tu **prítomní fyzicky**, ako aj tých, ktorí sa do konferencie zapájate **online formou**.

Mgr. Juraj Droba MA, MBA
predseda Bratislavského
samosprávneho kraja

Príhovor vedúcej oddelenia kultúry

Vážené dámy, vážení páni,

napriek situácii, ktorá nám už vyše roka znemožňuje stretávať sa a užívať a prežívať kultúru a umenie v jej esenciálnej podobe, úrad Bratislavského samosprávneho kraja, moje kolegyne a kolegovia, ako aj náš hlavný partner – kolegyne z AINova, Vás opätovne srdečne vítame na 12. ročníku konferencie konanej pri príležitosti Európskeho mesiaca kultúrneho dedičstva – tentoraz venovanej židovským kultúrnym pamiatkam na území nášho kraja.

V predchádzajúcich obdobiach, od roku 2010 až do roku 2020, boli realizované konferencie na rozmanité témy venujúce sa širokospektrálnemu mapovaniu, ochrane a práci s kultúrnymi pamiatkami regionálneho aj národného významu, ktoré sú súčasťou infraštruktúry, ale aj mentálnej DNA župy.

Pre zaujímavosť ich všetky uvádzam:

Kultúrne dedičstvo a hospodárstvo;

Kaštiele a kúrie Bratislavskej župy;

Dejiny bývania v Bratislavskej župe;

Sakrálné pamiatky Bratislavskej župy;

Veľká vojna a Bratislavská župa;

Industriálne a technické pamiatky a areály v Bratislavskej župe;

Historická zeleň, parky a záhrady v Bratislavskej župe;

Tradícia keramiky v Bratislavskej župe a možnosti jej kreatívnej reflexie;

Dunajský Limes a odkaz rímskej antiky na ľavom brehu Dunaja;

100 rokov Bratislavskej župy (1919 – 2019)

a Dejiny školstva v Bratislavskej župe.

Za to obdobie sme oslovili veľké množstvo spolupracovníkov z radov odborníkov, popularizátorov pamiatok, ale aj ľudí, ktorí administratívne zabezpečujú ochranu pamiatok na našom území, ako aj mnoho regionálnych politikov, významných mienkotvorných osobností spätých s históriou župy a posunuli tému ochrany a obnovy pamiatok na úroveň strategických cieľov úradu BSK. Dnes sa na úrade do odbornej diskusie o pamiatkach, postupe ich obnovy a o sprístupnení širokej verejnosti zapájajú nielen moji kolegovia z oddelenia kultúry, ale aj strategického plánovania, investičných činností či financií a v neposlednom rade aj kolegovia zastrešujúci agendu cestovného ruchu. Práve kultúrny turizmus je to, čo našim župným pamiatkam dáva druhý – veľmi zaujímavý a častokrát aj náučný či

veselý – život. Tým získavajú potenciál osloviť aj rôzne cieľové skupiny – či už rodiny s deťmi, turistov zo zahraničia a iných krajov, ale aj školy, či rôzne záujmové spolky.

Teším sa tiež z toho, že otvárame novú kapitolu ďalšej dvanásťročnice konferencií aj medzinárodným rozmerom – prvýkrát privítame na konferencii aktívneho účastníka s príspevkom zo zahraničia a verím, že tento rozmer budeme v budúcnosti rozširovať. Pohľady zvonka sú vždy inšpiratívne a potrebné.

Tematika židovskej kultúry a s ňou spojennej historickej fyzickej infraštruktúry na území kraja je téma, ktorá je nielen zaujímavá v tejto zvláštnej dobe popierania historických práv a množstva dezinformácií, ale aj preto, že župa priamo zachraňuje a spolupodieľa sa na záchrane napr. synagógy v Senci, synagógy vo Svätom Jure či židovského cintorína Chatama Sofera, ale aj iných prejavoch pamäti židovských komunít na území kraja (oral history, fotodokumentácia, emigrantské príbehy a pod.). A to nielen priamo, ale aj prostredníctvom Bratislavskej regionálnej dotačnej schémy, kde podporuje projekty židovskej komunity.

Verím, že o rok o takomto čase budeme otvárať novú expozíciu židovskej kultúry v novozrekonštruovanej synagóge v Senci, ktorá bude plniť aj funkciu kultúrno-umeleckého a komunitného centra. A verím, že sa stane živým miestom na stretávanie sa rôznych kultúr a rôznych „cieľoviek“.

V závere môjho príhovoru by som chcela vysloviť poďakovanie organizátorom konferencie: mojim kolegyniam a kolegom z Oddelenia kultúry Úradu BSK, všetkým spoluorganizátorom a partnerom konferencie, ktorí sa podieľajú na jej tvorbe nepretržite už 12 rokov – Pamiatkovému úradu Slovenskej republiky, Krajskému pamiatkovému úradu Bratislava, Mestskému ústavu na ochranu pamiatok v Bratislave a Akademii Istropolitana Nova. Ďakujem tiež autorkám a autorom príspevkov tohto, ako aj predošlých ročníkov a poďakovanie v neposlednom rade patrí aj Múzeu židovskej kultúry SNM, ktoré bolo partnerom konferencie v roku 2021.

Verím, že so stálymi spolupracovníkmi sa uvidíme aj o rok. Našou témou budú historické dopravné stavby.

Svetlana Waradzinová
vedúca oddelenia kultúry

Vývoj riešení opustených synagóg a cintorínov

V tomto príspevku si všimam situáciu židovskej komunity na Slovensku po roku 1945 a osudy opustených synagóg a cintorínov. Využívam pritom v prvom rade materiály z archívu Ústredného zväzu ŽNO (ÚŽŽNO).² Obsahujú okrem iného korešpondenciu spojenú s viac než stovkou židovských náboženských obcí (ŽNO), ktoré z rôznych dôvodov zanikli v rokoch 1945 – 1968. Súčasťou tohto korpusu sú informácie o synagógach a cintorínoch, ktoré na základe rozhodnutia Slovenskej národnej rady³ prevzal do svojej správy ÚŽŽNO. Dôležité fakty prinášajú aj publikácie, ktoré obsahujú výsledky výskumov Eugena Bárkányu.⁴

Východisková situácia

Štatistické údaje potvrdzujú, ako sa v rokoch 1938 – 1945 zmenila židovská komunita na Slovensku. V roku 1930 sa k „mojžiškemu vyznaniu“ prihlásilo 136 767 obyvateľov a židovskú národnosť zvolilo 65 217 osôb.⁵ Židia v tom čase žili prakticky na celom území Slovenska. Veriaci boli organizačne rozdelení do 228 náboženských obcí (kehillot).⁶ Prevažovali ortodoxné komunity, len asi 25 % z počtu obcí aj členov sa deklarovalo ako neologické alebo status quo ante.⁷

- 1 Štúdia vznikla v rámci projektu VEGA 2/0047/21 *Človek v nedemokratických režimoch. Roky 1938 – 1989 v pamäti slovenskej majoritry a židovskej komunity. Etnologický pohľad*.
- 2 Časť tohto donedávna nespracovaného materiálu som uverejnil v knihe SALNER, Peter: *Židia na Slovensku po roku 1945 (Komunita medzi vierou a realitou)*. Bratislava: Veda, 2016.
- 3 231 Vyhláška Predsedníctva Slovenskej národnej rady zo dňa 10. septembra 1945, ktorou sa uverejňuje uznesenie Zboru povereníkov Slovenskej národnej rady o úprave pomerov židovskej konfesie na Slovensku. In: *Úradný vestník*, ročník 1945, č. 23, 29. septembra 1945, s. 515 – 516.
- 4 BÁRKÁNY, Eugen: *Židovské pamiatky na Slovensku*. Bratislava: Pamiatkový úrad na Slovensku, 2017; BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít: *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava: Vesna, 1991.
- 5 *Sčítání lidu v republice československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I*. Praha: Státní úřad statistický, 1934, s. 23.
- 6 Hebrejské slovo pre náboženskú obec je kehila (množné číslo kehillot), používa sa tiež jidiš výraz kile. Všetky uvedené termíny chápem ako synonymá.
- 7 BÜCHLER, Róbert J. – FATRANOVÁ, Gila: Z histórie slovenského židovstva. In: *Encyklopédia židovských náboženských obcí. 1. zväzok A-K*. Bratislava: SNM – Múzeum židovskej kultúry. Edícia Judaica Slovaca 2009, s. 9. Podľa iného zdroja na Slovensku pôsobilo len 175 náboženských obcí, pričom 120 bolo ortodoxných, 30 neologických a 25 status quo ante (JELINEK, Ješajahu Andrej: Zachráň sa, kto môžeš. Židia na Slovensku v rokoch 1944 – 1950. In: *Acta Judaica Slovaca*, 4, 1998, s. 154).

V roku 1940 žilo na území vojnovnej Slovenskej republiky 88 951 židov. Ďalších takmer 50 000 sa ocitlo na území, ktoré po Viedenskej arbitráži (2. 11. 1938) pripadlo Maďarsku. Mojmým zámerom nie je verifikovať rôzne údaje o počtoch zavraždených. Uspokojím sa s konštatovaním, že holokaust prežilo 20 000 až 30 000 židov. Znamená to smrť viac než 100 000 príslušníkov komunity. V mnohých lokalitách nedávnu prítomnosť židov pripomínali len opustené synagógy a cintoríny.

Vyhláška 231/1945

Po oslobodení Československa prijala Slovenská národná rada Vyhlášku 231/1945 o úprave pomerov židovskej konfesie. V úvode tohto dokumentu Zbor povereníkov „*poveruje správou organizačných vecí židovských náboženských obcí na Slovensku Ústredný zväz židovských náboženských obcí na Slovensku, ktorý má predsedu, šesť členov poradného zboru a šesť náhradníkov. Za predsedu sa ustanovuje Armin Frieder, hlavný rabín kongresovej židovskej náboženskej obce v Bratislave, ktorému sa dáva v organizačných otázkach tohto ústredia, ako aj židovských náboženských obcí všetkých rítov na území Slovenska plná moc*“. Text menovite uvádza 6 členov a 6 náhradníkov. Rovnako zastúpené boli ortodoxné aj neologické obce.

Z vyhlášky ďalej vyplýva, že v jednom meste smie pôsobiť len jedna (zjednotená) „*Židovská náboženská obec*“.⁸ Po zákaze väčšiny spolkov (vrátane židovských) v roku 1951 Zväz a náboženské obce sa stali jedinými legitímnymi orgánmi komunity. Pod spoločnou strechou nútene kooperovali ortodoxní, neologickí, kultúrni, sionistickí, etnickí a neskôr tiež asimilovaní a ateistickí židia.

Zväz zároveň získal kompetenciu definovať „živé“ a „zaniknuté“ obce. Ako podmienku ďalšej existencie zvolil pravidelné konanie bohoslužieb.⁹ Samostatnosť tak stratili obce, v ktorých sa neschádzal minjan (účasť 10 dospelých židovských mužov je podmienkou konania bohoslužieb).

Zvolené kritériá sa často stretli s protestmi. Keď v októbri 1946 Zväz vyhlásil verejnú súťaž na odpredaj synagógy v Šaštíne, tamoj-

8 Vyhláška, s. 515.

9 Podľa B. Soukupovej „*bohoslužby a slavnosti väzané na judaizmus měly po traumatizující válčné zkušenosti upevniť kolektivní identitu u z velké části sekularizovaného menšinového společenství*“. SOUKUPOVÁ, Blanka: Slavnosti jako způsob udržení a revitalizace menšinové identity. Na příkladu židovské komunity v českých zemích po šoa. In: DUDEKOVÁ KOVÁČOVÁ, Gabriela a kol.: *V supermarketu dějin. Podoby moderných dějin a společnosti v stredo-európskom priestore*. Bratislava: Veda, 2021, s. 93.

šia komunita nesúhlasila: „Oznamujem vám, že tvoríme náboženskú obec Šaštína s okolím. Máme viac ako 20 členov, a preto si svoje záležitosti sami vybavujeme. Čudujeme sa preto, že ste dali bubnováť predaj domov bez nás, a obzvlášť kostol, ktorý sa nemá a nesmie predávať.“¹⁰ Nešlo o ojedinelý prejav: „Dovoľujem si oznámiť, že žid. náb. obec vo Svätom Kríži neprestala nikdy jestvovať a fakticky aj teraz jestvuje, i keď potrebný počet mužov pre minjan není.“¹¹

J. A. Jelínek uvádza, že v roku 1946 pôsobilo na Slovensku 79 náboženských obcí,¹² kým podľa R. Büchlera vtedy registrovali 127 náboženských obcí a synagogálnych spoločností.¹³ V roku 1949 počet obcí klesol na 41. Hlavným dôvodom bola alija (emigrácia do Palestíny/Izraela). Toto riešenie zvolilo do konca roka 1950 viac než 10 000 osôb.¹⁴ Obec v Trebišove napríklad informovala: „... naši súverenci sa vysťahovali a tých pár, čo tu ostali, sa tiež do konca novembra vysťahujú, takže naša ŽNO sa likviduje a tým je už likvidovaná. Ja ako predseda zriekam sa svojej funkcie dnešným dňom“.¹⁵

Pred rokom 1948 pôsobili na Slovensku okrem náboženských inštitúcií štyri prúdy sionistického hnutia a rôzne zamerané spolky. Sekulárnych židov zastupovalo Združenie rasovo prenasledovaných (SRP). Po februári 1948 nový režim zakázal všetky židovské organizácie s výnimkou ÚZŽNO a náboženských obcí. Preživší si museli zvoliť, či vstúpia do niektorej ŽNO, alebo ostanú mimo židovských štruktúr. Rozhodovanie uľahčovalo, že obce nezaistovali len náboženské aktivity, ale sa angažovali aj pri riešení sociálnych a zdravotných potrieb členov.¹⁶

Židovské stavebné dedičstvo

Vyhláška 231 pridelila Zväzu tiež povinnosť spravovať majetky zaniknutých náboženských obcí. Preto dnes rieši problémy približne 800 opustených cintorínov a okolo stovky bývalých synagóg. Pri týchto počtoch potrebná starostlivosť o tieto objekty presahovala (a dodnes presahuje) personálne i finančné možnosti komunity.

¹⁰ AUŽŽNO, krabica 52, Šaštín, 24. 10. 1946.

¹¹ AUŽŽNO, nezaradené, Svätý Kríž nad Hronom, 4. 3. 1947.

¹² JELÍNEK, Ješajahu Andrej: Dávidova hviezda pod Tatrami. Židia na Slovensku v 20. storočí. Vydavateľstvo Jána Minárika, 2009, s. 101.

¹³ BÜCHLER, Róbert J.: Znovuoživenie židovskej komunity na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: *Acta judaica Slovaca*, 4, 1998, s. 70 – 71.

¹⁴ Podrobnejšie JABLONKOVÁ, Chana: Izrael a Židia zo Slovenska. In: *Acta judaica Slovaca*, 4, 1998, s. 163 – 186.

¹⁵ AUŽŽNO, krabica 58, Trebišov, 10. 11. 1949.

¹⁶ ŠMIGEL, Michal: Protižidovské výtržnosti v Bratislave v rokoch 1946 – 1948 (v kontexte povojnových prejavov antisemitizmu na Slovensku). In: MEDVECKÝ, Matej (ed.): *Fenoméni Bratislava*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2011, s. 252.

Výsledkom je permanentná dilema, ako nedostatočné prostriedky racionálne rozdeliť medzi cintoríny, synagógy alebo žijúcich ľudí.

Medzi prvé kroky ÚZŽNO v úsilí riešiť neriešiteľné patrilo mapovanie demografickej a majetkovej štruktúry. Pri ÚZŽNO preto vznikol Technický referát, ktorý viedol predseda ŽNO v Liptovskom Mikuláši Eugen Fischer.¹⁷ S niekoľkými spolupracovníkmi vypracoval stovky správ, ktoré sú uložené v archívoch Zväzu a náboženských obcí. Z nich vyplýva, že prakticky každá kehila mala synagógu či modlitebňu a cintorín, niekedy aj mikve. V mnohých prípadoch vlastnili tiež školské budovy a byty pre rabínov, učiteľov alebo duchovných.

Synagógy

Pri riešení osudov opustených synagóg Zväz zohľadňoval situáciu príslušnej obce, stav objektu a vlastné personálne a finančné možnosti. Pragmatickým riešením bol predaj: „Zdôrazňujeme, že bolí nás to dosť, keď musíme pristúpiť k odpredaju našich synagóg, kde volakedy sa konali bohoslužby a zvelebovali Všemohúceho a dnes nie je tam nikoho, kto by oživil túto tradíciu. Nemôžeme preto ináč, ako sa postarať aspoň o to, aby z našej synagógy bola zriadená budova, ktorá neurazí dôstojnosť božieho stánku. Keď by ste znovu mohli zriadiť ŽNO v Kuklove, slúžilo by to nám iba radosťou a sami by sme radi prispeli k obnove kostola.“¹⁸

Súčasťou predajných zmlúv boli body, ktoré mali zabezpečiť spomínanú „dôstojnosť božieho stánku“. Nedávno rekonštruovanú synagógu v Lučenci tamojšia obec predala v roku 1947 mestu. Bod 5 zmluvy vysvetľuje, že objekt bol počas vojny zničený a vlastník nemá prostriedky na opravy. Z hľadiska našej témy je podstatný bod 6: „Konečne odpredáva odpredávateľka synagógu preto, lebo následkom rasovej perzekúcie počet členov klesol na 1/10-nu a toľko počtu vyhovuje aj druhá menšia, v meste jestvujúca synagóga. Keďže sa však jedná o synagógu, je podmienkou odpredaja, že v budove synagógy, ktorá bola pre náboženské účely posvätená a slúžila k náboženským obradom, nemôžu byť nikdy v budúcnosti usporiadané žiadne tanečné zábavy a užívané alebo podávané žiadne alkoholové nápoje, ale aby táto budova slúžila vždy a výlučne účelom kultúrnym a humanitným.“¹⁹ Konečnou výhradou je, že pri adaptácii nemovitosti nesmie byť táto prevedená takým spôsobom, aby záchody boli umiestnené bárs kde v stavbe terajšej budovy, ale

¹⁷ V polovici päťdesiatych rokov ho nahradil Eugen Bárkány. Na západe Slovenska vykonával túto funkciu Pavel Weiss.

¹⁸ AUŽŽNO, krabica 54, Kuklov, 30. 10. 1946.

¹⁹ Myslím, že práve táto formulácia by mala v súčasnosti tvoriť rámec úvah o využití bývalých synagóg.

tieto môžu byť umiestnené výlučne mimo.²⁰ Podobné špecifikácie nájdeme prakticky v každej zmluve o predaji synagógy. Reálne však noví vlastníci upravovali svoj majetok nielen na byty, remeselnícke dielne, rôzne obchody, garáže, sklady či sýpky. Z mnohých sa časom stali neželané kiná, divadelné sály, kresťanské kostoly, nočné podniky, telocvične atď.

V iných súvislostiach som uviedol, že niektoré ŽNO odmietli štátut „zaniknutej obce“ a pokúšali sa naďalej rozhodovať o svojich synagógach. Chceli ich využívať pre vlastné potreby alebo aspoň disponovať finančnými prostriedkami, ktoré Zväz získal predajom. Nechýbali prípady, že členovia obcí odmietali religiózne motivované riešenie a uprednostňovali kultúrny prístup. Korešpondencia Zväzu s obcou v Senici potvrdzuje, že už v štyridsiatych rokoch 20. storočia časť komunity presadzovala využitie na kultúrne účely.

Zväz prijal ponuku Rolníckeho skladištného družstva (RSD), ktoré bývalú synagógu plánovalo „prispôbiť na sklad – sýpku pre obilie – už z tohtoročnej úrody“.²¹ Miestni zas preferovali predaj „politick-kej obci s tou podmienkou, že spraví z kostola kultúrny dom (kino), pekne upravená budova by aspoň nám bola památkou, že tam niekedy bol náš kostol. Ale to si nikto z nás nepreje, ba ani nepripustíme, aby na miesto kostola bolo skladište na obilie alebo iný tovar“.²² Svoju predstavu rozvinuli v ďalšom liste: „My nemáme záujem na tom, aby sa kostolná budova predala, ani za veľké, ani za malé peniaze. Keby bolo možné kostol slušne opraviť, a keby sme mali aspoň 20 návštevníkov pri každej B-hoslužbe, tak by sme boli všetci pre to, aby sa budova slušne opravila a aby slúžila ďalej ako kostol, stoj, čo stoj. Ale takto je nás v piatok – sobotu 10-11, však by sme sa v tejto veľkej budove, kde sa 300 osôb zmestí stratili, v zime zmrzli. (...)“

Politická obec chce náš kostol kúpiť za Kčs 300000, chce tam zriadiť kultúrny dom, ktorý je tu veľmi potrebný. Budovu znútra a zvonku pekne opraví, a keď sa niekedy na to podívajú naši potomci, tak budú mať snáď z toho radosť, keď počujú, že tá pekná budova bola židovský kostol.

Z druhej strany, snáď by to Rolnícke družstvo aj lepšie zaplatilo, ale chce z toho urobiť skladište a naši cirkevníci sú proti tomu, aby tam bolo zaprášené, zašpinené skladište, keď tam môže byť pek-

ný kultúrny dom.²³ Vojnovými udalosťami poškodený objekt až do jeho asanácie využívali ako skladisko.²⁴

V podobnej dileme ŽNO v Bardejove odmietla dať mestu svoju modlitebňu pre potreby kina: „1. Spomenutá synagóga slúži t. č. Rolníckemu skladištnému družstvu v Bardejove na uskladnenie chlebovín, čím slúži verejnému záujmu. Tento účel je v súlade s náboženskými rituálnymi predpismi židovskej konfesie. 2. Zabratie synagógy, resp. jej použitie na zábavné ciele odporuje náboženským predpisom Židovskej náboženskej obce.“²⁵

V rokoch 1945 – 1968 sa väčšinou realizovali rozhodnutia ÚŽŽNO. Dôležitú úlohu tu zohrala osobnosť Eliáša Katza, jediného rabína, ktorý po februári 1948 neemigroval zo Slovenska. Svoje názory dokázal presadiť v komunite a ubrániť v jednaní so štátnymi orgánmi.²⁶ Po auguste 1968 však aj on emigroval do Izraela. Až do príchodu rabína Myersa v roku 1993 nepôsobil na Slovensku ani jeden rabin. V období normalizácie (1969 – 1989) aj táto skutočnosť spolu s nátlakom štátnej moci, generačnou výmenou vo vedení Zväzu a apatiou časti členov komunity viedla k zvýšenej ústupčivosti voči požiadavkám štátnych orgánov. V sporných situáciách stále častejšie prijímali donedávna z religiózneho hľadiska neprijateľné rozhodnutia.

Po novembri 1989 sa pomyselné kyvadlo presunulo na stranu kultúrnych riešení. Ilustruje to aj príklad bývalej ortodoxnej synagógy v Trnave. Jej premena na kaviareň získala ocenenie Najkrajšia zrekonštruovaná sakrálna stavba na Slovensku. Webová stránka Synagoga Cafe sľubuje v tomto priestore výstavy, koncerty, besedy, literárne čítačky, ale tiež vernisáže, koncerty, školenia, firemné večierky, módne prehliadky, divadelné vystúpenia: „To je len časť z množstva udalostí, ktoré na vás čakajú. Malá synagóga je zároveň miestom, kde vás privíta štýlová kaviareň, ktorá rešpektuje odkaz minulosti. Práve v spojení s ním predstavuje multifunkčný priestor, ktorý svojim návštevníkom ponúkne okrem skvelej kávy aj čosi viac.“ Pestrý a zaujímavý program je zároveň priamym popretím toho, čo relatívne nedávno presadzoval ÚŽŽNO: „Kostol na garáže môžete používať bezplatne, aj na inú prevádzku, len nie na zábavné účely...“²⁷

23 AUŽŽNO, krabica 24, Senica nad Myjavou, 13. 8. 1948.

24 TURANSKÁ, Jana: *Židovská menšina v Senici v 19. a 20. storočí (do roku 1945)*. Rkp. bakalárskej práce. Olomouc: Univerzita Palackého, 2014, s. 36.

25 AUŽŽNO, krabica 27, Bardejov, 12. 10. 1950.

26 Podrobnejšie k vzťahu medzi E. Katzom a príslušnými štátnymi funkcionármi a inštitúciami pozri SOUKUPOVÁ, Blanka: *Židé v českých zemích po šoa. Identita poraněné paměti*. Bratislava: Marenčin PT, 2016.

27 AUŽŽNO, krabica 12, Poruba pod Vihorlatom, 23. 1. 1959.

20 Kúpnopredajná smluva. Dátum nečitateľný. Archív autora.

21 AUŽŽNO, krabica 24, Senica nad Myjavou, 10. 7. 1948.

22 AUŽŽNO, krabica 24, Senica nad Myjavou, 22. 7. 1948.

Trnava Transformácia bývalej ortodoxnej synagógy (foto Peter Salner 2018)

Rozdielne prístupy ilustruje aj diskusia o využití bývalej synagógy v Banskej Štiavnici. Verejnosť (vrátane nemalej časti členov židovskej komunity) očakávala, že tu vznikne kultúrne centrum. Podľa zmluvy z roku 2014 objekt mal 5 rokov slúžiť ako plnička piva štiavnického pivovaru Erb.²⁸ Takéto využitie privítal aj bratislavský rabín Baruch Myers, „... podľa ktorého by divadlo nebolo najšťastnejším riešením, pretože by sa v ňom mohli hrať aj hry, ktoré by nezodpovedali dôstojnosti tohto priestoru“.²⁹ Mnohých jeho slová prekvapili, pretože tu mala vzniknúť galéria a kaviarnička, kým o divadle

reč nebola. Podľa predajnej zmluvy z roku 1949 „kostol nesmie byť používaný na nedôstojné ciele, ako napr. zábavnú miestnosť, krčmu a podobné“.³⁰

Z uvedených príkladov je zjavné, že práve to, čo dnes odsudzujeme ako nevhodné, je z religiózneho hľadiska vítané. Platí to aj naopak: kultúrne využívanie bývalých synagóg chápu veriaci ako urážku náboženských hodnôt. Napriek zdanlivo nespojiteľným prístupom sa treba pokúšať o konsenzus. Som rád, že takéto riešenie ponúka bratislavský región. K výsledkom dlhodobého strategického partnerstva BSK a ÚZŽNO patrí vrcholiaca rekonštrukcia synagógy v Senci. Podľa schváleného projektu tu vznikne múzeum židovského kultúrneho dedičstva. Bude plniť vzdelávaciu funkciu rovnako ako synagóga (v jazyku jidiš šúl, teda škola), ktorá bola v minulosti aj miestom štúdia. Schválený projekt má nádej stať sa poslom

28 <https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/328832-obnovena-synagoga-nacas-posluzi-pivovaru/>. Vložené 4. septembra 2014 [cit. 2021-09-23].

29 <https://www.bystricoviny.sk/spravy/synagoga-v-banskej-stiavnici-ozila/>. Vložené 28. augusta 2014, stiahnuté 23. septembra 2021. Po ukončení zmluvy mal objekt slúžiť mestu na kultúrne účely. Podľa telefonnickej informácie miestnych obyvateľov však bývalá synagóga aj dnes, teda dva roky po ukončení zmluvy, funguje ako plnička piva.

30 Ďakujem pani Beate Rüschschloss Nemcovej za fotokópiu pôvodnej kúpnopredajnej zmluvy z 29. novembra 1949.

vzdelávania, tolerance a boja proti antisemitizmu. Verím, že v budúcnosti sa podobné riešenia stanú na Slovensku všeobecnou normou.

Na záver tejto časti si dovoľím osobný komentár. V posledných rokoch sa v médiách často objavujú informácie, že v rôznych mestách Slovenska „slávnostne odovzdali verejnosti“ ďalšie bývalé synagógy. Chcem však upozorniť na jednu vec: Okrem výnimočných prípadov (napr. svadby či bar- alebo bat micva v Stupave, Šamoríne a možno aj inde) náboženský život funguje len v niektorých mestách, kde pôsobí aktívna ŽNO. Obnova múrov, tradičný interiér, umiestnenie Dávidovej hviezdy alebo dosiek Desatora na opravenú strechu nie je návrat k funkciám, na ktoré boli tieto objekty pôvodne určené. Táto poznámka v žiadnom prípade nesmie byť chápaná ako znevažovanie vynaloženého úsilia. Naopak, z kultúrnych dôvodov obdivujem a vítam obnovu židovských objektov v Bardejove, Lučenci, Senci, Stupave, Šamoríne, Šaštíne, Trenčíne, Žiline a v mnohých ďalších mestách. Ďakujem každému, kto k tomu prispel, no chcem zdôrazniť jedno dôležité slovo: Zachor! Pamätaj! Keď totiž v obdive nad výsledkami ich náročnej práce zabudneme na dôvody, pre ktoré museli vynakladať túto námahu, nechtiac prispievame ku skresleniu nedávnej minulosti (a zároveň aj budúcnosti) Slovenska.

Šamorín At Home Gallery okrem výstav občas slúži na židovské obrady (bar micva) (foto Peter Salner 2021)

Cintoríny³¹

Prevádzka židovských cintorínov sa v mnohých smeroch líši od diania na pohrebiskách majority. Zásadný rozdiel predstavuje už vlastníctvo hrobu. Prevádzkový poriadok bratislavských cintorínov uvádza, že prvé nájomné zmluvy sú „... v prípade uloženia ľudských

31 Problematikou cintorínov a pochovávaní som sa zaoberal v monografii SALNER, Peter: *Požehnaný spravodlivý sudca. Súčasné formy židovského pohrebu*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2014.

pozostatkov alebo ľudských ostatkov do hrobu alebo hrobky minimálne na 10 rokov, inak v súlade s tlecou dobou“.³² Ak po uplynutí tejto doby nedôjde k predĺženiu zmluvy a zaplateniu nájomného, môže byť hrob (vrátane ostatkov) zlikvidovaný.

Židovské cintoríny posledného odpočinku sú väčšinou vlastníctvom ÚZŽNO alebo príslušných ŽNO, hroby a náhrobné kamene však naveky patria mŕtvym. Benjamín Eichler spomína vo svojich memoároch, že „padli aj návrhy odpredať náhrobné kamene cintorínov tam, kde židovská náboženská obec už zanikla. Tento návrh bol zamietnutý posudkom rabínskym, podľa ktorého náhrobný kameň tvorí majetok zosnulého, a preto je nepredajný“.³³ Nedotknuteľnosť hrobov platí aj v prípade, že sa tu už desaťročia nepochováva. Neprichádza do úvahy, aby židovský majiteľ z vlastnej vôle zlikvidoval cintorín, predal náhrobné kamene, exhumoval pozostatky či zrušil jednotlivé hroby. Neznalosť tohto princípu môže priniesť konflikty s miestnymi obyvateľmi, ktorí majú záujem „mŕtvy“ židovský cintorín zužitkovať pre vlastné potreby.

V prípade, že cintorín sa zaplní, komunita buď otvorí nový, alebo dá na starý navoziť 3 – 5 metrov zeminy a pochováva sa na ňom

Bratislava Likvidácia starého cintorína v roku 1943 (Súkromný archív P. S.)

32 Prevádzkový poriadok pohrebísk na území hlavného mesta Slovenskej republiky Bratislavy. Všeobecne záväzné nariadenie zo dňa 13. decembra 2012. Stiahnuté 24. septembra 2021.

33 EICHLER, Benjamin: *Príspevok k histórii Židov na Slovensku z doby druhej svetovej vojny až po október 1972*. Toronto: nedatovaný rkp, s. 10. Problémy a diskusie na túto tému neprestali ani po novembri 1989. Zdá sa, že hľadanie finančne, nábožensky a ľudsky vhodného riešenia potrvá ešte dlhý čas.

ďalej. Príklad starého bratislavského cintorína, známeho dnes ako Pamätník Chatama Sofera ilustruje, že môžu postupne vzniknúť 3 či 4 vrstvy. V rokoch 1942/1943 mesto rozhodlo zrušiť tento cintorín pre výstavbu dopravného tunela. Vedenie komunity napriek hrozbám a hrôzám holokaustu zachránilo 23 hrobov rabínskeho okrsku a ostatné pozostatky členovia pohrebného spolku Chevra kadiša (Sväté bratstvo) pietne premiestnili do spoločného hrobu na neďalekom ortodoxnom cintoríne.

Bratislava Ukladanie ostatkov do spoločného hrobu (Súkromný archív P. S.)

Násilie štátnej moci, ale aj „ľudový“ či ekonomicky motivovaný vandalizmus sa prejavili v rôznych oblastiach Slovenska. V Malackách „Skoro všetky kamene sú prevalené, veľká časť z nich nie je poškodená, ale na kúsky rozbitá a asi 1/3 kameňov úplne chýba. Tieto boli ukradené, odvezené.“³⁴ V neďalekých Gbeloch zas „Neznámi páchatelia ťažili piesok na prednej a zadnej časti cintorína a nebrali ohľad ani na hroby. Hroby boli pootvárané a kosti rozhádzané.“³⁵ Ani štát a jeho organizácie neostali v procese ničenia pozadu...

V Čadci chceli Štátne lesy postaviť v areáli cintorína garáže. Sľubovali, „... že odobratím časti cintorína nebude narušená pieta zomrelých“.³⁶ Ústredný zväz ŽNO síce upozornil, že „podľa našich kanonických predpisov nesmie byť cintorín scudzený“, zároveň však ústretovo vyjadril súhlas: „Keďže tu ide o verejný záujem a Váš cte-

34 AUŽŽNO, krabica 4, Malacky, 11. 7. 1955.

35 AUŽŽNO, krabica 8, Gbely, 9.7.1958.

36 AUŽŽNO, krabica 23, Čadca, 18.11.1960.

Samorín Torzo, ktoré tvorilo súčasť pamätníka na hlavnom námestí. Foto P. Salner 2021

ný podnik nás uisťuje, že nebude narušená pieta zomrelých, súhlasíme s odpredajom tej časti žid. cintorína v Čadci, ktorú uvádzate vo Vašom liste (2386 m²).“ V prípade, že by sa v odpredanom priestore našli hroby, Zväz žiadal „... v každom prípade previesť exhumáciu podľa pokynov nášho Hlavného rabinátu v Bratislave“.“³⁷ V iných prípadoch sa vedenie UZŽ-NO usilovalo minimalizovať škody. Požadovali pod kontrolou Zväzu premiestniť ostatky na iný židovský cintorín, sústrediť náhrobky do lapidária, prípadne umiestniť aspoň tabuľu s informáciou, že tu bol židovský cintorín.

Zaujímavý je aj súčasný problém Pamätníka Chatama Sofera. Počas jeho likvidácie na ortodoxný cintorín preniesli nielen ostatky, ale aj časť náhrobných kameňov. Až nedávno bratislavská obec našla personálne a finančné prostriedky, aby ich „vyslobodila“ spod zeminu a náletov buriny.³⁸ Ďalší osud cenných dokladov židovskej minulosti ponúka výzvu hľadať religiózne, kultúrne a historicky prijateľné riešenie.

Obnova Pamätníka prebiehala v rokoch 1999 – 2002 pod dohľadom Medzinárodného výboru pre záchranu hrobov mudrcov z Pressburgu. Sídli v New Yorku a vedú ho potomkovia a obdivovatelia Chatama Sofera. S osobnosťou a dielom slávneho rabína, normami ortodoxného judaizmu i s mestom, kde pôsobil, sú spojení silným putom. Vďaka ich úsiliu vznikla nová dôstojná dominanta mesta, ktorá zároveň rešpektuje prísne kritériá tradičného judaizmu. Časť ortodoxných veriacich napriek tomu realizované riešenie neschvaľuje v obave, že objekt sa stane turistickou atrakciou a stratí dovtedajšiu duchovnú atmosféru.

³⁷ AUŽŽNO, krabica 23, Čadca, 9.12.1960.

³⁸ Dostupné na: <https://www.bakurier.sk/aktualne-dianie/clanok-najst-zabudnute-na-hrobne-kamene-z-18-storocia-v-takom-pocte-je-unikat>

V priebehu rekonštrukcie vyvolala diskusiu požiadavka niektorých členov výboru vztýčiť zachované kamene ich predkov v rabínskom okrsku. Neodradilo ich, že podľa tradície náhrobky patria tam, kde sú pozostatky mŕtvych a tie ležia v spoločnom hrobe na ortodoxnom cintoríne. Následkom prijatého kompromisu sporné náhrobky v rabínskom okrsku stoja a zároveň nestoja. Sú osadené na dvoch stĺpikoch betónového podstavca. Vznikla medzera, ktorá spôsobuje, že kamene sa nedotýkajú pôdy cintorína a zároveň signalizuje, že sem vlastne nepatria.

Záchrana a reštaurovanie týchto náhrobkov nepochybne predstavuje dôležitý počin. Napriek tomu som presvedčený, že aj pri dodržaní vyššie spomenutého postupu dnes nepatria na plochu Pamätníka. Okrem religióznych argumentov mám aj výhrady historické: ich odstránenie bolo kultúrnym zločinom režimu vojnového slovenského štátu. Návrat kameňov na pôvodné miesto by relativizoval tento čin, pretože „plný cintorín“ môže u náhodných návštevníkov vyvolať dojem, že sa tu vlastne „nič nestalo“.³⁹ Som presvedčený, že vedenie komunity v spolupráci s odborníkmi nájde riešenie, ktoré kameňom poskytne zaslúženú úctu a neporuší pritom religiózne, historické ani kultúrne parametre.

Záver

Židovské cintoríny a synagógy sú cenným dokladom religióznej, kultúrnej a historickej mapy Slovenska. Treba k nim pristupovať tak, aby nielen naši súčasníci, ale aj budúce generácie mali možnosť poznať a pochopiť zmysel ich vzniku, existencie a vývoja.

Bratislava „Prázdne“ náhrobky v starom cintoríne. Foto P. Salner 2013

³⁹ Z rovnakých dôvodov nepodporujem ani úsilie postaviť kópiu neologickej synagógy na Rybnom námestí.

Použitá literatúra

BÁRKÁNY, Eugen: *Židovské pamiatky na Slovensku*. Bratislava: Pamiatkový úrad na Slovensku, 2017.

BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ludovít: *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava: Vesna, 1991.

BÜCHLER, Róbert J.: Znovuoživenie židovskej komunity na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: *Acta judaica Slovaca*, 4, 1998, s. 65 – 78.

BÜCHLER, Róbert J. – FATRANOVÁ, Gila: Z histórie slovenského židovstva. In: *Encyklopédia židovských náboženských obcí. 1. zväzok A-K*. Bratislava: SNM – Múzeum židovskej kultúry. Edícia Judaica Slovaca, 2009, s. 6 – 11.

JABLONKOVÁ, Chana.: Izrael a Židia zo Slovenska. In: *Acta judaica Slovaca*, 4, 1998, s. 163 – 186.

JELÍNEK, Ješajahu Andrej: Zachráň sa, kto môžeš. Židia na Slovensku v rokoch 1944 – 1950. In: *Acta judaica Slovaca*, 4, 1998, s. 91 – 120.

JELÍNEK, Ješajahu Andrej: *Dávidova hviezda pod Tatrami. Židia na Slovensku v 20. storočí*. Vydavateľstvo Jána Mlynárika, 2009.

SALNER, Peter: *Požehnaný spravodlivý sudca. Súčasné formy židovského pohrebu*. Bratislava: Ústav etnológie SAV, 2014.

SALNER, Peter: *Židia na Slovensku po roku 1945. (Komunita medzi vierou a realitou)*. Bratislava: Veda, 2016.

SOUKUPOVÁ, Blanka: *Židé v českých zemích po šoa. Identita poraněné paměti*. Bratislava: Marenčin PT, 2016.

SOUKUPOVÁ, Blanka: Slavnosti jako způsob udržení a revitalizace menšinové identity. Na příkladu židovské komunity v českých zemích po šoa. In: DUDEKOVÁ KOVÁČOVÁ, Gabriela a kol.: *V supermarketu dějin. Podoby moderných dějin a společnosti v stredo-euro-pskom priestore*. Bratislava: Veda, 2021.

ŠMIGEL, Michal: Protižidovské výtržnosti v Bratislave v rokoch 1946 – 1948 (v kontexte povojnových prejavov antisemitizmu na Slovensku). In: Medvecký, Matej (ed.): *Fenoméni Bratislava*. Bratislava: Ústav pamäti národa, 2011, s. 251 – 273.

TURANSKÁ, Jana: *Židovská menšina v Senici v 19. a 20. storočí (do roku 1945)*. Rkp. bakalárskej práce. Olomouc: Univerzita Palackého, 2014.

Pramene

231 Vyhláška Predsedníctva Slovenskej národnej rady zo dňa 10. septembra 1945, ktorou sa uverejňuje uznesenie Zboru povereníkov Slovenskej národnej rady o úprave pomerov židovskej konfesie na Slovensku. In: Úradný vestník, ročník 1945, č. 23, 29. septembra 1945, s. 515 – 516.

<https://spravy.pravda.sk/domace/clanok/328832-obnovena-syna->

[goga-nacas-posluzi-pivovaru/](https://www.bystroviny.sk/spravy/synagoga-v-banskej-stiavnici-ozila/). [cit. 2014-09-04]

<https://www.bystroviny.sk/spravy/synagoga-v-banskej-stiavnici-ozila/>. [cit. 2014-08-28]

Prevádzkový poriadok pohrebísk na území hlavného mesta Slovenskej republiky Bratislavy. Všeobecne záväzné nariadenie zo dňa 13. decembra 2012.

EICHLER, Benjamin: *Príspevok k histórii Židov na Slovensku z doby druhej svetovej vojny až po október 1972*. Toronto: nedatovaný rkp, s. 10.

<https://www.bakurier.sk/aktualne-dianie/clanok-najst-zabudnute-nahrobne-kamene-z-18-storocia-v-takom-pocte-je-unikat>

Slovenské židovské dedičstvo – jeho história, ochrana a význam v rámci Európy

Introduction

The Slovak Jewish architectural heritage is one of the richest in Europe¹, it is well researched² and maintained compared to the majority of other European countries. Synagogue restorations are mostly successful, in some cases even very original in their philosophy and form, dealt with in this paper.

The Jewish built heritage on the territory of present-day Slovakia stems mainly from two distinct historic periods, from the 19th and early 20th century Habsburg Empire and the first Czechoslovak Republic.³ As elsewhere, Jewish built heritage encompasses synagogues, Jewish cemeteries, Jewish community constructions – administrative buildings, schools, hospitals, homes for the elderly – and non-formal Jewish heritage, such as Jewish owned houses, Jewish streets and quarters, if they are different from their period Christian counterparts. In pre-emancipation times this specificity shows up as the use of Jewish symbols on the façades of Jewish owned houses, as for instance the lion representations on the façades in Mikulov (Czech Republic), Tablets of the Law, or later six-pointed stars, mezuzot on the entrance of buildings. In some cases, this specialty was also present in terms of floor plan of the houses or on the level of urban planning or just the lack of it. Usually, houses in historic Jewish quarters were more organically placed than their Christian counterparts, as in Boskovice (Czech Republic).⁴ In times of emancipation the display of

Jewish identity is more complex, but detectable.⁵

While during Habsburg times synagogues in Slovakia followed the general patterns of Jewish sacred architecture of the empire, in the first Czechoslovak Republic they took a new turn, reflecting the tolerance vis-à-vis Jews of the Masaryk era. No wonder, this is the most protean period of Slovak synagogue architecture that represents numerous strands of modernism, from the conservative, historicizing one to the most advanced. This richness is unparalleled in Jewish sacred architecture of neighbouring countries.

Historical roots

From the first half of the 19th century Slovakia has two synagogues of the nine-bay type, an iconic creation of Polish Renaissance Jewry, which spread to neighbouring regions from the 16th to the 19th centuries. The closer one to Polish sources is in Bardejov, in the Jewish communal compound, often called Suburbium⁶, a harmonious ensemble of a large and sumptuous beith midrash – one of the biggest in Central Europe – a mikve and other Jewish community facilities. The other nine-bay synagogue is in Stupava, which is a more Western iteration of its aforementioned counterpart, with columns instead of pillars around the bimah and some very interesting, small bull's eyes on its Eastern façade and another little oculus on the Western side. Both nine bay synagogues feature neo-Classical elements and the typical staircase for women's gallery on their western side.

Probably the most unique synagogue of the *Vormärz* period is in Liptovský Mikuláš with three distinct versions, the original from 1846 and two restorations from 1878 and 1906. While the interior has changed radically the outer shell remained almost unchanged on the main façade and lateral façades, with some tasty additions on the Eastern side, created by Leopold Baumhorn, the most sought-after specialist of this genre in late 19th century Europe. The first, neo-Classical interior version may have been either a nine-bay structure, as in Bardejov or Stupava, or barrel vaulted as in Baja (Hungary). There is a photograph of the 1878 version,⁷ which shows a nave and two aisles and cast-iron columns carrying the women's gallery. It features in the interior oriental language, fashionable at

1 Compared to Poland, where the largest number of Jews lived before the Holocaust, Slovakia suffered much less damage during World War Two and even during the Communist period than Poland. Compared to Eastern and Western Germany almost all former Eastern Bloc countries were better off, as the Third Reich Succeeded to destroy almost all synagogues in the Crystal Night of 1938 and afterwards. Many Jewish cemeteries were also destroyed. During the Nazi period the war-time Slovak state did not destroy synagogues as its Croatian or Serbian counterparts, comparable to period Hungary where also the majority of larger synagogues survived the Holocaust.

2 See the seminal work of Maroš Borský, titled Synagogue Architecture in Slovakia: *A Memorial Landscape of a Lost Community*, Jewish Heritage Foundation – Menorah, Bratislava, 2007

3 While in the surrounding countries numerous medieval and renaissance synagogue stand, here there is some archeological evidence of a medieval synagogue in Bratislava.

4 See: Rudolf Klein, Synagogues in Hungary 1782-1918 – Genealogy, Typology and Architectural Significance, Budapest: Terc Publishers, 2017, pp. 474-5

5 See: Rudolf Klein, Juden und die Sezession – Ein kurzer Überblick über Architektur und Gesellschaft in *Kakanien*, 100-112, In: Aliza Cohen-Mushlin, Hermann Simon und Harmen H. Thies (Hg.): *Beiträge zur jüdischen Architektur in Berlin*, Kleine Schriften der Bet Tfila-Forschungsstelle für jüdische Architektur in Europa, Band 2, 2008, pp. 100-112

6 Suburbium is misleading, as it implies that Jews were living on the fringes of the society, while many of them owned houses in the Main Square of the town and attended the Neolog synagogue in the centre that also still exists.

7 Rudolf Klein, Rudolf Klein, Synagogues in Hungary 1782-1918 – Genealogy, Typology and Architectural Significance, Budapest: Terc Publishers, 2017, pp. 229-30

the period. The existing, 1906 version is a tasty blend of art nouveau and some neo-classical features, also with a nave and two aisles and an internal dome in the centre sunk into the roof structure as, thus invisible on the exterior.

As mentioned, it is the interwar period in which Slovak synagogues excel. However, already before World War I, in 1912, the synagogue in Trenčín, designed by Architect Richard Scheibner from Berlin foreshadows later radical changes in this first proto-modernist edifice on the territory of Slovakia.

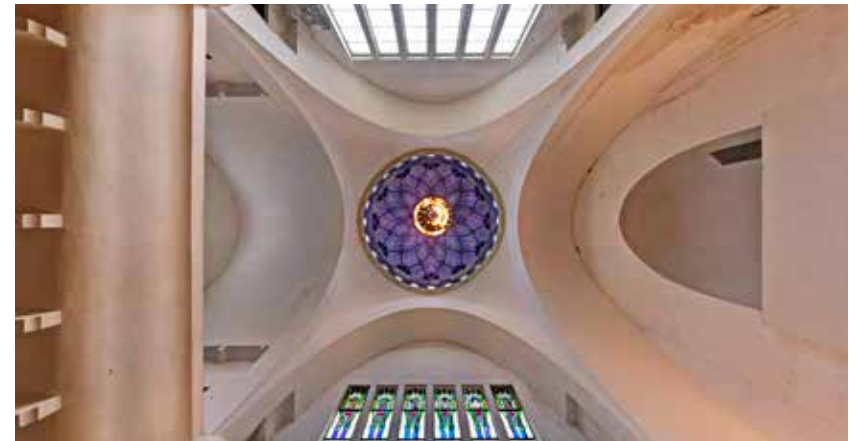
The prologue to modernity of Slovak synagogues: the Neolog synagogue in Trenčín, 1912

Designed by the architects Richard Scheibner of Berlin and the Hungarian Hugó Pál, the Neolog synagogue in Trenčín is the first to break with Austro-Hungarian traditions in terms of composition, proportions and building materials. The blueprints have inscriptions in Hungarian, but dated in Berlin, as Scheibner was born in Trenčín, but lived in Berlin.⁸ German influence was the most spectacular in the interwar period, witnessed by the synagogue in Žilina, designed by Peter Behrens.

The synagogue in Trenčín is more a harbinger than the mainstream before World War One, when it was still Lipót Baumhorn, who designed the largest number of synagogues on the territory of present-day Slovakia. At the same time, the synagogue in Trenčín is the last in the Hungarian Kingdom to follow pentyrigion compo-

⁸ Maroš Borský, op. cit. p. 71.

sition (central dome accompanied by four smaller ones or turrets), but introducing proto-Modernism, i.e., the Byzantine arrangement appears with a number of novel features: the building is entirely covered with stone, the central dome is shallow, turret spires pointed, series of windows introduce a glass wall. Yet, the greatest new feature is constituted by the reinforced concrete bearing structure, which dominates the interior. The shallow, Turkish mosque-like dome overpowers the exterior and interior alike and represents a step further from the traditional domes of Baumhorn synagogues, like the one in Szeged, and resembles the proto-Modern synagogues of the time in Germany. The language of forms is simplified and cleared of many historical reference points, while adding some motives of expressionism.

The synagogue's external mass composition gives a precise account about the interior content in the spirit of early functionalism.

The entrance hall protrudes to the west from the large prayer hall with a square plan. The winter prayer hall on the eastern side of the synagogue is a connecting element to the suburban houses. However, the winter prayer house is recessed from the street line in order to make it more intimate and to create a little forecourt in front of it, which connects to the street with a tripartite entrance with pointed arches and a low fence between them. The protrusion of the Ark, also on the eastern side of the synagogue, appears with the same sincerity.

It is only the ground plan which reveals that the fourth tower is missing, due to the lack of available urban space. This is not disturbing since its absence is not visible from the town, only from the castle on the hill. The floor plan of the prayer hall is simple: six reinforced concrete pillars carry the three beams on the southern, western and northern sides that with the edge of the mizrah (the eastern Bimah and the Ark) circumscribe a square, from which the galleries on the south, west and north extrude. The two lateral galleries are narrower, while the western one is wider since it occupies the space above the main entrance.

This is the only synagogue dome in the Habsburg Empire, which refers to Ottoman mosques, as the row of little windows with pointed arches below it indicates. Islamic stalactite ornament appears in a restrained form on the towers, yet on the exterior German proto-Modern architecture dominates, with a bit of Expressionism and Jugendstil, mainly in the interior. The postcard depicting the original condition shows that the building looked far more traditional than today, due to wall painting, which softened the modernity of the building. Today the building houses temporary exhibitions.

The stylistic breakthrough of interwar period synagogues in Slovakia: The Heydukova Street Orthodox Synagogue in Bratislava, 1923–26

This orthodox synagogue is the first to usher moderate modernism into Slovak, Czechoslovak synagogue architecture, though in a restrained way. Artur Szalatnai-Slatinský created an elegant proto-modernist classicist exterior, while the interior based on a central plan shows some oriental elements, like small engaged windows and Moorish-like mullions. In terms of its floor plan and bearing structure modernity is clearly visible. Moreover, while hitherto the vast majority of synagogue interiors were richly painted – including the proto-modern one in Trenčín – here white walls contrast stone in a modernist manner.

Following the once obligatory rule of locating the synagogue behind a fence, Architect Slatinsky created an elegant, narrow forecourt behind the neo-classical piers, which is not an entrance space, but a fire exit. The tasteful lobby blends various motifs, including elements of Czech Cubism (the national style of the Czechoslovak Republic), Expressionism, those used by Béla Lajta and the Wiener Werkstätte, seasoned with some Slavic folklore. As Szalatnai wanted to have a western entrance, the creation of an interior with shorter length than width became unavoidable, which he compensated with the smart placement of four loadbearing piers, side galleries and a central bimah. Thus, the impression of the interior is of a square plan, customary for synagogues before emancipation.

The small windows and historic details contrast with the large reinforced concrete beam covered with cast stone – a conflict between historicism and modern reality. The bimah is emphasised by a simplified wrought iron Gothic frame, and refer to the Altneuschul in Prague. It is visually closed from above with a twelve branched chandelier, a reference to the 12 tribes, but also to the sunrays of traditional synagogue ceiling painting. The Ark shows Béla Lajta's gravestone flowers. Following tradition, the wall behind opens with oculi to the east, to a narrow courtyard. Today the ground floor serves as a synagogue, the upper floor is an elegantly designed Jewish museum.

The resurfacing of 19th century traditions: The Synagogue in Lučenec, 1926

The synagogue in Lučenec, designed by the renowned synagogue architect Leopold Baumhorn and erected in 1926, stands on

the fringes of the historic core of the town as a dominant landmark. Its architecture is largely the continuation of Baumhorn's Pre-World-War-Two practices, resembling the most to the synagogue in Nitra with its large heap-roof, but without a lantern. In Lučenec the synagogue has a proper dome as in Baumhorn's buildings before 1910.

It belongs to the Byzantine church type synagogues⁹ with two western towers and a central dome, with a nave and two aisles in the interior. Its interior differs from Baumhorn's turn-of-the-century synagogues' mainly in the use of reinforced concrete beams that enabled the avoidance of the row of columns customary for Catho-

9 Nineteenth Century Synagogue Typology in Historic Hungary, Jewish Architecture in Europe, *Proceedings of the International Congress in Braunschweig 8th-11th October 2007*, Schriftenreihe der Bet Tfila-Forschungsstelle für jüdische Architektur in Europa, Band 1, pp. 117-130

lic churches and contributed to a more unified space on the ground floor. The hemispherical dome rests on pendentives, as in Szeged, Baumhorn's most iconic creation. These pendentives have even the same Hebrew inscriptions that partially survived: Torah, Avodah, etc.

Used as a warehouse for fertilizer in Communist times, dilapidated, it was converted into a museum of modern art in 2016.

The synagogue's most prominent feature is its way of restoration. The restoration follows the principles of David Chipperfield as seen on the Neues Museum in Berlin, with partially restored or non-restored old surfaces which stand in contrast with the new ones. For instance, the façade is a patchwork of restored or stabilized rendering and naked stone/brick masonry. The same goes with the interior surfaces, including the tastily "reconstructed" Ark, where the trefoil arches that survived the dilapidation were restored, painted white and over them the missed parts of the Ark are represented in thick glass with rough surface. Capitals of the four massive pillars are unrestored and contrast with the white painted restored surface. The apex of this technique are the painted/stained glasses of the lantern, where a colourful, "Chagallesque" surfaces contrast the minimalistic interior colouring.

The Neo-Baroque detour: the Neolog synagogue in Košice, 1927

While Western Slovakian synagogues were more modernistic, the two new Jewish places of Košice display an interesting mix of modernist and traditional features, spill-overs of Hungarian traditionalism facilitated by the Hungarian cultural orientation of Jews on both sides of the newly established border. Still, these two large synagogues of Košice did use reinforced concrete and they show this in the interior.

Lajos Kozma, who designed this extraordinary synagogue, was an iconic Jewish born architect in Budapest, who went through all stylistic phases of architecture from the turn-of-the-century Secession, proto-modernism, stripped down neo-Classicism, neo-Baroque to High Modernism.

He became an ardent modernist only in the 1930s, when the country made a partial modernist turn, i.e. when liberal classes embraced Bauhaus and the International Style, an opus well documented in numerous publications in Hungary and abroad. However, his most enigmatic post-World-War-One neo-Baroque opus is purely researched. During the early 1920s Hungary made a neo-Baroque turn, which was not only architectural, but also political, as explained by two pivotal Hungarian historians, Gyula Szegfű and Bálint Hómann.¹⁰ However, while the regime-true architects cultivated a schoolish neo-Baroque – churches, villas in the vein of late 18th century – some others rioted against it. Kozma was apparently conform with the leading ideology of the society, and this synagogue is his largest neo-baroque creation. However, his neo-Baroque radically differed from the one of his peers. While apparently indulging in the Baroque idiom, he deconstructed it in a very personal manner. Today, we would say that he was a sort of postmodernist.

¹⁰ Hómann, Bálint, Szegfű, Gyula. *Magyar történet I-V*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938

Built upon a strict circular plan, on the outside it resembles a Baroque church with a large polygonal dome rising from circular perimeter walls. In some ways, in the bulging lateral walls of the central section and particularly the circular interior resembles the old synagogue in Essen (1913, Architect Edmund Körner), though much simpler and less monumental. However, Kozma's building has simple modernist side entrances/exits and a battlemented eastern wall, which is readable in terms of the so-called North-Hungarian Renaissance (felvidéki reneszánsz), but also in terms of Czechoslovak Rondo-Cubism, the new national style, according to the principle of *as you like it*, which is highly ironic when referring to national identities. Kozma's Budapest neo-Baroque is also full of architectural jokes and irony, as if saying, "if you ban modernism, I can use your dear neo-Baroque in order to show that you are an anachronistic fool".¹¹ After World War Two the building was turned into the concert hall of the Košice Philharmonic, with an addition of a 'Stalinist Baroque' lobby that had Kozma seen, probably would have loved it.

Monumental, elegant stylistic melange: the Orthodox synagogue in Košice, 1928

¹¹ The best personal account of Kozma's wit can be read in Tivadar Soros' book titled: *Maskerado: Dancing Around Death in Nazi Hungary*, Arcade Publishing New York, 2000.

The Košice born German-Hungarian (Zipser) architect, Ludwig Oelschläger or Vitéz Lajos Öry or Ludovít Oelschläger (1896-1984) persuaded the traditionalist Jews to create a fashionable edifice for their ancient Jewish service,¹² which he designed with conviction and good taste combining details of many traditions and contemporary movements.

The synagogue is recessed from Puškinova Street in front of the main entrance of the building in order to lend it monumentality. The composition is strictly symmetrical, with a tall central projection jutting out from a lower, fence-like massive volumes on both sides, pierced by large gates. Both the Temple-like central section of the building and the two lower wings are topped by battlements in the spirit of local Renaissance architecture, fashionable in interwar

¹² Not seldom Orthodox Jew felt compelled to compete with the Neolog counterparts, which might be the case also here. The imposing Neolog synagogue certainly raised their appetite to create something equally monumental while still adhering to some traditional principles. It is just the cream on the cake that they hired a non-Jewish architect, who later, in the war years became active on political far right.

period Hungarian historicism. Three tall gates lead to the forecourt from which one enters the prayer hall.

The prayer hall has a plan of an elongated rectangle with side proportions roughly 1:2.5 between the galleries, which are provided with mehitza. The gallery and the reinforced concrete ceiling over the nave are supported by four pillars. Both the nave and the two isles are covered with reinforced concrete structure, decorated by motives of Rondo Cubism. The railings of the gallery use expressionist zig-zag decoration with art deco wavy surface. Art Deco is also the style of the large red marble Ark, topped by the Tablets of the Law, surrounded by light rays as seen around the entrances of American Deco sky-scrapers.

Above the central bimah, the ceiling elevates into a shallow dome with small oculi as seen in Turkish baths, used often in modernist staircases of apartment buildings in Central Europe. The interior is dominated by the white surface of walls, ceilings and railings, juxtaposed by read marble of columns and the Ark, the dark timber of the benches, as well the blue colour of the dome and the mizrah wall. The small details are also elegant and original, as are the door handles and medallions besides them with symbolic representation of Solomon's Temple, the Ark and grapes. The synagogue is in an impeccable condition and serves the local Jewish community.

Modernism with supple historical references: The Neolog Synagogue in Žilina, 1929-30

The creation of the Neolog synagogue in Žilina attracted great attention in the interwar period Czechoslovakia and Europe in general. The competition boasted entries from very prominent architects, like the Budapest synagogue specialist, Leopold Baumhorn; the Viennese Josef Hoffmann, one of the founders of Viennese Secession and of the Wiener Werkstätte, who both produced rather conventional solutions; and Peter Behrens. He figured as the house architect and designer of the famous company of electrical appliances, Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft AG, simply AEG, founded by the Jewish entrepreneur, Emil Rathenau in 1883. Peter Behrens won the competition in Žilina and embarked on uncharted land of a modernist synagogue, which had to reflect some traditions of the ancient religion and be modern at the same time.

The exterior fuses modern architectural form with some traditional elements, as if Behrens had been afraid of committing himself entirely to modernism, which was not the favourite of many Jewish

communities even if they adhered to the Reform Movement, or to Neolog tradition in the successor states of the Hungarian Kingdom as part of the Habsburg Empire.

In urban terms there were little limitations in Žilina, the corner plot of the synagogue stands apart from the historic urban fabric, as its counterpart in Trenčín. Behrens answered this setting with an asymmetric composition, a major volume with the large prayer hall and the smaller, longish winter synagogue, tucked away from the street view.

The synagogue's main modernist statement is its large, dominant volume with a square plan, without any virtual or real subdivision into smaller parts, as if carved out from a single giant boulder. Still, in order to better integrate the building into the urban context, Behrens clad the lower part with stone, as a reminder of the rising 'Jerusalem awareness' of interwar period Jews, who started to keep an eye on the development of the future Jewish State, encouraged by the Balfour Declaration, and architectural developments over there. Behrens himself might have loved the yellowish sandstone as witnessed by his Berolinahaus on the Alexanderplatz, in the heart of Berlin, 1929-32. As a matter of fact, the synagogue's stone is rough, a bit ancient looking. The central dome associates the building to the period synagogues in the Holy Land. Thus, the modernist, rendered middle part is sandwiched between a quasi-traditional lower part and an architectural archetype, the shallow dome rising from a concrete ceiling instead from pendentives, a detail often found on period Protestant churches.

The large, harling rendered, central volume on the upper floor is pierced through by small, narrow, vertical rhythmically repeating windows, three times three in the central part of the main volume and two near the corners on all four sides of the building, as if recalling central and side projections. Moreover, corners are further emphasised by raising the level, like in the case of a pagoda and by inserting diagonal cantilevers. The volume of the winter synagogue in the courtyard repeats the narrow, vertical windows and the cantilevers.

The interior is explicitly modern, emphasising the reinforced concrete structure of ceilings and pillars. The roomy women's gallery runs around four sides, along the perimeter walls. Ribs of the ceilings are very prominent emphasising the significance of modernity. The only traditional element of the interior after the restoration is the shallow dome with a large painted six-pointed star and stripes on the walls.

After the Holocaust the synagogue served as a cinema, but by the end of the 20th century it fell into decay. By a civil initiative restoration has been started and since 2017 it serves as a gallery of modern art. As the Ark and bimah has not been restored, the building looks as it had been initially created for a secular purpose – Behrens would not object, for him this building was more a great opportunity to create an extraordinary piece of modern architecture, than create an intimate space of Jewish worship.

Conclusion

As we have seen, in Slovakia a relatively large number of significant synagogues were created in the interwar period, in a plethora of stylistic options, rich and monumental, each in an individual stylistic variation in the wide architectural scene reaching from historicism, period non-modern endeavours – art deco, expressionism, Czech Cubism – up to modernism proper. This heritage constitutes an organic part of towns and cities in Slovakia, it is tastily restored after the Holocaust and Communist dictatorship, thoroughly maintained and in case of cultural function well visited by the public.

Mgr. Martin Holma, Mgr. Alexandra Vávrová – Krajský pamiatkový úrad Bratislava

Prehľad synagóg Bratislavského kraja evidovaných v Ústrednom zozname pamiatkového fondu

Krajský pamiatkový úrad Bratislava (KPÚ BA) bol pre účely konferencie organizovanej pri príležitosti Dní európskeho kultúrneho dedičstva 2021 oslovený, aby vypracoval stručný úvodný prehľad histórie a prebiehajúcich pamiatkových obnov objektov synagóg, ktoré eviduje v Ústrednom zozname pamiatkového fondu (ÚZPF). Ako vecne príslušný správny orgán vykonáva KPÚ BA štátny pamiatkový dohľad nad stavom, využívaním a zabezpečením ochrany pamiatkového fondu v rámci územia Bratislavského kraja a vzhľadom na previazanosť s obnovou národných kultúrnych pamiatok (NKP) disponuje informáciami, ktoré sa vzťahujú na pamiatkové objekty na jeho území.

Nasledujúci príspevok má v tejto súvislosti za úlohu poskytnúť najmä laickej verejnosti stručný encyklopedický prehľad vybraných národných kultúrnych pamiatok (NKP). Na základe bežne dostupnej literatúry, výsledkov výskumných prác a archívnych materiálov uvedených v zozname použitých zdrojov, ako aj údajov súvisiacich s vykonávaním štátneho dohľadu a vlastnej spisovej agendy si tak kladie zá cieľ uviesť čitateľa do obrazu a zároveň mu poskytnúť odkazy na ďalšie zdroje k tejto problematike.

Päť objektov židovských synagóg, ktoré KPÚ BA eviduje na území Bratislavského kraja, bude predstavených v poradí podľa roku ich vyhlásenia za pamiatku so začiatkom pri najstaršom vyhlásenom objekte, a to prostredníctvom stručného profilu v rozsahu histórie, popisu a prehľadu pamiatkovej starostlivosti.

Bratislava: Ortodoxná synagóga

Lokalita: Heydukova ul., orientačné č. 11-13, súpisné č. 2143, Bratislava-Staré Mesto, okres Bratislava I

Parcelné č.: 8471

Datovanie: 1923 (projekt), 1926 (dokončenie)

Prevládajúci sloh: klasicizujúca moderna
Súčasná vlasťníctvo: Židovská náboženská obec Bratislava¹
Dátum vyhlásenia za NKP: 23. októbra 1963
Číslo ÚZPF: 277/1

Ortodoxná synagóga, Bratislava, Heydukova ulica č. 11 – 13
Pohľad na synagógu zo severovýchodu v rámci zástavby Heydukovej ulice (Foto: Archív KPÚ BA, 2021)

História:

Prítomnosť Židov v Bratislave a jej okolí ako najväčšej a najstaršej židovskej náboženskej obce na našom území sa predpokladá už v čase príchodu rímskych légii. V stredovekej Bratislave sídlilo židovské obyvateľstvo na parcelách priliehajúcich k vnútornej časti mestských hradieb v blízkosti Rybárskej a Laurinskej brány. Ich vystahovanie do geta mimo centrum mesta v oblasti okolo dnešnej Židovskej ulice súviselo s udalosťami pobitky pri Moháči. Späť do mesta sa opäť mohli vrátiť až po roku 1848. Pre rozsah komplexnosti histórie bratislavských Židov však v tomto bode považujeme za dôležité upozorniť na situáciu, ktorá nastala po roku 1868, keď v dôsledku rozkolu v rámci uhorského židovstva došlo kvymedzeniu náboženských frakcií v podobe ortodoxnej obce, neologickej obce a obce status quo ante.²

¹ Vlastníctvo objektu uvedené na základe výpisu z listu vlastníctva č. 3677, voľne dostupného na portáli Katastra nehnuteľností. *Základná báza údajov pre geografický informačný systém*. Dostupné na internete: https://www.geoportal.sk/sk/zbgis_smd/zbgis_smd.html [cit. 2021-10-06].

² BÁRKÁNY, Eugen: Židovské pamiatky na Slovensku. Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2017, s. 40 – 43.

Bratislavská ortodoxná židovská obec mala do vzniku novej synagógy k dispozícii niekoľko modlitební a najmä synagógu na dnešnej Zámockej ulici, postavenú na mieste staršej synagógy podľa projektu Ignáca Feiglera ml. v roku 1863. S rastúcim vplyvom ortodoxnej komunity na prelome 19. a 20. storočia a prílevom Židov do Bratislavy po prvej svetovej vojne³ vzišla potreba vybudovania ďalšej ortodoxnej synagógy. Nová, kapacitne väčšia synagóga mala vzniknúť na parcele v tom čase rozvíjajúcej sa zástavby Preyssovej ulice (dnešnej Heydukovej ulice),⁴ v blízkosti lokalít, kde sa v období po prvej svetovej vojne nachádzalo viacero židovských prevádzok.

Objekt ortodoxnej synagógy vznikol v roku 1926 na základe projektu vtedy ešte len začínajúceho architekta Artúra Szalatnaia-Slatinského (* 1891, Slatina nad Bebravou – † 1962, Bratislava) po víťazstve v medzinárodnej architektonickej súťaži.⁵ Náboženská obec vtedy na výstavbu nového chrámu vyhradila sumu 2 milióny korún.

Szalatnaiovo architektonické riešenie determinovala orientácia dnešnej Heydukovej ulice v smere z juhozápadu na severovýchod. So zámerom zachovať tradičnú východnú orientáciu synagógy smerom k Jeruzalemu bol tak hlavný vstup navrhnutý zo západu, priamo z prejazdu do dvora, zatiaľ čo nositeľom hlavného architektonického a dekoratívneho aparátu sa stala bočná fasáda do ulice. Motív mohutných stĺpov ako hlavného členiaceho prvku fasády ostal verný odkazu na jeruzalemský Chrám, no železobetónová nosná konštrukcia samotnej synagógy už stavbu dostala do vzťahu s vývojom modernej architektúry. Početné odkazy na architektúru kubizmu ako československého národného slohu zároveň poskytujú priestor pre častú interpretáciu Szalatnaiovoho návrhu ako snahy o vyjadrenie príslušnosti židovskej obce k novému štátnemu zriadeniu.

Samotný objekt nebol počas druhej svetovej vojny výraznejšie poškodený. V roku 1945 bola synagóga opätovne vysvätená a využívaná ako modlitebňa pre židovskú komunitu, a to aj v období vlády československej komunistickej strany.⁶ Na rozdiel od ďalších synagóg na Zámockej ulici či Rybnom námestí, ktoré boli v 60. rokoch 20. storočia spolu s veľkou časťou bratislavského geta asanované,

sa synagóga na Heydukovej ulici zachovala do súčasnosti a dodnes je aktívne využívanou židovskou modlitebňou. Priestory ženskej galérie sú zároveň od roku 2012 využívané na expozičné účely Židovského komunitného múzea.⁷

Popis:

Synagóga na Heydukovej ulici je dvojpodlažným objektom s rovnou strechou, vybudovanom na obdĺžnikovom pôdoryse. Pre zmienenú orientáciu stavby v rámci uličnej zástavby je dominantnou fasádou bočná juhovýchodná fasáda, ktorú zdobí kolonáda siedmich hranolových pilierov. Okenné otvory fasády, takisto ako aj ďalšie okná synagógy, sú tvorené kamenným ostením členeným geometrickými obrazcami. Pre zabezpečenie vstupu zo západnej strany tak, ako tomu malo byť pri synagógach, sa hlavný vstup nachádza v úzkom dvore, ku ktorému je prístup z ulice zabezpečený cez lavú os uličnej fasády. Mužský vstup do modlitebne z jej západnej strany vedie priamo zo vstupného priestoru s hviezdicovými klenbami, zatiaľ čo pre ženy bolo tradične vytvorené schodisko na galériu.

Samotný priestor modlitebne má rovný strop a z troch strán ho obieha empora ženskej galérie. Modlitebni dominuje tradične pôsobiaca bima s dekoratívnou kovanou konštrukciou, ktorej neogotický ráz stojí v kontraste oproti moderným konštrukčným a tvaroslovným prvkom využitým na objekte. Nad bimou visí veľký mosadzný luster, ktorý v mieste osadenia do stropu dotvára motív veľkej plastickej hviezdy. Východnú stenu synagógy tvorí svätostánok aron ha-kodeš so zdobeným kamenným rámovaním s motívmi tabúľ Zákona, menory či granátového jablka. Nad vstupom do svätostánku je úzke vitrážové okno zložené z nad sebou radených kosoštvorcových foriem.

Druhému nadzemnému podlažiu dominuje priestor ženskej galérie, v súčasnosti využívaný na expozičné účely. Arkáda empory, rovnako ako jej zábradlie, sú kamenné, opäť dotvárané geometrickými motívami. Okrem empory sa v západnej časti tohto podlažia nachádzajú dve menšie modlitebne, sociálne zariadenia pre ženy a priestor knižnice.

Pamiatková starostlivosť:

V súvislosti s finančnými limitmi v období pred rokom 1989 sa objekt ortodoxnej synagógy využíval bez väčších zásahov či udr-

³ Ibidem, s. 42.

⁴ HORVÁTH, Vladimír: *Bratislavský topografický lexikón*. Bratislava: Tatran, 1990, s. 113

⁵ DULLA, Matúš – MORAVČIKOVÁ, Henrieta: *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava: Slovart, 2002, s. 329.

⁶ BORSKÝ, Maroš: Synagógy nášho regiónu a možnosť ich integrácie do kultúrnych a vzdelávacích aktivít. In: ŠENKIRIK, Rastislav (ed.): *Sakrálné pamiatky Bratislavskej župy. Zborník príspevkov z konferencie Bratislavského samosprávneho kraja Dni európskeho kultúrneho dedičstva 2013*. Bratislava: Bratislavský samosprávny kraj, 2014, s. 82.

⁷ Židovské komunitné múzeum. [cit. 2021-08-24]. Dostupné na internete: <http://www.synagogue.sk/sk/muzeum/>

Ortodoxná synagóga, Bratislava, Heydukova ulica č. 11 – 13
Detail uličnej fasády synagógy (Foto: Archív KPÚ BA, 2021)

žiavacích opatrení.⁸ So systematickejšími zmenami a čiastočnou obnovou sa začalo až so začiatkom nového tisícročia. Podľa dostupnej spisovej agendy sa KPÚ BA vo veci čiastočných úprav synagógy vyjadroval v roku 2004, keď schválil projektovú dokumentáciu v súvislosti so zámerom úpravy sociálnych zariadení, rekonštrukcie elektroinštalácie či obnovy kamennej fontány. V súbehu s dlhodobým plánom revitalizácie synagógy⁹ schválil KPÚ BA zámer opravy strechy, úpravu okien či reštaurovanie mobiliára a v nasledujúcom roku sa vyjadroval k obnove jej dvorových

Ortodoxná synagóga, Bratislava, Heydukova ulica č. 11 – 13. Pohľad na bimu a aron ha-kodeš v modlitebni synagógy (Foto: Archív KPÚ BA, 2021)

⁸ BORSKÝ, Synagógy nášho regiónu a možnosť ich integrácie do kultúrnych a vzdelávacích aktivít, s. 82.

⁹ Ibidem.

fasád. Posledné významnejšie zásahy, ku ktorým KPÚ BA vydával rozhodnutie, súviseli s revitalizáciou priestoru ženskej galérie, kde v roku 2012 vznikla expozícia Židovského komunitného múzea.

LITERATÚRA:

BÁRKÁNY, Eugen. Židovské pamiatky na Slovensku. Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2017. 234 s. ISBN 978-80-89175-79-6.

BORSKÝ, Maroš. Synagógy nášho regiónu a možnosť ich integrácie do kultúrnych a vzdelávacích aktivít. In: ŠENKIRIK, Rastislav (ed.): *Sakrálna pamiatky Bratislavskej župy. Zborník príspevkov z konferencie Bratislavského samosprávneho kraja Dni európskeho kultúrneho dedičstva 2013*. Bratislava: Bratislavský samosprávny kraj, 2014. s. 79 – 91. ISBN 978-80-971778-1-2.

BORSKÝ, Maroš. *Synagogue Architecture in Slovakia: A Memorial Landscape of a Lost Community*. Bratislava: Jewish Heritage Foundation – Menorah, 2007, 150 s. ISBN 978-80-969720-0-5.

DULLA, Matúš – MORAVČÍKOVÁ, Henrieta. *Architektúra Slovenska v 20. storočí*. Bratislava: Slovart, 2002, 511 s. ISBN 80-7145-684-5.

HORVÁTH, Vladimír. *Bratislavský topografický lexikón*. Bratislava: Tatran, 1990. 404 s. ISBN 80-222-0229-0.

NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.): *Stratené mesto*. Bratislava: Marenčin PT, 2011. 902 s. ISBN 978-80-8114-108-9.

DOKUMENTÁCIA:

Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka výskumných správ, sign. č. T 5247, *Previerka existencie a stavu pamiatok židovskej kultúry – okres Bratislava-vidiek*. Spracoval: PhDr. Viktor Ferus, 1995.

Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka výskumných správ, sign. č. T 2820, *Návrh koncepcie dokumentácie židovských pamiatok na Slovensku. Katalóg lokalít / Synagógy a modlitebne na Slovensku/*. Spracoval: PhDr. Martin Melicherčík, 1993.

Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu Bratislava

Senec:

Ortodoxná synagóga

Lokalita: Mierové námestie, orientačné č. 12, súpisné č. 16, Senec, okres Senec

Parcelné č.: 3480, 3481

Datovanie: 1907 (letopočet uvedený nad liatinovým umývadlom)

Prevládajúci sloh: historizmus

Súčasnité vlastníctvo: Bratislavský samosprávny kraj¹⁰
Dátum vyhlásenia za NKP: 22. septembra 1981
Číslo ÚZPF: 2275/1

Ortodoxná synagóga, Senec, Mierové námestie č. 12
Pohľad na synagógu zo severovýchodu v rámci zástavby
Mierového námestia (Foto: Archív KPÚ BA, 2021)

História:

Niektoré dostupné pramene k téme seneckého židovského obyvateľstva datujú existenciu najstarších správ o jeho prítomnosti do začiatku 15. storočia,¹¹ iné zdroje zase spájajú stále usídlenie Židov v Senci s rokmi 1715¹² či 1746¹³. Seneckí Židia sa venovali najmä poľnohospodárskym prácam, remeslu a obchodu, a to obzvlášť v súvislosti s pravidelnými jarmokmi, pre ktoré do Senca prichádzali aj Židia z príľahlých obcí.¹⁴ Spojenie prílevu obchodníkov a výhodnej polohy Senca medzi Bratislavou, Trnavou a Nitrou tak významne prispievalo k rozvoju mesta, čo sa odrazilo aj na charaktere jeho židovskej obce.

- 10 Vlastníctvo objektu uvedené na základe výpisu z listu vlastníctva č. 3480, voľne dostupného na portáli Katastra nehnuteľností. *Základná báza údajov pre geografický informačný systém*. [cit. 2021-10-06] Dostupné na internete: https://www.geoportal.sk/sk/zbgis_smd/zbgis_smd.html
- 11 BÜCHLER, Róbert J. *Encyklopédia židovských náboženských obcí S-T, 3. zväzok*. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2012, s. 23.
- 12 BARKÁNY, Eugen. *Židovské pamiatky na Slovensku*. Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2017, s. 88.
- 13 SUSLOVÁ, Júlia. Kultúrno-politický význam synagógy v Senci. In: STEŠŇÁK, Gábor (ed.): *Senec. Stáročia mesta*. Senec: Mesto Senec, 2014, s. 217.
- 14 Ibidem, s. 215.

Pred polovicou 19. storočia sa rozmach seneckej židovskej obce odrazil aj vo výstavbe „židovského kostola“, ktorý bol podľa zachovaných katastrálnych máp súčasťou zázemia ďalších objektov. Toto zázemie okrem synagógy zahŕňalo aj menšiu zimnú modlitebňu, učebňu bet hamidraš, priestory pre pohrebné bratstvo Chevra Kadiša¹⁵ či objekt, ktorého torzo s dochovanými priestormi rituálnych kúpeľov mikve sa nachádza v dvorovej časti juhovýchodnej zástavby dnešného Mierového námestia.¹⁶ Miestna ortodoxná židovská obec oficiálne vznikla v roku 1871, a keď sa v roku 1885 stal Senec sídlom židovského matričného obvodu, význam obce sa zvýšil ešte výraznejšie.¹⁷ Jej dôležitosť bola zároveň demonštrovaná budovou súčasnej synagógy, ktorá nahradila staršiu synagógu zničenú po požiari na prelome 19. a 20. storočia.¹⁸ Nová synagóga vznikla medzi rokmi 1904 – 1907¹⁹ na pozemku orientovanom priamo na Mierové námestie, ktorý pre výstavbu synagógy pravdepodobne poskytla rodina Popperovcov.²⁰

So vznikom rabinátu sa seneckí Židia čoraz viac angažovali aj v mestskej správe. V roku 1921 bola založená Židovská strana, ktorej členovia boli súčasťou obecného zastupiteľstva, a v roku 1934 vznikla v Senci židovská základná škola.²¹ Po deportáciách počas druhej svetovej vojny sa do mesta vrátil len zlomok židovského obyvateľstva a senecká synagóga bola následne výrazne adaptovaná pre účely sýpky. V rámci početných devastáčných vstupov vrátane poškodenia stropu a podlahy, úpravy okenných otvorov či likvidácie plotu bola loď synagógy rozdelená na tri podlažia.²² Odstraňovanie týchto zásahov a revitalizácia objektu je v súčasnosti predmetom postupnej rekonštrukcie.

- 15 BARKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít. *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava: VESNA, 1991, s. 61.
- 16 Podľa výsledkov archeologického výskumu z roku 2013 bola najstaršia vrstva hnuťelných nálezov súvisiacich s objektom mikve datovaná už do 18. storočia. *Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu Bratislava*, spis č. KPUBA-2020/15915, *Senec, Mierové nám. č. 12, mikve, pamiatkový prieskum, 05-07/2020*. Hlavný spracovateľ: PhDr. Zuzana Zvarová, 2020, s. 14.
- 17 Archív Krajského pamiatkového úradu Bratislava, *Aktualizačný list nehnuteľnej národnej kultúrnej pamiatky – Synagóga, ortodoxná, Senec, č. ÚZPF: 2275/1*. Spracoval: Peter Buday (PÚ SR), jún 2012 – doplnené november 2013.
- 18 Ibidem.
- 19 *Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu Bratislava, Senec, Synagóga, Pamiatkový výskum, Umelecko-historický*. Spracovala: Mgr. Elena Sabadošová, 2005, s. 95. Podľa zistení Mgr. Gábora Strešňáka z Mestského múzea v Senci bola synagóga postavená podľa projektu seneckého staviteľa Jozefa Halzla (1864 – 1932) v rokoch 1905 – 1906. BORSKÝ, Maroš – LEPEJ, Martin – LÖNČÍKOVÁ, Michala – STREŠŇÁK, Gábor – ŠVANTNEROVÁ, Jana. *Vytvorenie scenára pre Expozíciu židovského kultúrneho dedičstva BSK*. Bratislava: Židovský kultúrny inštitút, 2021.
- 20 SUSLOVÁ, *Kultúrno-politický význam synagógy v Senci*, s. 221
- 21 Ibidem, s. 218 – 219.
- 22 Archív KPÚ BA, *Aktualizačný list NNKP – Synagóga, ortodoxná, Senec, č. ÚZPF: 2275/1*. Spracoval: Peter Buday (PÚ SR), jún 2012 – doplnené november 2013.

Popis:

Objekt seneckej synagógy vznikol ako bloková stavba na obdĺžnikovom pôdoryse, dnes v miernom ustúpení od uličnej čiary, kde sa predtým nachádzal menší dvor. Stavba je zastrešená nízkou sedlovou strechou s valbou na južnej strane. Hlavná reprezentatívna fasáda synagógy je orientovaná do ulice. Práve hlavná fasáda vo svojom eklektickom prevedení je dominantným nositeľom dekoratívneho aparátu odkazujúceho na orientalizmus. Architektonické členenie je symetrické a definované rytmom striedania vertikálnych a horizontálnych prvkov. Samotná fasáda je ukončená atikou a nízkym štítom.

Hlavný vstup s rozmerným kruhovým svetlíkom je súčasťou stredového rizalitu a je osadený v hĺbke niky rámovanej po bokoch stĺpmi, na ktorých spočíva mohutný maurský oblúk. Na druhom podlaží rizalitu, v osi vstupného portálu, je zasadená veľká kruhová rozeta farebným vitrážovým oknom.

Okrem hlavného portálu sa ďalšie dva bočné vstupy (schodiská) vedúce k ženským emporám nachádzali na západnej a východnej fasáde. Schodiskové priestory nadväzovali na predsieň situovanú v osi pôdorysu. Z predsieni s rituálnym umývadlom v stene sa následne dvomi vstupmi vchádza priamo do lode modlitebne. V jej južnom múre sa nachádza plytký výklenok ukončený maurským oblúkom, ktorého zadnú stenu i vnútorné ostenie vyplňala maľba. V osi nad výklenkom je kruhové okno v profilovanom štukovom ráme.

Samotný priestor je zastropený zdobným kazetovým stropom. Svetlo do hlavného priestoru prichádza cez dva rady okien s polkruhovými záklenkami v bočných stenách a cez kruhové okná severného a južného priečelia. Popri jeho západnej a východnej stene obieha ženská galéria, ktorá spočíva na liatinových stĺpoch s hlavicami a fragmentmi náterov imitujúcich mramorovanie. Z pôvodného zariadenia synagógy sa nič nezachovalo.

Pamiatková obnova:

V roku 2005 sa Krajský pamiatkový úrad vyjadroval k zámeru obnovy seneckej synagógy a vo svojom rozhodnutí určil vypracovanie prípravnej a projektovej dokumentácie. Na jeho základe tak bol v roku 2013 predložený umelecko-historický výskum (autorka: Mgr. Elena Sabadošová – dátum vypracovania: 2005). V tom istom roku bola zároveň schválená projektová dokumentácia obnovy synagógy vrátane vybudovania objektu infopavilónu. V roku 2017 sa tak na základe schválenej dokumentácie začalo s obnovou strechy a krovu, bola obnovená fasáda synagógy vrátane vitrážových okien a

začalo sa s výstavbou infopavilónu. Nešťastnou udalosťou, ktorá sa odohrala o rok neskôr, bola dodnes nedoriešená krádež tabule nad umývadlom v predsieni synagógy s menom darcu Emila Poppera. V roku 2019 obnova pokračovala obnovou kazetového stropu, no v nasledujúcom roku boli v dôsledku vypuknutia pandémie všetky ďalšie práce pozastavené.

Ortodoxná synagóga, Senec, Mierové námestie č. 12. Pohľad na hlavnú fasádu synagógy (Foto: Archív KPÚ BA, 2021)

Ortodoxná synagóga, Senec, Mierové námestie č. 12. Detail hlavného vstupného portálu do synagógy (Foto: Archív KPÚ BA, 2021)

LITERATÚRA:

BARKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít. *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava: VESNA, 1991, 438 s. ISBN: 978-80-80602-20-8.

BÁRKÁNY, Eugen. *Židovské pamiatky na Slovensku*. Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2017. 234 s. ISBN 978-80-89175-79-6.

BORSKÝ, Maroš. *Synagogue Architecture in Slovakia: A Memorial Landscape of a Lost Community*. Bratislava: Jewish Heritage Foundation – Menorah, 2007, 150 s. ISBN 978-80-969720-0-5.

BORSKÝ, Maroš – LEPEJ, Martin – LÖNČÍKOVÁ, Michala – STREŠŇAK, Gábor – ŠVANTNEROVÁ, Jana. *Vytvorenie scenára pre Expozíciu židovského kultúrneho dedičstva BSK*. Bratislava: Židovský kultúrny inštitút, 2021.

BÜCHLER, Róbert J. *Encyklopédia židovských náboženských obcí S-T, 3. zväzok*. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2012, 339 s. ISBN 978-80-80602-29-1.

SUSLOVÁ, Júlia. Kultúrno-politický význam synagógy v Senci. In: STEŠŇÁK, Gábor (ed.): *Senec. Stáročia mesta*. Senec: Mesto Senec, 2014, s. 213 – 228. ISBN 978-80-971518-5-0.

DOKUMENTÁCIA:

Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka výskumných správ, sign. č. T 5247, *Prehľad existencie a stavu pamiatok židovskej kul-*

túry – okres Bratislava-vidiek. Spracoval: PhDr. Viktor Ferus, 1995. Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka výskumných správ, sign. č. T 2820, *Návrh koncepcie dokumentácie židovských pamiatok na Slovensku. Katalóg lokalít / Synagógy a modlitebne na Slovensku*. Spracoval: PhDr. Martin Melicherčík, 1993.

Archív Krajského pamiatkového úradu Bratislava, *Aktualizačný list nehnuteľnej národnej kultúrnej pamiatky – Synagóga, ortodoxná, Senec, č. ÚZPF: 2275/1*. Spracoval: Peter Buday (PÚ SR), jún 2012 - doplnené november 2013.

Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu Bratislava, *Senec, Synagóga, Pamiatkový výskum, Umelecko-historický*. Spracovala: Mgr. Elena Sabadošová, 2005.

Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu Bratislava, spis č. KPUBA-2020/15915, *Senec, Mierové nám. č. 12, mikve, pamiatkový prieskum, 05-07/2020*. Hlavný spracovateľ: PhDr. Zuzana Zvarová, 2020.

Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu Bratislava, spis č. 259/2005, *Synagóga – Senec, Reštaurátorský výskum a návrh na reštaurovanie, Synagóga Senec*. Spracoval: Mgr. art. Tomáš Molnár, 2005.

Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu

Stupava: Ortodoxná synagóga

Lokalita: Hlavná ul., súpisné č. 1614, Stupava, okres Malacky

Parcelné č.: 359/1

Datovanie: 1803 (vysvätenie)

Prevládajúci sloh: barok

Súčasný vlastníctvo: Ústredný zväz židovských náboženských obcí v SR²³

Dátum vyhlásenia za NKP: 10. októbra 1988

Číslo ÚZPF: 10004/1

História:

Známky prítomnosti Židov sa v Stupave objavujú od rímskych čias²⁴ až po 14. a 15. storočie.²⁵ Jednoznačnejšie doklady sa viažu na obdobie prvej polovice 17. storočia²⁶ a následne na udalosti

23 Vlastníctvo objektu uvedené na základe výpisu z listu vlastníctva č. 3312, voľne dostupného na portáli Katastra nehnuteľností. *Základná báza údajov pre geografický informačný systém*. [cit. 2021-10-06] Dostupné na internete: https://www.geoportal.sk/sk/zbgis_smd/zbgis_smd.html

24 BÁRKÁNY, Eugen. *Židovské pamiatky na Slovensku*. Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2017, s. 50.

25 BÜCHLER, Róbert J. *Encyklopédia židovských náboženských obcí S-T, 3. zväzok*. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2012, s. 125.

26 Ibidem.

Ortodoxná synagóga, Stupava, Hlavná ulica, p. č. 359/1
Pohľad na synagógu z juhozápadu (Foto: Archív KPÚ BA, 2021)

súvisiace s vyhnaním židovského obyvateľstva z Viedne v rokoch 1669 a 1670, keď sa ich počet v tamojšej lokalite navýšil.²⁷ K rozmachu židovskej komunity v Stupave i v ďalších lokalitách dnešného západného Slovenska výrazne prispeli Pálffyovci, ktorí Židom zabezpečovali podstatne lepšie podmienky pre život na ich rodových majetkoch.²⁸ Na základe privilégia z roku 1722 sa dozvedáme, že Židia v Stupave mohli aktívne obchodovať, vyrábať pivo a kóšer víno či založiť ješivu, a taktiež mali právo na vlastný rabinát, pod ktorého správu spadalo ďalších 22 obcí.²⁹

Pálffyovské privilégia priznávali stupavským Židom aj možnosť rozšírenia židovského cintorína a prenájom priestorov v dome neďaleko kaštieľa, ktoré využívali ako modlitebňu.³⁰ Od roku 1803 sa na náboženské účely už využíval objekt novej synagógy,³¹ ktorej výstavba bola financovaná prostredníctvom verejnej zbierky.³² Nový chrám vznikol neďaleko pôvodnej modlitebne na brehu potoka Mláka, na

27 BÁRKÁNY, *Židovské pamiatky na Slovensku*, s. 50.

28 Ibidem, s. 42.

29 JUZA, Peter. *Synagóga v Stupave*. [cit. 2021-08-25]. Dostupné na internete: <https://www.zahorskemuzeum.sk/synagoga-v-stupave/>

30 BÁRKÁNY, *Židovské pamiatky na Slovensku*, s. 50.

31 Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu Bratislava, spis č. 259/2004, *Stupava, Synagóga, Umelecko-historický výskum*. Spracovala: PhDr. Mária Smoláková, CSc., 2006.

32 Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu Bratislava, spis č. 961/2002, *Synagóga v Stupave, Zámer obnovy pamiatky*. Spracovali: Ing. arch. Jarmila Lalková, PhD., Ing. arch. Dušan Ferianc, 2002.

pozemku, ktorý židovská obec odkúpila od Pálffyovcov.³³ Dispozičné riešenie synagógy, reflektujúce dobové stavebné princípy poľskej architektúry židovských chrámov, kombinuje vo svojom architektonickom stvárnení aj odkazy na lokálnu architektúru Záhoria.³⁴ Meno autora návrhu nie je známe.

S rastúcou dôležitosťou stupavskej židovskej obce, ktorá patrila medzi najpočetnejšie na našom území,³⁵ došlo už v tretej štvrtine 19. storočia k úpravám na synagóge. Rozšírili ju o západnú schodiskovú prístavbu a novú emporu.³⁶ V interiéri zároveň pribudla prvá vrstva nástennej výmalby a okenné otvory spolu s hlavným vstupom dostali kamenné orámovanie.³⁷ V roku 1903 oslavovala stupavská židovská obec sté výročie postavenia synagógy.³⁸ Tá na začiatku 20. storočia prešla elektrifikáciou, a zároveň bola v jej interiéri realizovaná rozsiahla interiérová výmalba. Synagóga však už svojmu pôvodnému účelu slúžila len krátko. Po zániku stupavskej židovskej obce počas druhej svetovej vojny bola využívaná len ako sklad či dielňa.³⁹ Novú funkciu ako priestor pre kultúrne a spoločenské podujatia našla až vďaka jej nedávnej rekonštrukcie.

Popis:

Synagóga v Stupave je voľne stojacim objektom na obdĺžnikovom pôdoryse s kratšími stranami orientovanými v smere západ-východ. Zastrešená je sedlovou strechou. K jej západnej obvodovej stene sa pripája menšia prístavba so schodiskom na emporu. Fasády obieha profilovaná korunná rímsa. Západnú a východnú fasádu v štíte dotvárajú kruhové okenné otvory. Severná a južná fasáda je členená lizénami a okennými otvormi s kamennými šambránami.

Hlavný vstup so segmentovým záklenkom do prízemných častí synagógy je situovaný v západnej časti južnej obvodovej steny a vedie do predsieň s plackovou klenbou. Z predsieň je prístupná miestnosť v severozápadnom nároží, vedúca do podschodiskového priestoru s toaletami. Zároveň sa v jej východnej stene nachádza dverný otvor s polkruhovým záklenkom vedúci do hlavného priestoru synagógy. Celý priestor vrátane časti nad jeho západnou emporou je zaklenutý plackovými klenbami s medziklenbovými pásmi. Tie

sú bohato zdobené nástennou výmalbou v podobe modrých pásov s čiernymi rastlinnými rozvilinami. Uprostred miestnosti sa nachádza sústava štyroch stĺpov s toskánskymi hlavicami v štvorcovom usporiadaní, ktoré tvoria oporu pre klenbový systém. Klenba medzi týmito stĺpmi je pôdorysne najmenšia, a vychádzajúc z poľskej synagogálnej architektúry pôdorysne vymedzovali priestor pre bimu. V strede východnej steny je umiestnený aron ha-kodeš, tvorený nikou s múrikom v spodnej časti a pódium pred ňou. Priestor osvetľujú prevažne obdĺžnikové okná orientované na výšku so segmentovým zakončením.

Pamiatková starostlivosť:

Havarijný stav stupavskej synagógy si na začiatku 21. storočia vyžiadala postupnú komplexnú rekonštrukciu, ktorej zámer KPÚ BA schválil. Následne tak bol v rámci podmienok stanovujúcich vypracovanie prípravnej dokumentácie spracovaný aj umelecko-historický výskum synagógy (autorka: PhDr. Mária Smoláková, CSc. – dátum vypracovania: apríl 2006). Krajský pamiatkový úrad Bratislava zároveň schválil zámer reštaurátorskej obnovy interiérovej výmalby synagógy na základe návrhu na reštaurovanie spolu s reštaurátorským výskumom (autori: akad. mal. Veronika Gabčová, Mgr. art. Ján Hromada, Ing. Jana Želinská, PhD. – dátum vypracovania: 2008). Zároveň sa pristúpilo k najnevyhnutnejším opravám v rozsahu inštalácie nového strešného pláštia a opravy krovu. V súvislosti s obnovou synagógy bolo realizované dobudovanie kanalizácie, statické zabezpečenie a sanácia statických porúch klenbových polí, fixácia častí deštruovaných omietok či hydroizolácia murív. Medzi rokmi 2014 a 2015 bola zároveň úspešne ukončená I. a II. etapa statického zabezpečenia klenieb ženskej galérie a mužskej modlitebne,

Ortodoxná synagóga, Stupava, Hlavná ulica, p. č. 359/1
Pohľad do priestoru modlitebne
(Foto: Archív KPÚ BA, 2021)

Ortodoxná synagóga, Stupava, Hlavná ulica, p. č. 359/1
Detail piliera a empory v interiéri modlitebne (Foto: Archív KPÚ BA, 2017)

³³ Ibidem, s. 7.

³⁴ BORSKÝ, Maroš. *Synagogue Architecture in Slovakia Towards Creating a Memorial Landscape of Lost Community*. Heidelberg: Hochschule für Jüdische Studien, 2005, s. 113.

³⁵ Ibidem, s. 134.

³⁶ KPÚ BA, *Stupava, Synagóga, Umelecko-historický výskum*, s. 92.

³⁷ Ibidem, s. 90.

³⁸ KPÚ BA, *Synagóga v Stupave, Zámer obnovy pamiatky*, s. 7.

³⁹ KPÚ BA, *Stupava, Synagóga, Umelecko-historický výskum*, s. 94.

na ktoré nadväzovala III. etapa v rozsahu sanácie diletančných špár medzi obvodovými múrmi a nábehmi klenieb.

LITERATÚRA:

BÁRKÁNY, Eugen. *Židovské pamiatky na Slovensku*. Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2017. 234 s. ISBN 978-80-89175-79-6.

BORSKÝ, Maroš. *Synagoga e Architecture in Slovakia: A Memorial Landscape of a Lost Community*. Bratislava: Jewish Heritage Foundation – Menorah, 2007, 150 s. ISBN 978-80-969720-0-5.

BÜCHLER, Róbert J. *Encyklopédia židovských náboženských* [cit. 2021-08-24]. Dostupné na internete: <http://www.synagogue.sk/sk/muzeum/>

JUZA, Peter. *Synagóga v Stupave*. [cit. 2021-08-25]. Dostupné na internete: <https://www.zahorskemuzeum.sk/synagoga-v-stupave/>

DOKUMENTÁCIA:

Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka výskumných správ, sign. č. T 5247, *Previerka existencie a stavu pamiatok židovskej kultúry – okres Bratislava-vídiel*. Spracoval: PhDr. Viktor Ferus, 1995.

Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka výskumných správ, sign. č. T 2820, *Návrh koncepcie dokumentácie židovských pamiatok na Slovensku. Katalóg lokalít / Synagógy a modlitebne na Slovensku*. Spracoval: PhDr. Martin Melicherčík, 1993.

Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu Bratislava, spis č. 961/2002, *Synagóga v Stupave, Zámer obnovy pamiatky*. Spracovali: Ing. arch. Jarmila Lalková, PhD., Ing. arch. Dušan Ferianc, 2002.

Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu Bratislava, spis č. 259/2004, *Stupava, Synagóga, Umelecko-historický výskum*. Spracovala: PhDr. Mária Smoláková, CSc., 2006.

Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu Bratislava

Malacky:

Neologická synagóga

Lokalita: Na brehu, orientačné č. 2, súpisné č. 916, Malacky, okres Malacky
Parcelné č.: 2860

Datovanie: 1887 (výstavba)

Prevládajúci sloh: historizmus

Súčasný vlastníctvo: mesto Malacky⁴⁰

Dátum vyhlásenia za NKP: 22. júla 1993

Číslo ÚZPF: 0733/1

⁴⁰ Vlastníctvo objektu uvedené na základe výpisu z listu vlastníctva č. 2860, voľne dostupného na portáli Katastra nehnuteľností. *Základná báza údajov pre geografický informačný systém*. [cit. 2021-10-06] Dostupné na internete: https://www.geoportal.sk/sk/zbjis_smd/zbjis_smd.html

Neologická synagóga, Malacky, Na brehu č. 2
Pohľad na hlavnú fasádu synagógy zo západu (Foto: Archív KPÚ BA, 2021)

História:

Príchod prvých Židov do dnešných Malaciek je možné spojiť s obdobím tzv. druhého vyhnanie Židov z Viedne cisárom Leopoldom I. v rokoch 1669 a 1670. Vtedy na toto územie prichádza viacero židovských rodín. Podľa dostupných súpisov sa židovskí obyvatelia Malaciek individuálne venovali rôznym remeselným a obchodníckym profesiám, avšak bez samostatnej organizácie.⁴¹ Ku vzniku malackej židovskej obce došlo až v roku 1823 a správne spadala pod rabinát v Stupave.⁴² V priebehu 30. rokov 19. storočia tak v Malackách postupne vznikol aj židovský cintorín, škola, mikve či malá modlitebňa bejt midraš⁴³ na mieste dnešnej športovej haly Malina.

V roku 1867 sa Malacky stali oficiálnym sídlom rabinátu s neologickou orientáciou a narastajúci počet židovských obyvateľov si vyžiadaval vybudovanie novej synagógy. Tá mala vzniknúť na pozemku, ktorý bol súčasťou dnes už neexistujúcej Novej ulice na východnom okraji mesta. Pozemok obci darovala zámožná židovská rodina Ši-

⁴¹ TANDLICH, Tomáš. Židia v Malackách a v Bratislavskej stolici v 17. až 19. storočí. In: VRABLEC, Pavol (ed.): *Malacky a okolie 5*. Malacky: Mestské kultúrne centrum Malacky, 2012, s. 33.

⁴² Ibidem, s. 35.

⁴³ Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu Bratislava, spis č. 321/2004, *Malacky SYNAGÓGA, Nabrehu č. 2, Pamiatkový výskum: architektonický a umelecko-historický*. Spracovala: doc. PhDr. Zuzana Ševčíková, CSc. a kolektív, 2003, s. 22.

mona a Cecilie Spitzerovcov, ktorá dotovala aj výstavbu samotnej synagógy s nákladmi dosahujúcimi 45 000 zlatých.⁴⁴ Výstavbu novej synagógy viedol stavebný majster János Terebessy podľa návrhu významného architekta Wilhelma Stiassneho⁴⁵ (* 1842, Bratislava – † 1910, Bad Ischl), autora projektu Rothschildovej nemocnice vo Viedni, zaniknutej synagógy vo viedenskom Leopoldsgasse alebo Jubilejnej synagógy v Prahe. So stavbou sa začalo v marci 1887 a už v septembri toho istého roku bola synagóga slávnostne otvorená.

V roku 1899, pravdepodobne po údere bleskom, bola malacká synagóga vážne poškodená, a tak pomerne krátko po jej dokončení bolo nevyhnutné prikročiť k jej rekonštrukcii. Na obnove synagógy, ktorá zahŕňala aj zmenu pozície bimy v súvislosti s neskorším odklonom malackej obce od neologickej náboženskej frakcie, sa opäť podieľal János Terebessy.⁴⁶

Po druhej svetovej vojne sa do Malaciek vrátilo len niekoľko Židov, a tak malacká synagóga prestala spĺňať svoju primárnu funkciu. Jej priestory sa v 50. rokoch 20. storočia využívali ako sklad a nakoniec Židovská náboženská obec predala synagógu štátu.⁴⁷ V tomto období zároveň došlo k viacerým zmenám v jej interieri i exteriéri vrátane odstránenia bimy, mobiliára či vloženia traverzového prestropenia do hlavnej sály.⁴⁸ Od 80. rokov 20. storočia priestory prizemia synagógy slúžia základnej umeleckej škole, zatiaľ čo jej poschodie býva využívané na kultúrne a spoločenské udalosti.

Popis:

Malacká synagóga je solitérnym objektom, vystavaným na obdĺžnikovom pôdoryse s nízkou valbovou strechou a dvomi nárožnými vežami s kopulovitými strechami. Tie nadväzujú na hlavnú západnú fasádu objektu, ktorá je z hľadiska architektonického a výtvarného aparátu najzdobnejšia. Symetrickú, trojosovú dvojpodlažnú fasádu dotvárajú historizujúce prvky s odkazmi na maurský štýl. Horizontálne členenie fasády okrem sokla a kordónovej rímsy dotvára fasádna výmalba. Úroveň prvého podlažia tvorí hlavný vstup v stredovej osi s nadsvetlíkom v maurskom oblúku a dva postranné bočné vstupy. Tie sú zároveň súčasťou nárožných vežových rizalitov, ktoré fasádu členia vertikálne. Na úrovni druhého nadzemného podlažia je fasáda tvorená združenými oknami, dosadajúcimi priamo na kordónovú rímsu. Vo vrchole stredovej osi sú osadené kamenné dosky Zákona.

44 TANDLICH, Židia v Malackách a v Bratislavskej stolici v 17. až 19. storočí, s. 37.

45 KPÚ BA, *Malacký SYNAGÓGA*, s. 23.

46 Ibidem, s. 23.

47 KPÚ BA, *Malacký SYNAGÓGA*, s. 23.

48 MACEJKA, Martin. *Malacký staviteľ Ján Terebessy*. [cit. 2021-08-24]. Dostupné na internete: <https://www.zahorskemuzeum.sk/malacky-stavitel-jan-tere bessy/>

Hlavný vstup synagógy vedie do predsieni s plochým zastrepením, kde ústia po oboch kratších stranách dva vstupy do nárožných schodiskových priestorov. Zatiaľ čo severné schodisko sa nevyužíva, južné je znefunkčnené. Z predsieni vedú dva vstupy do sály modlitebne, ktorá je v súčasnosti predelená sekundárnym stropom na úrovni empory. Dochovaná empora je naďalej položená na šiestich kovových, polychrómovaných stĺpoch, doplnených v priestore štyrmi prístennými tehlovými omietnutými polostĺpmi. Na východnej strane lode sa dochoval aron ha-kodeš.

Druhé podlažie interiéru synagógy, vymedzené sekundárnym stropom, dnes slúži ako koncertná sieň. Aj v nej je viditeľný tympanón hornej časti zachovaného aron ha-kodeš. Priestor uzatvára bohato polychrómovaný kazetový strop. Na tejto úrovni sa nad vstupnou predsieňou nachádza pôvodne úradná miestnosť.

Pamiatková starostlivosť:

Pravdepodobne v období 80. rokov 20. storočia bola v interieri synagógy realizovaná obnova kazetového stropu a repliky jeho štukových výplní. V súvislosti so synagógou bol v roku 2003 vypracovaný pamiatkový výskum (autori doc. PhDr. Zuzana Ševčíková, CSc. a kolektív), ktorý inventarizoval hodnotné prvky objektu a jeho stavebno-technický stav zhodnotil ako havarijný. V roku 2005 tak bola realizovaná výmena a lokálne doplnenie strešnej krytiny na kupolách i streche synagógy, obnova fasád a exteriérových schodísk. Po víchrici v roku 2017 ostala poškodená strecha a okná synagógy, ktoré boli následne opravené. Posledné práce boli na malackej synagóge realizované v roku 2021, keď bola čiastočne obnovená výmalba fasád a realizovaná oprava kopulovitej strechy.

Neologická synagóga, Malacký, Na brehu č. 2. Detail hlavného vstupného portálu do interiéru synagógy (Foto: Archív KPÚ BA, 2021)

Neologická synagóga, Malacký, Na brehu č. 2. Pohľad do bývalej modlitebne synagógy, v súčasnosti umelecký ateliér (Foto: Archív KPÚ BA, 2021)

LITERATÚRA:

BÁRKÁNY, Eugen. Židovské pamiatky na Slovensku. Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2017. 234 s. ISBN 978-80-89175-79-6.

BORSKÝ, Maroš. *Synagogue Architecture in Slovakia: A Memorial Landscape of a Lost Community*. Bratislava: Jewish Heritage Foundation – Menorah, 2007, 150 s. ISBN 978-80-969720-0-5.

TANDLICH, Tomáš. Židia v Malackách a v Bratislavskej stolici v 17. až 19. storočí. In: VRABLEC, Pavol (ed.): *Malacky a okolie* 5. Malacky: Mestské kultúrne centrum Malacky, 2012, s. 29 – 40. ISBN 978-80-969620-5-1.

INTERNETOVÉ ZDROJE:

MACEJKA, Martin. *Malacký staviteľ Ján Terebessy*. [cit. 2021-08-24]. Dostupné na internete: <https://www.zahorskemuzeum.sk/malacky-stavitel-jan-terebessy/>

DOKUMENTÁCIA:

Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka výskumných správ, sign. č. T 5247, *Previerka existencie a stavu pamiatok židovskej kultúry - okres Bratislava-vidiek*. Spracoval: PhDr. Viktor Ferus, 1995.

Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka výskumných správ, sign. č. T 2820, *Návrh koncepcie dokumentácie židovských pamiatok na Slovensku. Katalóg lokalít / Synagógy a modlitebne na Slovensku*. Spracoval: PhDr. Martin Melicherčík, 1993.

Archív Krajského pamiatkového úradu Bratislava, *Aktualizačný list nehnuteľnej národnej kultúrnej pamiatky – Synagóga, neologická, Malacky, č. ÚZPF: 10733/1*. Spracovala: Mgr. Natália Ferusová, (KPÚ BA), január 2018.

Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu Bratislava, spis č. 321/2004, *Malacky SYNAGÓGA, Na brehu č. 2, Pamiatkový výskum: architektonický a umelecko-historický*. Spracovala: doc. PhDr. Zuzana Ševčíková, CSc. a kolektív, 2003.

Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu Bratislava

Svätý Jur:

Synagóga

Lokalita: Pezinská ul., orientačné č. 21, súpisné č. 165, Svätý Jur, okres Pezinok

Parcelné č.: 350/4

Datovanie: 1790 (doložené využívanie synagógy)

Prevládajúci sloh: barok

Súčasný vlastníctvo: Bratislavský samosprávny kraj⁴⁹

Dátum vyhlásenia za NKP: 11. januára 2016

Číslo ÚZPF: 11999/1

Synagóga, Svätý Jur, Pezinská č. 21
Pohľad na južnú fasádu synagógy zo severozápadu z Mikovíniho ulice (Foto: Archív KPÚ BA, 2021)

História:

O prítomnosti Židov vo Svätom Jure existujú zmienky už na začiatku 16. storočia.⁵⁰ Správy z priebehu nasledujúceho storočia sú pomerne strohé. V roku 1725 je ale doložené, že mestským Židom vo Svätom Jure bol prenajatý pozemok pre pochovávanie, ako aj miestnosť pre náboženské obrady a vyučovanie v zadnej časti tzv. Rožného domu, ktorý je možné stotožniť s objektom na rohu dnešnej Ulice Dr. Kautza a Prostrednej ulice.⁵¹ Treba uviesť, že v tom

⁴⁹ Bratislavská župa rozhodla o záchrane synagógy vo Svätom Jure [cit. 2021-10-06]. Dostupné na internete: <https://bratislavskykraj.sk/bratislavska-zupa-rozhodla-o-zachrane-synagogy-vo-svatom-jure/>

⁵⁰ BARKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít. *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava: VESNA, 1991, s. 63.

⁵¹ Údaje pochádzajú z nepublikovanej práce Dejiny židovstva vo Svätom Jure (autor: Pavelek Juraj, 1945), použitéj pri spracovaní podkladov na vyhlásenie objektu synagógy vo

čase žili svätajurskí Židia nielen na majetkoch mesta, ale najmä v tzv. slobodných domoch patriacich miestnej šľachte.⁵²

Vznik židovskej náboženskej obce vo Svätom Jure je možné predpokladať už v 30. rokoch 18. storočia.⁵³ V priebehu tohto storočia počet Židov v meste postupne narastal, a preto roku 1790 už mestskí Židia využívali na bohoslužby nové priestory na dnešnej Pezinskej ulici v bývalej tzv. Jesenákovej kúrii vo vnútri mestských hradieb, pri brehu Jurského potoka. Priestory kúrie ale židovské obyvateľstvo využívalo už skôr, keďže sem bola presťahovaná židovská škola a zároveň im tu povolili zriadiť mikve.⁵⁴ Na základe súčasného stavu poznania o stavebnom vývoji objektu v tomto momente nie je možné s istotou určiť, nakoľko je možné stotožniť dochovanú hmotu so synagógou využívanou v roku 1790. Na základe nápisu na dverách je však zrejmé, že v roku 1876 prešla synagóga rozšírením,⁵⁵ s ktorým súvisela aj výstavba nového tzv. židovského domu, učebne a nových kúpeľov mikve v jej blízkosti.⁵⁶ Takéto rozšírenie mohlo súvisieť s odkúpením objektov súvisiacich s kúriou do vlastníctva židovskej obce, ktorej boli predmetné priestory dovtedy len prenajímané. Odhliadnuc od menších udržiavacích prác a úprav je dochovaná podoba svätajurskej synagógy v značnej miere práve výsledkom prestavby z roku 1876. Bližšie informácie o stavebných dejinách objektu by mohol priniesť až architektonicko-historický a reštaurátorský výskum.

Synagóga vo Svätom Jure prestala slúžiť svojmu pôvodnému účelu v roku 1942. K jej postupnej devastácii však začalo dochádzať už začiatkom druhej svetovej vojny, keď sa stala terčom vandalizmu zo strany miestnych Nemcov⁵⁷ a v roku 1941 bola podpálená.⁵⁸ Od polovice 20. storočia bola synagóga súčasťou pozemku areálu rodinného domu.

Svätom Jure za národnú kultúrnu pamiatku. Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu Bratislava, spis č. KPUBA-2015/13319, MPR Svätý Jur, synagóga, Pezinská 21, podklady na vyhlásenie NKP. Spracovala: PhDr. Gabriela Habáňová, KPÚ BA, 2015.

52 BARKÁNY, Eugen. Židovské pamiatky na Slovensku. Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2017, s. 65.

53 BÜCHLER, Róbert J. *Encyklopédia židovských náboženských obcí S-T, 3. zväzok*. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2012, s. 141.

54 Spisová agenda KPÚ BA, MPR Svätý Jur, synagóga, Pezinská 21, podklady na vyhlásenie NKP. Spracovala: PhDr. Gabriela Habáňová, KPÚ BA, 2015.

55 BORSKÝ, Maroš. Synagógy nášho regiónu a možnosť ich integrácie do kultúrnych a vzdelávacích aktivít. In: ŠENKIRIK, Rastislav (ed.): *Sakrálné pamiatky Bratislavskej župy. Zborník príspevkov z konferencie Bratislavského samosprávneho kraja Dni európskeho kultúrneho dedičstva 2013*. Bratislava: Bratislavský samosprávny kraj, 2014, s. 79.

56 BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí S-T*, s. 142.

57 Ibidem, s. 145.

58 BARKÁNY-DOJČ, *Židovské náboženské obce na Slovensku*, s. 64.

Popis:

Synagóga vo Svätom Jure je vybudovaná na obdĺžnikovom pôdoryse s pozdĺžnou osou pôdorysu orientovanou v smere sever – juh. Severnou stranou sa dotýka zadného konca dvorového krídla príslušného domu. Ide o dvojpodlažnú stavbu so zastrešením tvoreným sústavou štyroch šikmých striech. Budova synagógy má na západnej strane dva pôvodné vstupy z exteriéru. Na prízemí je na severnej strane umiestnený vstup na prízemie, zatiaľ čo na poschodie, na ženskú galériu, viedlo vonkajšie kryté schodisko.

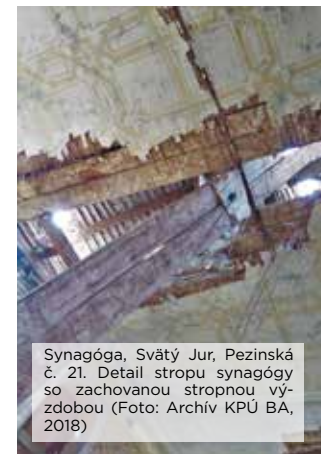
Základnú dispozíciu synagógy tvorí loď a v pozdĺžnej osi nadväzujúci severný trakt, pravdepodobne slúžiaci ako učebňa či zasadacia sieň. K lodi sa na západnej strane pripája dvojpodlažný rizalit. Pozdĺž západnej strany severného traktu je v exteriéri umiestnené úzke schodisko. Vstup na prízemí vedie do predsieni s rovným stropom, s dochovanými kamennými lavabami a tabuľou s dedikačným nápisom. Vo východnej stene predsieni je umiestnený vstup do lode. Tú tvorí vysoký priestor s rovným stropom, rozdelený emporou ženskej galérie na južnej, západnej a severnej strane na dve podlažia. Strop, steny, ako aj podhlady empory nesú maľovanú šablónovú výmalbu v tónoch okrovej a tehlovočervenej, nanesenú na bielom podklade stropu a pieskovom podklade stien. Z pôvodného svätostánku zachovala len nika v stene lode.

Pamiatková starostlivosť:

Objekt svätajurskej synagógy prešiel v povojnovom období do súkromného rodinného vlastníctva, a bol vlastníckmi využívaný ako príležitostný sklad či stajňa. V rámci vymedzenia jednotlivých objektov v Pamiatkovej rezervácii Svätý Jur bola synagóga pre jej de-

Synagóga, Svätý Jur, Pezinská č. 21
Pohľad na vstup do interiéru synagógy z dvora príslušného rodinného domu (Foto: Archív KPÚ BA, 2018)

Synagóga, Svätý Jur, Pezinská č. 21. Detail stropu synagógy so zachovanou stropnou výzdobou (Foto: Archív KPÚ BA, 2018)

finované pamiatkové hodnoty vyhodnotená ako objekt vytypovaný na vyhlásenie za NKP. V roku 2015 vypracoval Krajský pamiatkový úrad Bratislava podklad pre vyhlásenie synagógy za NKP, za ktorú bola vyhlásená 11. januára 2016. Objekt naďalej chátral a ostal v súkromnom vlastníctve až do obdobia okolo prelomu rokov 2019 a 2020, keď sa synagóga stala majetkom štátu v správe Okresného úradu Bratislava I. V roku 2021 objekt synagógy odkúpil Bratislavský samosprávny kraj.

LITERATÚRA:

BÁRKÁNY, Eugen. *Židovské pamiatky na Slovensku*. Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2017, 234 s. ISBN 978-80-89175-79-6.

BARKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít. *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava: VESNA, 1991, 438 s. ISBN: 978-80-80602-20-8.

BORSKÝ, Maroš. Synagógy nášho regiónu a možnosť ich integrácie do kultúrnych a vzdelávacích aktivít. In: ŠENKIRIK, Rastislav (ed.): *Sakrálné pamiatky Bratislavskej župy. Zborník príspevkov z konferencie Bratislavského samosprávneho kraja Dni európskeho kultúrneho dedičstva 2013*. Bratislava: Bratislavský samosprávny kraj, 2014. s. 79 – 91. ISBN 978-80-971778-1-2.

BORSKÝ, Maroš. *Synagogue Architecture in Slovakia: A Memorial Landscape of a Lost Community*. Bratislava: Jewish Heritage Foundation – Menorah, 2007, 150 s. ISBN 978-80-969720-0-5.

BÜCHLER, Róbert J. *Encyklopédia židovských náboženských obcí S-T, 3. zväzok*. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2012, 339 s. ISBN 978-80-80602-29-1.

INTERNETOVÉ ZDROJE:

Bratislavská župa rozhodla o záchrane synagógy vo Svätom Jure [cit.2021-09-28]. Dostupné na internete: <https://bratislavskykraj.sk/bratislavska-zupa-rozhodla-o-zachrane-synagogy-vo-svatom-jure/>

DOKUMENTÁCIA:

Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka výskumných správ, sign. č. T 5247, *Previerka existencie a stavu pamiatok židovskej kultúry – okres Bratislava-vidiek*. Spracoval: PhDr. Viktor Ferus, 1995.

Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka výskumných správ, sign. č. T 2820, *Návrh koncepcie dokumentácie židovských pamiatok na Slovensku. Katalóg lokalít / Synagógy a modlitebne na Slovensku*/. Spracoval: PhDr. Martin Melicherčík, 1993.

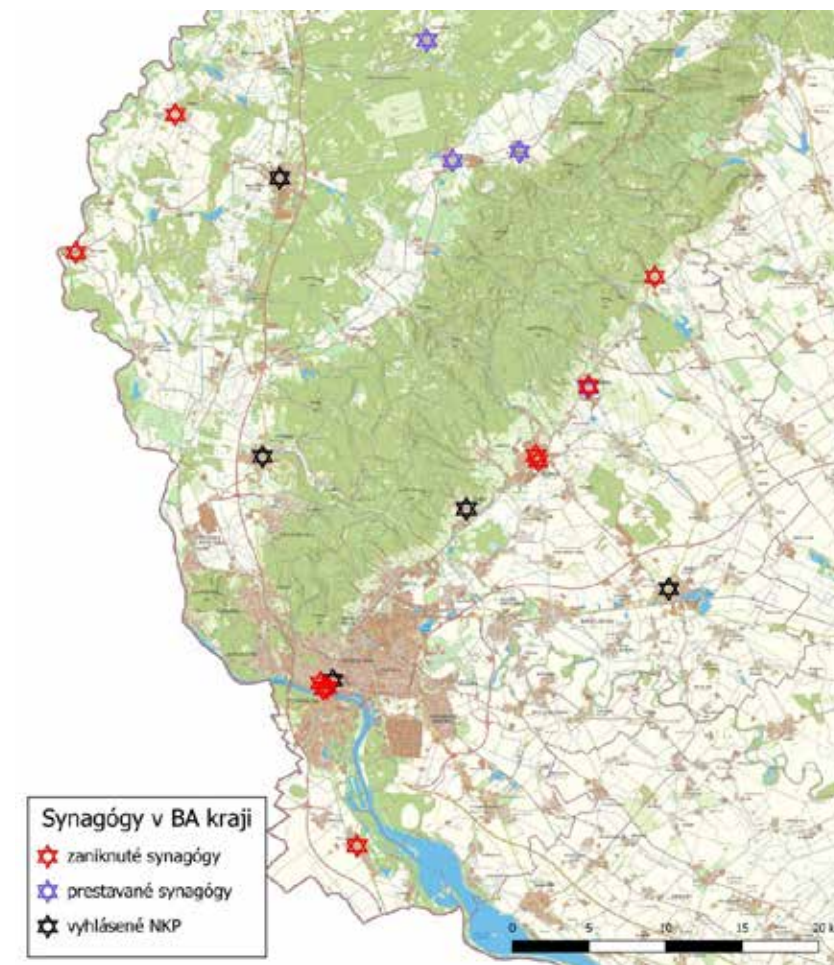
Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu Bratislava, spis č.

KPUBA-2015/13319, *MPR Svätý Jur, synagóga, Pezinská 21, podklady na vyhlásenie NKP*. Spracovala: PhDr. Gabriela Habáňová, KPÚ BA, 2015.

Spisová agenda Krajského pamiatkového úradu Bratislava

Zoznam zaniknutých synagóg a objektov nevyhlásených za NKP

Okrem stručného prehľadu objektov synagóg vyhlásených za NKP bol KPÚ BA oslovený, aby pre komplexnejšie pokrytie problematiky zachovania objektov synagóg na území Bratislavského kraja

Vyznačenie objektov zaniknutých, prestavaných a vyhlásených objektov synagóg na území Bratislavského kraja (Zdroj: Archív KPÚ BA, 2021)

uviedol aj zoznam synagóg, ktoré v súčasnosti nie sú vyhlásené za NKP, prestavaných objektov, objektov s predpokladom zachovania pôvodnej hmoty či úplne zaniknutých objektov s dostupnými záznamami o ich pôvodnom mieste. Vzhľadom na skutočnosť, že nejde o objekty, ktoré sú súčasťou pamiatkového fondu, KPÚ BA pri spracovaní nasledujúceho zoznamu vychádzal z viacerých publikovaných súpisov, menovite prác od Barkánya,⁵⁹ Barkánya a Dojča,⁶⁰ Büchlера⁶¹ a Borského⁶² a nepublikovaných súpisov Melicherčíka⁶³ a Ferusa⁶⁴ uložených v Archíve Pamiatkového úradu Slovenskej republiky, ktoré dáva do pozornosti pri ďalšom štúdiu histórie a dochovanej architektúry daných židovských obcí. Jednotlivé lokality sú uvedené v abecednom poradí.

Bratislava: Stredoveká synagóga

Lokalita: Panská ul., súpisné č. 246, orientačné č. 11, Staré Mesto, okres Bratislava I

Parcelné č.: 305

Datovanie: 1335 – prvá písomná zmienka

Súčasný stav: zaniknutá – po roku 1360; zachovaný fragment portálu

Bratislava: Ortodoxná synagóga

Lokalita: Zámocká ul., súpisné č. 4948, orientačné č. 34, Staré Mesto, Bratislava I

Parcelné č.: 835/6

Datovanie: 1862-63

Zánik: 1961

Súčasný stav: zaniknutá – 1961; na mieste stojí multifunkčný objekt v podielovom súkromnom vlastníctve

59 BARKÁNY, Eugen. Židovské pamiatky na Slovensku. Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2017.

60 BARKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít. Židovské náboženské obce na Slovensku. Bratislava: VESNA, 1991.

61 BÜCHLER, Róbert J. *Encyklopédia židovských náboženských obcí S-T, 3. zväzok*. Bratislava: Slovenské národné múzeum, 2012.

62 BORSKÝ, Maroš. *Synagogue Architecture in Slovakia Towards Creating a Memorial Landscape of Lost Community*. Heidelberg: Hochschule für Jüdische Studien, 2005.

63 Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka výskumných správ, sign. č. T 2820, *Návrh koncepcie dokumentácie židovských pamiatok na Slovensku. Katalóg lokalít / Synagógy a modlitebne na Slovensku* /. Spracoval: PhDr. Martin Melicherčík, 1993.

64 Archív Pamiatkového úradu SR, fond Zbierka výskumných správ, sign. č. T 5247, *Previerka existencie a stavu pamiatok židovskej kultúry -- okres Bratislava-vidiek*. Spracoval: PhDr. Viktor Ferus, 1995.

Bratislava: Neologická synagóga

Lokalita: Rybné námestie, Staré Mesto, okres Bratislava I

Parcelné č.: 462

Datovanie: 1893-94

Súčasný stav: zaniknutá – 1967; pozemok vo vlastníctve Hlavného mesta SR využívaný ako verejný priestor s pamätníkom obetiam holokaustu

Častá: Synagóga

Lokalita: Hlavná ul., súpisné č. 447, orientačné č. 189, Častá, okres Pezinok

Parcelné č.: 633

Datovanie: 1884

Súčasný stav: zaniknutá – po roku 1953; na mieste stojí súkromný rodinný dom

Gajary: Synagóga

Lokalita: Skuteckého ul. (?), Gajary, okres Malacky

Parcelné č.: 2817/742

Datovanie: druhá pol. 19. storočia

Súčasný stav: zaniknutá – 1941; pozemok prázdny, podľa registra „C“ nezaložený

Modra: Synagóga

Lokalita: Štúrova ul., súpisné č. 14, orientačné č. 28, Modra, okres Pezinok

Parcelné č.: 42

Datovanie: pravdepodobne 19. storočie

Súčasný stav: zaniknutá; predpoklad nálezov v súvislosti s jej pôvodným umiestnením vo dvore rodinného domu

Modra Synagóga

Lokalita: Súkenická ul., súpisné č. 984, orientačné č. 34, Modra, okres Pezinok

Parcelné č.: 69

Datovanie: 1902

Súčasný stav: prestavaná a upravená; v súčasnosti slúži ako súkromný umelecký ateliér

Pezinok:

Stará synagóga

Lokalita: Sládkovičova ul., súpisné č. 6386, orientačné č. 4, Pezinok, okres Pezinok

Parcelné č.: 4874/1

Datovanie: neznáme

Súčasný stav: zaniknutá; na jej mieste stojí multifunkčný objekt v podielovom súkromnom vlastníctve

Pezinok:

Nová synagóga

Lokalita: Šancová ul., súpisné č. 1277, orientačné č. 2, Pezinok, okres Pezinok

Parcelné č.: 4856/1

Datovanie: 1868

Zánik: 1957

Súčasný stav: zaniknutá – 1957; na jej mieste stojí budova Slovenskej sporiteľne a.s. s pamätnou tabuľou o zaniknutej synagóge na fasáde

Rohožník

Synagóga

Lokalita: Ulica Pri Potoku, súpisné č. 76, Rohožník, okres Malacky

Parcelné č.: 412

Datovanie: 19. storočie

Súčasný stav: prestavaná a upravená; v súčasnosti je vo vlastníctve obce a prešla obnovou pod vedením obce a Ústredného zväzu židovských obcí SR

Rusovce:

Synagóga

Lokalita: Ulica Pohraničníkov, súpisné č. 493, orientačné č. 14, Rusovce, okres Bratislava V

Parcelné č.: 924/1

Datovanie: 18. storočie (?)

Súčasný stav: zaniknutá – pred rokom 1987; predpokladá sa, že synagóga sa nachádzala na terajšom súkromnom pozemku s rodinným domom

Sološnica:

Synagóga

Lokalita: Sološnica 485, Stupava, Sološnica, okres Malacky

Parcelné č.: 550

Datovanie: 19. storočie

Súčasný stav: zaniknutá; na jej mieste stojí súkromný rodinný dom s predpokladom dochovania hmoty pôvodnej synagógy

Studienka

Synagóga

Lokalita: Studienka 364, Studienka, okres Malacky

Parcelné č.: 437, 438

Datovanie: 19. storočie

Súčasný stav: zaniknutá; na jej mieste stojí budova miestneho úradu s predpokladom dochovania hmoty pôvodnej synagógy

Záhorská Ves:

Synagóga

Lokalita: Hlavná ul., súpisné č. 46, orientačné č. 152, Záhorská Ves, okres Malacky

Parcelné č.: 80

Datovanie: koniec 19. storočia

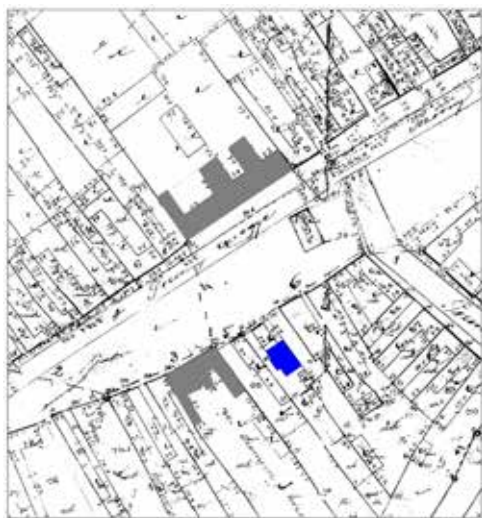
Súčasný stav: zaniknutá; na mieste stojí súkromný rodinný dom

Synagóga v Senci – výsledky stavebno-historického výskumu

Pamiatkový – stavebno-historický výskum bol realizovaný v mesiacoch jún – júl 2005 ako podklad pre projektovú dokumentáciu a obnovu synagógy, s cieľom revitalizácie jej pôvodného výrazu a prezentácie pamiatkových hodnôt po odstránení príčin narušenia technického stavu. Predmetom výskumu bolo zistenie pôvodného architektonického a štýlového výrazu synagógy, sumarizácia hodnotných prvkov a detailov klasifikovaných ako predmety pamiatkovej ochrany a zistenie rozsahu druhotných úprav a stavebných zásahov. Výskum zachytil a určil rozsah zachovaných kultúrnych vrstiev, ich hodnotové zaradenie, špecifikoval charakter murovaných konštrukcií, omietky, nátery a ich vzájomné nadväznosti. Výsledkom výskumu je analýza stavebného vývoja objektu, definovanie jeho umelecko-historických a architektonicko-historických hodnôt a v konečnom dôsledku návrh pamiatkovej obnovy.

História židovskej komunity v Senci je otvorená kapitola. Pôvodné texty Eugena Bárkány¹ uvádzajú prvé historické údaje o židoch v Senci k roku 1715. V poznámke k danému textu, ktorá sa odvoláva na *Encyklopédiu židovských náboženských obcí* je spresnenie, že prvé správy o židoch v Senci pochádzajú už z roku 1410. Známy konkrétny údaj o veľkosti seneckej židovskej komunity z roku 1851 uvádza približne 20 rodín s počtom 69 osôb.

Pre túto komunitu, ako aj židovské obyvateľstvo z okolia, bola prvá senecská synagóga postavená v roku 1825. Jej stavbu dokladá aj výrez z poľného náčrtu mesta Senec z roku 1894. Na mape vidno, že

Výrez z poľného náčrtu mesta Senec z roku 1894, s vyznačením umiestenia synagógy modrou farbou

budova synagógy v kontraste s ostatnými budovami postavenými v línii uličnej čiary námestia bola vtiahnutá do hĺbky parcely, bloková stavba mala vysunutý rizalit na západnej strane. Archívne údaje o nej nemáme žiadne. Podľa sústredenia budov na mape je zrejme, že v komplexe bol tiež rituálny kúpeľ – mikve a bitúnok. Cintorín s rozlohou 45 x 65 m, chránený vysokým tehlovým múrom, sa nachádzal mimo mesta – za bývalou seneckou tehelňou. Na hrobkách sú hebrejské i nemecké nápisy, pochádzajúce z konca 19. a z 20. storočia.²

V rámci sondážneho výskumu sa v stavebných substanciách súčasnej synagógy nepotvrdila stavebná hmota staršieho objektu. Príčinu tohto stavu sme odvodili od výsledkov inžiniersko-geologického výskumu vykonaného na parcele v roku 1989. Podloží pod synagógou charakterizoval výskum ako navážky – antropogénne sedimenty s delením na 4 vrstvy. Poslednú – najmladšiu vrstvu, tvorila do červena prepálená vrstva s črepmi, uhlíkmi a ílovito piesčitou zeminou spečenou do hrúd. Z uvedených skutočností sme vydedukovali a konštatovali, že objekt staršej synagógy bol zrejme zbúraný v dôsledku predchádzajúceho rozsiahleho požiaru.

Nová ortodoxná synagóga bola postavená v rokoch 1904 – 1907³ na mieste starej. Staviteľom mal byť senecký staviteľ Jozef Halzl. Hlavným donátorom bol pravdepodobne Emil Popper, člen významnej bratislavskej židovskej rodiny, fabrikant a veľkostatkár.⁴ Podľa neoverených archívnych údajov Popperovci mohli tiež darovať židovskej obci pozemky pod synagógou. Synagógu obklopoval areál, ktorého súčasťou bola budova Chevra kadiša – Svätej pohrebnej spoločnosti, ktorá stála za synagógou. Pred priečelím bola pravdepodobne malá predzáhradka, ktorá symbolizovala átrium.

Synagóga, vystavaná z tehlového muriva, predstavuje blokujú, dvojpodlažnú stavbu – kvadratický solitér, priečelím orientovaný do Mierového námestia. Od uličnej čiary, danej zástavbou južného uličného frontu, má fasádu zasunutú hlbšie do parcely. Pôdorys má obdĺžnikový, s malým pravouhlým výklenkom na južnej fasáde, ktorý mal úlohu posvätného miesta – niky so schránkou aron ha-kodeš pre uloženie Tóry.

Výstupy z inžiniersko-geologického výskumu nám umožnili poznať založenie základov stavby. S prihliadnutím na svahovitost te-

¹ Židovské pamiatky na Slovensku PÚ SR, 2017.

² Kol. autorov: *Náboženstvo a cirkvi v živote Senčanov*. Nepublikovaný rukopis, bez uvedenia roku.

³ *Architektúra a urbanizmus*, 3-4/2004. Uvedená ako možný vznik je aj posledná tretina 19. storočia.

⁴ Naznačuje to nápis nad rituálnym umývadlom – voľný preklad: „Popper Emil na pamiatku Popper Šimona z vďačnej úcty k otcovi.“

rénu je rastlý terén na východnej strane v úrovni 128,44 m.n.m., na západnej strane v úrovni 127,73 m.n.m.⁵, pričom na tejto strane je základové murivo v hĺbke 178 cm od nivelety rastlého terénu. Jeho dolnú časť tvorí betónový základ vysoký 55 cm, nasleduje tehlové základové murivo vysoké 123 cm. Na východnej strane je základové murivo viac ako 250 cm pod úrovňou rastlého terénu. Z konštrukčného hľadiska je potom zaujímavý ešte údaj o umiestnení základov

pod liatinovými stĺpmi nesúcimi galérie. Tieto, s rozmerom 120 x 120 cm sú vymurované z tehál, v hĺbke 117 cm pod dlažbou sú rozšírené o 15 cm.⁶

Priečelie synagógy, stav z roku 2005

Na základe výsledkov výskumu - nálezových situácií, fragmentov architektonických a umelecko-remeselných prvkov a detailov sme špecifikovali pôvodný výraz synagógy.

Reprezentatívna fasáda priečelia bola koncipovaná ako trojosová, v stredovom poli prevýšená štítom a nad postrannými polami atikou členenou slepou

arkatútou. Kompozičné riešenie na stredovú os uplatnilo rundbogenstilové a maurské tvaroslovie. Horizontálne členenie je dané soklom, rímsou spájajúcou otvory dolného podlažia, kordónovou rímsou, rímsou spájajúcou okná horného podlažia a korunnou rímsou. Pilastre, akcentované vežičkami, členia fasádu na tri polia. Stredové pole má na prízemí vstupný portál do predsieni, s kamennými stĺpmi po stranách. Ich listové hlavice nesú preklad tvorený profilovanou rímsou spájajúcou otvory prízemí a lemovací pás tvaru oblúka maurského typu, rámujúci

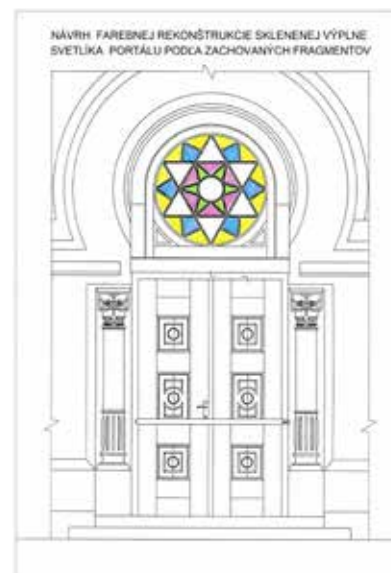

Vstupný portál, stav z roku 2005

5 Úroveň podlahy v interiéru je zvýšená nad rastlý terén a je vo výške 128.85 m.n.m.

6 Ich základová škára je nedokopaná, sonda končila v úrovni 166 cm pod úrovňou dlažby.

kruhový svetlík portálu s farebnou presklenou výplňou tvaru hviezdicovej rozety. Na obvodovom páse bol namaľovaný hebrejský nápis, ktorý je znateľný na dobových pohľadniciach.⁷ Dvojkridlovú dvernú výplň zdobia kazety s rozetami. Monumentálne rozetové okno nad portálom dominuje stredovému poľu fasády. Presvetľovalo tzv. hornú sieň a malo pôvodne farebnú presklenú výplň v rastri hviezdicovej rozety. Včlenené je do architektonicko-ozdobného rámca - do oblúka archivoly zdobeným oblúčikovým vlysom a parapetom so slepou arkatúrou. Pole s kruhovým oknom končí korunnou rímsou s oblúčikovým vlysom. Nad rímsou nasleduje štít tvaru nízkeho trojuholníka s doskami Desatora vo vrchole, s guľou a hexagramom. Štít, s ramenami zdobenými oblúčikovým vlysom, dosadá na kazetovaný pás so šiestimi štvorcovými kazetami s motívom hviezd. Malý kruhový otvor uzatvorený plechovou výplňou v tympanone štítu je orientovaný do podkrovia. Po stranách štít uzatvárajú dve vežičky so zvonovými helmiciami.

Návrh farebného riešenia sklenenej výplne svetlíka vstupného portálu podľa zachovaných fragmentov, zakreslené do zamerania (Ateliér RD, Senec)

Postranné polia fasády priečelia boli architektonicky riešené identicky. Primárnou súčasťou združených okien prízemí, orientovaných do priestorov so schodiskami, boli kruhové svetlíky lemované profilovaným pásom v tvare oblúka maurského typu. Výplne tvorila farebná presklená výplň tak v združených otvoroch, ako aj v kruhovom svetlíku. Podľa zachovaných fragmentov mali okná parapetnú výplň detto ako okná na poschodí. V hornom podlaží sa v postranných poliach nachádzajú okná obdĺžnikového tvaru ukončené polkruhovým oblúkom, presvetľujúce horné časti schodísk a vstupov na galérie. Ich šambrány zdobi trojuholníkový zuborez a pod podokennou rímsou majú parapetné zrkadlá v tvare oblúčkového vlysu, so striedajúcimi sa kratšími a dlhšími zvislými ramenami. Fragmenty pôvodných výplní sa nezachovali, len na základe dobových záberov predpokladáme, že mohli byť plechové s kruhovým

7 <https://1.bp.blogspot.com/-3xKcNA0WV7A/WcwJASTkdGI/AAAAAADAIAI/dIXC-G6uwSnspDIIT380KnmduqYJITRKFgCLcBGAs/s1600/Senec.jpg>
https://www.synagogasenec.sk/wp-content/uploads/2020/04/historicky_pohľad-sm2.jpg

rastrum. Polia horného podlažia, taktiež ako stredové pole, uzatvára korunná rímsa s oblúčikovým vlysom, na ktorú nadväzuje murovaná atika so slepou arkatúrou, v nárožiach s ozdobnými guľami na podstavcoch. Tieto sa vyskytujú aj za atikou nad bočnými fasádami, na nižších vežičkách. Vežičky nároží sú navzájom spojené segmentovým ramenom. Dva do výšky vyčnievajúce piliere na fasádach sú možným odkazom na prvý jeruzalemský chrám a v ňom dva stĺpy vstupného portálu nesúce mená Jachin a Boas.

Bočné fasády sú architektonicky riešené identicky so šesťosovým členením. Okná dvoch podlaží sú rozmiestnené pravidelne, okrem okien nad bočnými vstupnými dverami ku schodiskám na ženskú galériu, kde je os posunutá smerom k priečeliu. Bočné fasády horizontálne člení sokel, nasleduje rímsa spájajúca okná a dvere. Podlažia predeľuje kordónová rímsa, nasleduje opäť rímsa spájajúca okná horného podlažia a nakoniec fasády završuje korunná rímsa s oblúčikovým vlysom. Všetky okná majú rovnaký obdĺžnikový tvar s polkruhovým záverom. V oknách horného podlažia sa zachovali fragmenty pôvodných vitráží s kosoštvorcovým rastrum, podľa ktorých sme navrhli výplne doplniť.

Bočný vstup, stav z roku 2005

Zamurované okno na bočnej fasáde s fragmentom pôvodnej vitráže

Zadná – južná fasáda, čo sa týka členitosti, je najjednoduchšia. Perforovaná je len jedným kruhovým oknom v stredovej osi nad výklenkom s pultovou strieškou. Fasádu horizontálne člení sokel, rímsa prechádzajúca od dolných okien z bočných fasád, kordónová rímsa, rímsa pokračujúca od horných okien a korunná rímsa s oblúčikovým vlysom. Po obvode kruhového okna nie je uplatnená lemovacia špaleta. Výplň, rastrovaná do tvaru hviezdy, bola presklená farebnými sklami. Objekt bol v čase výskumu zastrešený pomerne níz-

kou sedlovou strechou s valbou na južnej strane, pokrytou eternitom. Výskumom doloženú primárnu povrchovú úpravu fasád tvorila omietka s hladkým povrchom a monochrómnym bielym vápenným náterom tak na pasívnych, ako aj na plastických prvkoch.

Priestor synagógy je za vstupom delený na trojtrakt priečkami. Za hlavným vstupom je predsieň s rituálnym umývadlom, po stranách bočné schodiská vyúsťujúce na galérie modlitebne a jedno do hornej siene nad predsieňou, ktorá prevažne slúžila ako úradná miestnosť židovskej obce.

Rituálne umývadlo v predsieni za hlavným vstupom, stav z roku 2005

Modlitebňa - priestor s výškou 10,6 metra, vo výške 4,32 metra je zo vstupnej predsieni prístupný dvoma dvernými otvormi. V južnej časti modlitebne sa v strede nachádza plytká nika – priestor na schránku pre uloženie zvitkov Tóry (aron ha-kodeš), vrchná časť steny je odľahčená motívom maurského oblúka (náprotivná severná strana oblúkom polkruhovým). Galérie pre ženy sú nesené štvoricou liatinových stĺpov vyhotovených vo Viedni, značené výrobcom: „AKT: GES – WAGNER, BIRÖ, KURTZ – WIEN“. Strop modlitebne je mohutnými kovovými traverzami delený na pravidelné štvorcové polia vyplnené kazetami a plastickými rozetami. Podobný motív sa opakuje na okrajoch podhládov ženských galérií.

V interiéroch sa zachovali aj ďalšie pôvodné prvky - madlá schodísk, háky po lustrach, pokladničky, dekoratívne kovové štítky – odliatky pre upevnenie lana vetracieho okna pre otváranie žalúzií dolných okien modlitebne, oplechovaná nika nad umývadlom, kovové výplne v horných kazetách dvojkrídlových dverí bočných portálov so zvyškami presklenia, interiérové kazetované dverné výplne, kovania, fragmenty pôvodných vitráží v olovených sieťach horných okien na bočných fasádach, mriežky vetracích otvorov nad nimi a nad oknami na prízemí, kovania, dlažba lisovaná (tzv. kobercová), rituálne umývadlo, v čase výskumu ešte i s nápisovou tabuľou, kamenné schodiská na galérie, mramorové dosky Zákona, ako aj fragmenty dekoratívnej výmaľby v interiéri pod sekundárnymi vrstvami – rámovania okien, ornamentálne pásové bordúry, rozety v mieste lustrů,

výmalba v oblúku (aron ha-kodeš, kazetovaná panelácia predsiene a pod. Základnú úpravu stien a stropov tvorila omietka s vyhladeným povrchom a bielym náterom, na ktorý bola aplikovaná farebná dekoratívna výzdoba.

Ďalšie osudy židovskej obce a ich synagógy v Senci neboli vôbec priaznivé. Od roku 1938, za okupácie mesta horthyovským Maďarskom, boli seneckí Židia prenasledovaní, následne v roku 1944 sústredení pred Lúčnym majerom a odtiaľ deportovaní do koncentračných táborov. Posledným seneckým rabínom bol Emanuel Menachem Breznitz, ktorý ako rabín pôsobil až do roku 1944, keď ho aj s rodinou odtransportovali do Osvienčimu, kde aj s manželkou zahynul. Tragický osud seneckej židovskej komunity sa prejavil skutočnosťou, že v súčasnosti v Senci podľa dostupných údajov nežije ani jedna židovská rodina. Zánik židovskej komunity v Senci ako dôsledok holokaustu druhej svetovej vojny a neskoršie znárodnenie objektu komunistickým režimom podmienili zásadné zmeny vo využití pôvodne liturgického objektu. Vydrancovaný objekt bol určený na využitie pre hospodárske účely. Nová funkcia – sýpka (od roku 1953), neskôr tiež sklad chemikálií či vianočných stromčekov – vyvolala zásadnú realizáciu účelových zásahov nielen do liturgickej, ale tiež slohovej a architektonickej integrity, najmä vo vzťahu k interiéru.

Zamurované boli bočné vstupy, okno na priečelí – na východnej strane – bolo vybraté a otvor bol zmenený na dverný vstup, okno nad ním upravené na manipulačný otvor. Postranné okná na bočných fasádach boli zamurované, horný rad ostatných v dôsledku vloženia ďalšieho podlažia v hornej časti zamurovali. Rozšírené boli vetracie otvory pod stropom (s výnimkou krajných), temer úplne zničené boli pôvodné okenné výplne s vitrážami. Dopravníkový systém pre transport obilia vyvolal potrebu prierezov cez stropy predsiene i modlitebne a výkop v časti predsiene.

Stavebné konštrukcie boli narušené v dôsledku vkladania nových podlaží. Rozobratá bola časť pôvodnej dlažby (modlitebňa), časť prekrytá novou drevenou dlážkou (schodisková hala na východe). Zničená (odstránená) bola schránka pre odkladanie zvitkov Tóry – aron ha-kodeš, zlikvidovaný bol almemor (zvýšená tribúna odkiaľ sa predčítali texty Tóry) a zničená bola časť ženskej galérie vrátane dekoratívneho zábradlia. V exteriéri sa zmeny prejavili v odstránení schodiskových stupňov k bočným vstupom a v aplikácii nevhodného šedého štruktúrovaného omietkového nástreku na celú plochu fasád.

Napriek všetkým negatívam, zostalo zachovaných vcelku, s časťou alebo aspoň v malom detaile množstvo pôvodných výtvarných, architektonických alebo remeselných prvkov. Senecká synagóga má zachovalé základné funkčné delenie, ktoré má byť zrejme už v pôdoryse a dispozícii: predsieň, modlitebňa a ženská galéria. Nechýbajú ani dosky Desatora Božích prikázaní na vrchole štítu priečelnej fasády. A hoci chýbajú liturgické prvky – aron ha-kodeš, almemor, lustre tvoriace podstatnú významnú zložku, pôvodný mobiliár – predstavuje synagóga vo svojej hmotnej podstate zásadnú architektonicko-estetickú kvalitu s výraznou duchovnou a spoločenskou hodnotou.

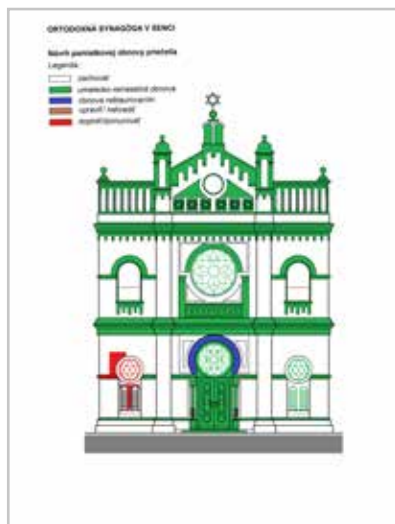
V architektonickej rovine Senecká synagóga dopĺňa mozaiku židovských sakrálnych stavieb zo začiatku 20. storočia. Je výsledkom procesu emancipácie židovskej komunity, ktorá sa v architektúre prejavila už koncom 19. storočia vo forme svojbytnej reprezentačnej sakrálnej budovy. Synagógy sa v tom čase stávajú súčasťou súboru dominant miest⁸, ako budovy plnohodnotne začlenené do ich urbanistickej kompozície.

Konštrukcia, s využitím kovových prvkov – železných nosníkov kazetovaného stropu, galérie nesené liatinovými stĺpmi, v kombinácii s tradičnými materiálmi, zodpovedá dobe svojho vzniku. Eklekticko-orientálny štýl, tvorený spojením novorománskych a maurských

⁸ Ako reakcia na rovnoprávne postavenie židovského národa voči ostatným obyvateľom v Uhorsku roku 1867.

prvkov v harmonickej kooperácii, vo výsledku pôsobí vyvážene a jednotne.

Z aspektu inštitucionálnej ochrany získal objekt synagógy štatút kultúrnej pamiatky zápisom do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu v septembri 1981. Táto skutočnosť umožnila, aby sa synagóga stala súčasťou Návrhu plánu pamiatkových akcií pre roky 1984 až 1990 pre územie Západoslovenského kraja. Pamiatková obnova s rozpočtom 1,5 mil. Kčs bola plánovaná na roky 1985 – 1987. V nadväznosti na tento plán boli z interiéru odstránené sekundárne prestropenia vytvorené pre sklad obilia, spracované bolo libreto výtvarného dotvorenia, zámer obnovy pamiatky, zameranie, projektová úloha a jednostupňový projekt. Tieto aktivity završil už spomenutý inžiniersko-geologický prieskum z roku 1989. V dôsledku zmeny spoločenských pomerov po novembri 1989 boli prípravné práce zastavené a objekt reštituovaný. Najnovšia história je už pomerne známa z viacerých mediálnych správ – v roku 2015 za symbolické 1 euro odkúpil objekt od Ústredného zväzu židovských náboženských obcí Bratislavský samosprávny kraj s cieľom jeho rekonštrukcie a vytvorenia multifunkčného kultúrno-spoločenského centra.

Návrh pamiatkovej obnovy priečelia

Archív PÚ SR

T 446/28. Barkány – O židoch v Senci, rukopis.

T 4500, Zámer obnovy pamiatky, KÚŠPSOP Bratislava 1986.

Z 125 Senec, základný výskum 1956.

A 6717 Inžiniersko-geologický prieskum, Stavoprojekt Bratislava 1989.

Krabica 119, spisový archív.

T 4104 Návrh na vyhlásenie veci za kultúrnu pamiatku. Židovská synagóga Malacký, pamiatkový ústav – RS Bratislava, Sabadošová, E., Bratislava 1990.

Návrh na vyhlásenie veci za kultúrnu pamiatku. Synagóga Šaštín-Stráže, Pamiatkový ústav – RS Bratislava, Sabadošová, E., Bratislava, jún 1995.

Mgr. Ján Mitáč

Oddelenie kultúry, Bratislavský samosprávny kraj

Synagóga v Senci – príbeh záchrany jednej národnej kultúrnej pamiatky

Cieľom príspevku je podať plastický obraz o záchrane národnej kultúrnej pamiatky (NKP) – synagógy v Senci. V tomto prípade ide o úspešný príbeh, ktorý však mnohé pamiatky na Slovensku nemali. Vďaka úsiliu Bratislavského samosprávneho kraja (BSK) a ľudí, ktorí v ňom pracovali a pracujú sa podarilo, že sa budova synagógy v Senci dostala do záverečnej fázy rekonštrukcie. Okrem úradných písomných dokumentov sú použité aj svedectvá priamych účastníkov: Gabrielly Németh, v rokoch 2010 – 2017 podpredsedníčky BSK; Barbory Lukáčovej, riaditeľky Odboru stratégie, územného rozvoja a riadenia projektov BSK a Rastislava Šenkirika, v rokoch 2011 – 2018 vedúceho Oddelenia kultúry BSK. Najdôležitejším obdobím, počas ktorého sa rozhodovalo či župa synagógu zachráni, alebo nie, sú najmä roky 2011 – 2016, ktoré chceme čitateľovi priblížiť.

Z histórie seneckej synagógy

Skôr ako budeme bližšie rozoberať, ako sa BSK dostal k samotnej synagóge a aká bola cesta jej záchrany, pozrime sa aspoň na krátko do jej histórie.

Počiatky výstavby synagógy v Senci sa datujú do dvadsiatych rokov 19. storočia, keď miestna židovská obec mala vyše 60 príslušníkov. Obec zriadila svoju prvú modlitebňu na hlavnom trhovom

námestí. Ako bolo zvykom v období pred židovskou občianskou emancipáciou, synagógy sa stavali vo vnútri uzavretých dvorov, kde boli aj ďalšie komunitné inštitúcie. Synagógy nemali v tej dobe reprezentatívne fasády smerom do verejného priestoru. Slúžili náboženským potrebám komunit, ktoré sa nesnažili byť na verejnosti príliš viditeľné. Senecká židovská obec sa v priebehu 19. storočia rozrastala a v roku 1900 už mala 414 členov. Nastal čas postaviť novú modernú synagógu, ktorá by dôstojne reprezentovala komunitu a dokázala poskytnúť dostatok miesta pre jej všetkých členov. V rokoch 1905 – 1906 bola postavená nová synagóga podľa plánov seneckého staviteľa Jozefa Halzla, ktorá je typickým príkladom synagogálnej architektúry druhej polovice 19. storočia. Počas tohto obdobia boli postavené mnohé slovenské synagógy.¹

Synagóga slúžila svojmu účelu až do roku 1956, keď ju štát začal využívať ako sýpku, neskôr ako sklad chemikálií a v zime vianočných stromčekov. V roku 1981 bola zapísaná do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu pod číslom 2275/0. V 90. rokoch 20. storočia ju štát vrátil do užívania Ústrednému zväzu židovských náboženských obcí (ÚZŽNO), ktorý však nemal dostatok finančných prostriedkov na jej opravu, a tak budova naďalej degradovala.

Synagóga v Senci počas 1. ČSR

1 Informácie sú súčasťou výskumu odborného tímu, ktorý viedol riaditeľ Židovského kultúrneho inštitútu v Bratislave a odborník na židovské kultúrne dedičstvo Maroš Borský. Výskum v rokoch 2020 – 2021 realizovali pre BSK, ako podklad pre zriadenie stálej expozície židovského kultúrneho dedičstva Bratislavského kraja na prvom podlaží seneckej synagógy.

Ochrana kultúrneho dedičstva v podmienkach BSK a počiatočné snahy o záchranu synagógy v Senci

Bratislavský samosprávny kraj využíva viaceré formy, spôsoby a nástroje ochrany a prezentácie kultúrneho dedičstva. Na zabezpečenie niektorých odborných činností zriaďuje špecializované organizácie, tzv. kultúrne zariadenia. Župa vlastní 21 nehnuteľných kultúrnych pamiatok, pričom zabezpečuje ich údržbu a obnovu.² Prostredníctvom Regionálnej dotačnej schémy na podporu kultúry, BSK saturuje obdobné aktivity iných subjektov.

Snaha o záchranu synagógy v Senci zo strany samosprávneho kraja je prítomná už od jeho vzniku v roku 2001. Tejto myšlienke nahrával fakt, že v Senci, ako aj v celom podunajskom regióne nebola fungujúca krajská kultúrna inštitúcia. Za účelom záchrany bola v roku 2005 podpísaná nájomná zmluva s neskoršími dodatkami o dlhodobom prenájme na 35 rokov medzi jej vlastníkom a župou. Kraj sa zaviazal v synagóge vybudovať múzeum židovskej kultúry, priestory pre stretnutia a kultúrne podujatia určené najmä mladej generácii a pracovisko Regionálnej rozvojovej agentúry. Zmluva napokon stratila platnosť z dôvodu, že kraj nezískal finančné prostriedky na realizáciu stavebných úprav.³

Na začiatky snáh o záchranu synagógy spomína Gabriella Németh: „Vtedy mal okres Senec štyroch poslancov a zo Senca sa prebojovali do zastupiteľstva BSK dvaja Senčania, tiež veľkí lokálpatrioti Gábor Agárdy a Rezső Duray. Oni mali medzi svojimi prioritami aj záchranu synagógy. Nakoľko sa dostali do zastupiteľstva v koalícii s niekoľkými stranami, tak sa im podarilo získať tejto myšlienke aj svojich kolegov poslancov. (...) Snažili sa dostať synagógu do prenájmu z ÚZŽNO. Bolo to na dobrej ceste, no kým sa to podarilo dotiahnuť, tak prišli voľby v roku 2009 a poslanci už neboli ochotní zahlasovať za vyčlenenie finančných prostriedkov na rekonštrukciu. Samozrejme sa obávali, že to týmto poslancom pomôže byť úspešnými vo voľbách. Číže, žiaľ bohu záchrana synagógy v tom období zastala.“⁴

Po voľbách v roku 2009 a najmä od roku 2010, keď sa podpredsedníčkou Bratislavského samosprávneho kraja stala Gabriela Németh, myšlienka na znovuzískanie synagógy začala naberať

2 Len na území BSK pozostáva pamiatkový fond z približne 1900 nehnuteľných objektov, troch pamiatkových rezervácií (Bratislava, Veľké Leváre, Svätý Jur) a piatich pamiatkových zón (Bratislava-Staré mesto, Bratislava-Rača, Bratislava-Vajnory, Bratislava-Ru-sovce a Modra).

3 Dokument sa nachádza v archíve Oddelenia kultúry BSK.

4 Rozhovor s Gabriellou Németh z 6. októbra 2021, záznam v archíve autora.

reálne kontúry. Nešlo len o záchranu budovy ako takej, ale aj o jej zmysluplné využitie v budúcnosti. Najskôr však musel byť vyriešený vlastnícky vzťah. Koncept s prenájomom mal viaceré nedostatky, ako napríklad problematickosť investovania financií do prenajatého majetku. Kraj začal opätovne rokovať s ÚZŽNO, no už nie o prenájme, ale o získaní budovy a pozemkov do výlučného vlastníctva.

Zákulisie týchto rokovaní priblížil Rastislav Šenkirik: „ÚZŽNO hľadal využitie a spôsob záchranu objektov, ktoré mu boli vrátené v rámci reštitúcií a na ktorých prevádzku a obnovu nemal financie. Spôsob využitia mal zodpovedať charakteru objektov a mal byť akceptovateľný pre židovskú komunitu. Môžem len zreprodukovať to, čo som počul z druhej strany, že ÚZŽNO považoval župu za korektného, spoľahlivého a silného partnera, ktorý je hodný dôvery. Preto pristúpil k predaju lebo dôveroval, že župa svoje záväzky splní a že objekt zrekonštruuje. Synagóga mala mať kultúrne využitie s expozíciou dejín židovskej kultúry regiónu. To je jeden dôvod, ktorý vidím v ich rozhodnutí a zároveň symbolická cena súvisela s tým, že objekt si vyžadoval obrovské náklady na rekonštrukciu.“⁵

Výsledkom snahy bolo uzatvorenie zmluvy o kúpe synagógy za jedno euro. Kraj sa v nej zaviazal vybudovať regionálnu galériu s technickým zázemím. Župa nedisponovala stánkom na prezentáciu výtvarného umenia, tak ako to bola bežná prax v iných samosprávnych krajoch na Slovensku. Pôvodný zámer vybudovať plnohodnotnú galériu s krajskou pôsobnosťou, so zbierkovým fondom a akvizičnou činnosťou bol modifikovaný a budova okrem výstavnej činnosti mala spĺňať aj ďalšie kultúrno-spoločenské účely.⁶ Jednou z dôležitých súčastí zmluvy bol záväzok, v súčinnosti s predávajúcim vybudovať v objekte synagógy stálu expozíciu židovskej kultúry. Kraj sa zaviazal zrealizovať rekonštrukciu NKP do 36 mesiacov s podmienkou, že na rekonštrukciu musí nájsť peniaze z externých

5 Rozhovor s Rastislavom Šenkirikom z 27. septembra 2021, záznam v archíve autora.

6 Myšlienka zriadenia regionálnej galérie bola značne problematická, a to najmä z dôvodu vysokých predpokladaných nákladov a obáv, či by župa bola schopná tieto finančné prostriedky z rozpočtu vygenerovať. Hovorí o tom aj Rastislav Šenkirik: „Jedným z argumentov bolo, že župa zriaďuje divadlá, zriaďuje múzeum, zriaďuje osvetové stredisko a nezriaďuje žiadnu galériu. A jedným z tých zámerov bolo zriadiť galériu a to bol aj argument, prečo získať tento objekt. Pretože galéria nemôže byť kdesi v horách, ona musí byť prinajmenšom v meste, pri hlavných ťahoch, tam kde je turistický ruch. Senec toto spĺňal a navyše bol kúsok od Bratislavy. Čiže akčný rádius návštevníkov Bratislavy a Bratislavského regiónu zasahuje až po Senec. Ale, to bolo naozaj ešte v období, keď som na župe nepracoval. V období, keď som nastúpil na župu sa rozhodlo, že sa teda synagóga nebude prenájať, ale že ju kúpime. Čiže v roku 2011 došlo k prehodnoteniu tejto filozofie a už sa uvažovalo o polyfunkčnom kultúrnom centre, ktoré by bolo integrované do života mesta.“ Tamže. Podobne o tom hovorí Správa z obhliadky v objekte bývalej synagógy a návrhy ďalšej spolupráce z 23. 10. 2013, kde autor konštatoval, že uvažovanie o zriadení galérie nie je v tom čase relevantné, z príčin už vyššie spomenu-tých. Dokument sa nachádza v archíve Oddelenia kultúry BSK.

zdrojov. Nezískanie finančných prostriedkov bolo rozvážovacou podmienkou kúpnej zmluvy.⁷

Na rekonštrukcii synagógy eminentne záležalo aj mestu Senec. Projekt podporovalo a bolo ochotné sa na ňom podieľať nefinančným spôsobom. Ako dynamicky sa rozvíjajúce mesto neďaleko Bratislavy, považovalo za dôležité rozšírenie kultúrnych služieb v regióne. Bolo to dôležité aj z urbanistického hľadiska, keďže išlo o degradujúcu stavbu v centre, pričom mesto zveľadilo námestie a hlavnú ulicu. Výrazne sa zmenila aj skladba obyvateľstva, časť sa [pristahovala z Bratislavy, ožil umelecký, občiansky a komunitný život. To všetko prinášalo určitú intelektuálnu a kultúrnu úroveň. V tomto období vznikla akási potreba či spoločenská objednávka synagógy obnoviť.

Pohľad na čiastočne zrekonštruovaný interiér synagógy v Senci

Župa preto vstúpila do intenzívnej komunikácie s mestom a snažila sa ho vtiahnuť do procesov v súvislosti so synagógou. Výsledkom viacerých rokovaní bol dôležitý dokument – Memorandum o spolupráci pri obnove a využívaní národnej kultúrnej pamiatky synagógy v Senci medzi BSK a mestom Senec, ktoré bolo podpísané v roku 2013. Memorandum deklarovalo súčinnosť v procese prípravy a realizácii rekonštrukcie NKP synagógy v Senci, a tiež pri zriadení a jej prevádzkovaní. Okrem toho sa zaviazalo adekvátnym spôsobom participovať na dramaturgii, organizácii, respektíve spo- luorganizovaní rôznych podujatí.⁸

7 Zmluva č. 2012-585-SaRP, zo dňa 31. 10. 2012, dostupné na: <https://bratislavskykraj.sk/otvorena-zupa/zmluvy/>. [cit. 2021-10-15].

8 Uznesenie Zastupiteľstva BSK č. 33/2013, dokument sa nachádza v archíve Oddelenia kultúry BSK.

Snaha o získanie finančných prostriedkov – prvý pokus

Kúpa synagógy bola priamo naviazaná na získanie externých finančných prostriedkov, čo bola podmienka na schválenie návrhu odpredaja za symbolické euro zo strany Zastupiteľstva BSK. Kraj v tomto období rátať s investíciou vo výške približne 1,4 milióna eur. Získanie externých finančných zdrojov bolo v tom čase jedinou úspešnou cestou záchranu synagógy.⁹

Od kúpy synagógy ubehli dva roky a kraj v roku 2014 požiadal o prvé externé finančné zdroje v rámci programu Finančný mechanizmus Európskeho hospodárskeho priestoru - SK 05. Zodpovedným za prípravu projektu sa stal Odbor stratégie, územného rozvoja a riadenia projektov BSK. Projekt rátať s rekonštrukciou synagógy a vybudovaním novostavby infopavilónu, ktorý sa mal stať prevádzkovo-administratívnym priestorom. Súčasťou projektu bolo zriadenie verejného oddychového priestoru v areáli za synagógou.¹⁰

Nosnou témou sa opäť stala prezentácia židovského kultúrneho dedičstva a v synergii s Múzeom židovskej kultúry a Židovským komunitným múzeom v Bratislave mala priblížiť duchovnú a hmotnú kultúru, holokaust a predmety každodenného života židovskej menšiny v Bratislavskom kraji. V snahe zabezpečiť prezentáciu židovskej expozície čo najpútavejším spôsobom BSK získal na spoluprácu nórskeho partnera – Židovské múzeum v Oslo.¹¹

Zo zámeru využitia možno vyčítať, že synagóga mala ponúkať širokú skladbu programov. Okrem záchranu pamiatkových hodnôt bolo cieľom rekonštrukcie vytvorenie univerzálneho centra kultúrnych a kultúrno-spoločenských aktivít najrozličnejších formátov a žánrov, nadregionálneho, regionálneho, miestneho a komunitného významu. Išlo najmä o podporu a prezentáciu umeleckej tvorby, pričom mal byť vytvorený priestor pre výchovno-vzdelávacie a voľnočasové aktivity. Z dôvodu udržateľnosti nebolo plánované zriadenie samostatnej inštitúcie, ale synagóga mala byť formálno-právne vysunutým pracoviskom Malokarpatského osvetového strediska v Modre (MOS), teda príspevkovej organizácie v zriaďovateľskej pôsobnosti BSK.¹²

Ani dobre napísaný projekt, široká spoločenská zhoda a podpora neznamenajú automatické schválenie a pridelenie potrebných fi-

9 Uznesenia Zastupiteľstva BSK č. 68/2011 a č. 98/2012, dokumenty sa nachádzajú v archíve Oddelenia kultúry BSK.

10 Uznesenie Zastupiteľstva BSK č. 22/2014, dokument sa nachádza v archíve Oddelenia kultúry BSK.

11 FMEHP/NFM – žiadosť o projekt, dokument sa nachádza v archíve Oddelenia kultúry BSK.

12 Koncepcia využitia kultúrnej pamiatky synagógy v Senci po obnove a rekonštrukcii, dokument sa nachádza v archíve Oddelenia kultúry BSK.

nančných prostriedkov. Kraj v septembri 2014 obdržal vyrozumienie o neschválení žiadosti z Finančného mechanizmu EHP. Prečo bol projekt neúspešný poodhalila Barbora Lukáčová: „Mali sme prepracované partnerstvo s nóorskymi partnermi, pretože sme sa rozpracovali s tamojšími kultúrnymi iniciatívami. (...) No a napriek tomu sme financie nezískali a to z dôvodu, že senecká synagóga nie je až tak významná kultúrna pamiatka v konkurencii iných židovských synagóg. Ak si zoberiete, že vtedy to bola jediná výzva, ktorá mala dotáciu okolo desiatich miliónov. Súťažili sme so žilinskou synagógou, lučeneckou synagógou a to sú jednak príbehovo a dovoľm si povedať aj voči židovskej komunite úplne niekde inde a zároveň sú to významné kultúrne pamiatky z pohľadu kultúrneho dedičstva a hlavne žilinská synagóga. Čiže to sú aj architektonické diela atď. Čiže napriek tomu, že partnerstvo a obsah bol veľmi silný, tak v konkurencii neobstála.“¹³

Nezískanie externých finančných zdrojov znamenalo zánik kúpnej zmluvy, tak ako v nej bolo uvedené, pričom jednou z rozváznovacích podmienok bolo aj obdržanie rozhodnutia o neschválení žiadosti. Kraj sa dostal do nepríjemnej situácie, pretože už druhýkrát musel synagógu vrátiť jej pôvodnému vlastníkovi.¹⁴ Z tohto dôvodu sa v decembri 2014 na Úrade BSK uskutočnilo stretnutie so zástupcami ÚZŽNO, na ktorom boli oboznámení s uvedenou skutočnosťou a zároveň informovaní, že župa sa bude naďalej uchádzať o externé zdroje na rekonštrukciu a novostavbu infopavilónu.¹⁵ Kraj napokon nestratil dôveru, o čom informuje aj list Martina Kornfelda, v tom čase tajomníka ÚZŽNO, kde súhlasil so zánikom kúpnej zmluvy a de facto vrátením synagógy. Avšak na konci listu uviedol, že v prípade záujmu o ďalšiu spoluprácu bude zväz pripravený na ďalšie rokovania v súvislosti s budúcou rekonštrukciou a vlastníctvom synagógy zo strany župy.¹⁶

Aj malé úspechy môžu byť veľkými alebo jedno malé intermezzo

Bratislavský kraj v rámci iniciatívy „*Chránime pamiatky Bratislavskej župy*“ vyvíjal úsilie pri zachovaní, obnove a prezentácii kultúrneho dedičstva. Dialo sa to, napríklad zdokumentovaním jestvujúceho stavu pamiatkových objektov, výskumom a starostlivosťou

13 Rozhovor s Barbarou Lukáčovou z 4. októbra 2021, záznam v archíve autora.

14 Aktéri v rozhovoroch uvádzali, že v tom období zavládlo veľké sklamanie. Napriek tomu sa nevzdali snahy zachrániť synagógu z externých zdrojov. Dokonca sa začala objavovať myšlienka, že v prípade ďalšieho neúspechu by na rekonštrukciu mohla župa použiť vlastné zdroje, čo bolo na tú dobu celkom odvážne. Pozn. autora

15 Zápisnica z rokovania Komisie kultúry BSK z 24.4.2015, dokument sa nachádza v archíve Oddelenia kultúry BSK.

16 Úradný list z 22.12.2014, dokument sa nachádza v archíve Oddelenia kultúry BSK.

o NKP v jeho vlastníctve. Od roku 2010 v rámci popularizácie stavebného kultúrneho dedičstva, jeho ochrany a obnovy organizoval odbornú konferenciu, ktorá sa za tie roky stala rešpektovaným podujatím. V roku 2020 dostala prestížne ocenenie časopisu Pamiatky a múzeá v kategórii: akcia – podujatie – dlhodobé projekty.

Župa rovnaké úsilie vyvíjala aj smerom k seneckej synagóge. Keď sa ju rozhodla obnoviť, bolo nutné vykonať pre potreby projektovej dokumentácie zameranie nielen samotnej synagógy, ale aj celého areálu. Parcela za synagógou, ktorá nie je viditeľná z námestia bola desaťročia opusteným pozemkom, z ktorého sa stala čierna skládka odpadu. Zároveň tam vyrástla mohutná náletová zeleň a tak nikto netušil, aký vzácny nález sa tam nachádza. Po čiastočnom očistení parcely sa našli zvyšky tehlových stavieb, torzá múrov vyčnievajúce zo sutiny, smetí a navážky. Keďže zvyšky múrov vykazovali znaky stavby, resp. súbor stavebných objektov z 19. storočia, BSK v roku 2013 zabezpečil očistenie a následne aj archeologický prieskum. Ten preukázal, že ide o významné objekty súvisiace so životom bývalej židovskej komunity v Senci. Medzi najzaujímavejšie nálezy patrila kopulovitá tehlová murovaná pec, pravdepodobne na pečenie macesu a predovšetkým komplex rituálneho kúpeľa Mikve.¹⁷

Keďže kraj na túto činnosť nemal v rozpočtovom období alokované finančné prostriedky, požiadal o financie z dotačného systému Ministerstva kultúry Slovenskej republiky (MK SR) – Obnovme si svoj dom. Aj keď išlo o nevelkú čiastku, vďaka týmto peniazom sa podarilo odhaliť a archeologicky preskúmať vzácne objekty na pozemku za synagógou. Aby samotný projekt mohol začať, bolo nutné odviezť z pozemku takmer 100 m³ sutiny, smetí a navážky, ktorá tam vznikla za posledné desaťročia.

V auguste 2014 bol realizovaný edukačný workshop – „Letná škola archeológie a tradičných spôsobov murovania v priestore obytno-rituálneho komplexu synagógy v Senci.“ Pod vedením skúsených odborníkov, študenti archeológie Trnavskej univerzity v dvoch turnusoch dočistili a doskúmali zvyšky zaniknutej tehlovej architektúry, najmä rituálneho kúpeľa Mikve.¹⁸ V druhej časti workshopu sa zamerali na predstavenie tradičných spôsobov murovania. Keďže sa pec nachádzala v mieste plánovanej výstavby infopavilónu, bolo nevyhnutné ju premiestniť, čo sa urobilo formou anastylózy, tzn. jej

Letná škola archeológie v roku 2014 – výskum mikve a pece

zmeraním, zdokumentovaním, následným rozobratím a opätovným postavením na novom mieste.¹⁹

Na priebeh workshopu si spomína jeden z aktérov Rastislav Šenkírik: „Čiže zistilo sa, že pamiatkovo zaujímavé sú aj priestory exteriéru, že sú tam isté nálezy. Preto župa hľadala spôsob, ako to doskúmať, tak sa spravil archeologický výskum formou workshopu – letnej školy archeológie. Ono celé je to tak trochu aj dobrodružstvo. Bežal finančný rok, rozpočet bol fixný, čiže už sa nedalo veľmi meniť. Nedalo sa získať externé zdroje na archeologický výskum, ale podarilo sa nám získať zdroje na vzdelávanie. Archeologický workshop je forma vzdelávania študentov. Je to prax, kde si prehľbujú vedomosti a získavajú praktické zručnosti. Prebehol defacto archeologický výskum, ktorý potvrdil tieto naše hypotézy, zhruba veci dával a podobne.“²⁰

Snaha o získanie finančných prostriedkov – druhý pokus

Ako už bolo uvedené, kraj sa nevzdal myšlienky na znovuzískanie synagógy. Najskôr musel v auguste 2015 synagógu oficiálne vrátiť jej pôvodnému vlastníkovi. Na základe zmluvy o spätnom prevode vlastníckych práv k nehnuteľnostiam boli vysporiadané formálno-právne náležitosti spojené so zánikom kúpnej zmluvy z roku

17 Informácia pre podpredsedníčku BSK Gabriellu Németh z 24. 7. 2014, dokument sa nachádza v archíve Oddelenia kultúry BSK.

18 Mikve – rituálny očistný kúpeľ, ktorý navštevovali pobožní Židia najmenej raz do týždňa, pred sobotou a ženy vždy po menštruácii. Povinné bolo ponoriť sa do mikve i pred svadbou a po pôrode. Mikve je taktiež vstupnou bránou konvertitu na judaizmus. Pozn. autora.

19 Vyhodnotenie projektu Letná škola archeológie a tradičných spôsobov murovania v priestore obytno-rituálneho komplexu synagógy v Senci. Dokument sa nachádza v archíve Oddelenia kultúry BSK.

20 Rozhovor s Rastislavom Šenkírikom z 27. septembra 2021, záznam v archíve autora.

2012.²¹ O mesiac bola uzatvorená nová kúpna zmluva medzi BSK a ÚŽŽNO, ktorá bola na podobnom princípe ako zmluva predošlá. Odlišovala sa však v tom, že neschválenie žiadosti o nenávratný finančný príspevok nebolo rozväzovacou podmienkou zmluvy. Takže už pri jej kreovaní a podpise sa počítalo s možnosťou, že župa túto investíciu zafinancuje z vlastných zdrojov.²²

Bratislavský samosprávny kraj plánoval získať externé finančné prostriedky z cezhraničného projektu Interreg Slovenská republika – Maďarsko. Projekt bol postavený na spolupráci piatich partnerov.²³ Základnými myšlienkovými osami projektu bolo židovské kultúrne dedičstvo, kultúrna výmena študentov, vzdelávanie a priestor pre odborníkov a umelcov. Cieľom projektu bola rekonštrukcia synagógy v Senci, synagógy v Panonhalme a židovského komunitného centra Menház v Győri, kde po jeho rekonštrukcii malo vzniknúť múzeum holokaustu so vzdelávacími priestormi.²⁴ Projekt slovensko-maďarskej spolupráce v rozhovore opísala Gabriella Németh: „... tak sme sa obrátili na pána župana, môjho menovca Zoltána Németha, ktorý je ešte stále županom a on nám vyšiel v ústrety a zoznámil nás s predstaviteľmi židovskej náboženskej obce v Győri a okolí. Oni boli ochotní ísť s nami do projektu. Samozrejme, s Győorskou synagógou nemohli, lebo v tom čase ju mali krásne zrekonštruovanú. Fungovala ako kultúrne centrum, ale mali taký spoločenský dom pre židovskú komunitu, ktorý bol nedokončený, v dezolátnom stave. Napokon s tým spoločenským domom išli do spoločného projektu.“²⁵

V čase kreovania projektu sa posnulo aj vnímanie, aké kultúrno-spoločenské funkcie by mala poskytovať synagóga v Senci. Prezentácia židovského kultúrneho dedičstva a vybudovanie stálej expozície židovskej kultúry bratislavského regiónu zostali organickou súčasťou programových aktivít. Projekt sa posunul smerom k multizánrovému kultúrno-spoločenskému centru, rešpektujúc pritom religiózny charakter NKP. Synagóga mala poskytnúť priestor na prezentáciu študentov, hudobné koncerty, predstavenia, čítačky, pre široké spektrum subjektov bez ohľadu na národnosť, náboženské vie-

21 Zmluva č. 2015-519-SaRP, zo dňa 20. 08. 2015, dostupné na: <https://bratislavskykraj.sk/otvorena-zupa/zmluvy/> [cit. 2021-10-15].

22 Zmluva č. 2015-637-SaRP, zo dňa 28. 09. 2015, dostupné na: <https://bratislavskykraj.sk/otvorena-zupa/zmluvy/> [cit. 2021-10-15].

23 Zo slovenskej strany boli v projekte zaangažovaní: BSK, Mesto Senec, Židovský kultúrny inštitút, Židovské komunitné múzeum a Vysoká škola múzických umení. Za maďarskú stranu: Župa Győr-Moson-Sopron, Židovská obec Győr – Menház, Synagóga v Győri, Synagóga v Panonhalme a Hudobná akadémia Univerzity Istvána Széchenyiho, pozn. autora.

24 Interreg Slovenská republika – Maďarsko, žiadosť o projekt. Za poskytnutie dokumentu ďakujem Zuzane Hradskéj Lackovej z Odboru stratégie, územného rozvoja a riadenia projektov.

25 Rozhovor s Gabriellou Németh z 6. októbra 2021, záznam v archíve autora.

rovyznanie, vek či pohlavie. Dokonca sa uvažovalo, že by synagógu spravovalo nezávislé občianske združenie, resp. agentúra, ktorá by mala kvalifikáciu a energiu postarať sa o chod takto koncipovaného multifunkčného projektu.²⁶

Projekt cezhraničnej spolupráce napokon nebol úspešný a to najmä z dôvodov, ktoré priblížila Barbora Lukáčová: „Ten projekt bol prepracovaný, avšak program funguje na iných princípoch. Tam jednoducho súťažil, napríklad pre vašu predstavu s naším Malým Dunajom, čiže široké spektrum všetkého možného v rámci cestovného ruchu. Jednoducho tým, že je tá hranica dlhá, projekt nie že by neobstál, ale jednoducho nebolo tam toľko peňazí, aby ho podporili.“²⁷

Zrekonštruovaná fasáda synagógy v Senci s vymenenými rozetovými oknami

Synagóga bola definitívne zachránená schválením uznesenia Zastupiteľstva BSK, kde sa explicitne uviedlo, že župa začne rekonštrukciu z vlastných prostriedkov a to aj v prípade neúspešnej grantovej žiadosti.²⁸ Projekt bol už tak ďaleko, a bolo v ňom preinvestovaných množstvo finančných prostriedkov, že ak by ho poslanci neschválili, mohlo to byť neskôr kvalifikované ako neúčelné, neehospodárne a neefektívne využívanie verejných zdrojov.

26 Synagóga Senec – perspektíva využitia objektu ako kultúrneho centra s regionálnym, nadregionálnym a medzinárodným rozmerom, dokument sa nachádza v archíve Oddelenia kultúry BSK.

27 Rozhovor s Barborou Lukáčovou z 4. októbra 2021, záznam v archíve autora.

28 Uznesenie Zastupiteľstva BSK č. 53/2015, dokument sa nachádza v archíve Oddelenia kultúry BSK.

Namiesto záveru

Zápas o záchranu seneckej synagógy bol napokon úspešný. Na tomto mieste je dôležité zdôrazniť, že obnova synagógy v Senci a jej budúce využitie nie je vec včerajšieho, ani dnešného a ani zajtrajšieho rozhodnutia. Za tým je úsilie, práca, hľadanie optimálnych riešení minimálne od roku 2005. Počas obdobia 16 rokov sa neustále hľadali a v konečnom dôsledku aj našli prieniky pamiatkových, investorských, občianskych, politických, kultúrnych, ale aj ekonomických záujmov. Vďaka rozhovorom s vybranými aktérmi záchrany sme mohli nazrieť do zákulisia, resp. pochopiť rôzne nuansy, ktoré by sme v dokumentoch len tak ľahko nevyčítali. Všetkých, ktorí sa angažovali v tomto zmysluplnom projekte to stálo nemálo síl. Preto ich na záver nechajme prehovoriť. Každému z nich sme položili otázku: *Akú najväčšiu prekážku v procese záchrany synagógy ste museli prekonať, ktorá sa možno zdala zo začiatku neprekonateľná, no napokon to malo úspešný koniec?*

Gabriella Németh, v rokoch 2010 – 2017 podpredsedníčka BSK

„Možno z toho, čo som Vám z celej genézy porozprávala je úplne jasné, že pri všetkých projektoch, ktoré realizujú samosprávy, čiže kde sa jedná o verejné financie, najväčší problém sú vždy peniaze. Dá sa húževnatou prácou, vytrvalosťou dosiahnuť a vypracovať všetko možné okolo projektu, ale keď na to nemáte peniaze, tak tá práca vyjde naozaj navnívoč. Čiže ja som sa tiež potýkala, najmä s takými problémami, že nie každý poslanec bol nadchnutý a šťastný, že tolké peniaze zo župného rozpočtu pôjdu práve do Senca. Ale nakoniec to väčšina pochopila. Podaktorí nepodporili ten projekt, nebolo to síce jednohlasné. Ale väčšina pochopila, že skutočne sa treba starať o kultúrno-historické pamiatky a najmä, keď určitá oblasť župy nie je po kultúrnej stránke pokrytá tak, ako by to mohli požadovať obyvatelia toho-ktorého regiónu.“

Barbora Lukáčová, riaditeľka Odboru stratégie, územného rozvoja a riadenia projektov BSK

„Dost' šedivých vlasov nás stála celá zmluva. To sa naozaj tiahlo hádam jeden a pol roka a nevedeli sme na čom sme. My sme už pri tom preinvestovali peniaze do projektovej dokumentácie alebo do jej úpravy, aby som bola presná. Potom veľké sklamanie bolo z toho slovensko-maďarského programu. Na druhej strane vo chvíli, keď sme začali realizovať projekt, viete, že on mal viacero takých línií, že sa robil archeologický prieskum, že sa tam našlo to mikve atď. To už boli také prvé úspechy, ktoré celkom potešili a vo chvíli, keď sme mali vysúťaženého zhotoviteľa, tak sme vedeli, že už niet cesty späť.

Ono sa ten neúspech pretavil do úspechu v konečnom dôsledku. A dnes sa to vníma ako samozrejmosť, ale je fajn že sa zaoberáte tým, že to nemusela byť samozrejmosť.“

Rastislav Šenkirík, v rokoch 2011 – 2018 vedúci Oddelenia kultúry BSK

„Mojou najpríjemnejšou skúsenosťou bolo, že napriek tomu, že župa po tej prvej kúpe v roku 2011 nezískala externé zdroje, tak sa nevzdala tej myšlienky obnoviť synagógu. Zároveň ÚZŽNO nestratil dôveru v župu a v jej zámery. Čiže to bola taká pekná zhoda, to je nádherný príklad na Slovensku, že čo dokáže dôvera. To je úplne precedens precedensov, že napriek neúspešnej prvej kúpe a vráteniu, došlo k novej a pokračovalo sa ďalej. Tak to je pre mňa malý zázrak v slovenských podmienkach.

A druhá vec, ktorá bola pre mňa zlomová. Z historicky a architektonicky hodnotných prvkov synagógy sa veľa nezachovalo. To bolo dané tým, ako sa využívala po roku 1945, však bola adaptovaná na sklady, sýpku a neviem čo všetko. A to najhodnotnejšie z architektonicko-historického hľadiska čo tam je, je kazetový strop, ktorý je zaujímavý aj technologicky. Počas rekonštrukcie sa zistilo, že cez strechu roky-rokúce tieklo. Drevené komponenty stropu, sčasti úplne zhnili a sčasti boli napadnuté drevomorkou. A projektant po konzultácii so svojím statikom navrhol strop strhnúť a nahradiť ho replikou. A našťastie a tu už som na tom externe participoval. Došlo k zhode medzi župou, či už to bolo investičné oddelenie, oddelenie kultúry, pamiatkovým úradom. Dokonca samotný dodávateľ stavebných prác bol tomu náchylný, pretože mal by obrovský problém zohnať remeselníkov, ktorí by podobný kazetový strop vedeli urobiť. Čiže všetci boli prístupní tomu, že strop sa zachráni. Bolo treba opäť spraviť malý zázrak a podarilo sa. Paradoxne, boli to aj pre investora, čiže pre župu tie najmenšie náklady. Pretože zbúranie a vyrobenie repliky by bolo rádovo drahšie a zároveň by to predĺžilo rekonštrukciu o pár mesiacov.“

Pamiatkové hodnoty synagógy vo Svätom Jure

Svätý Jur, pomenovaný podľa patrocína najstaršieho kostola, nesie už od stredoveku prívlastok vinohradnícke mestečko. Na úpätí Malých Karpát sa ľudia usadili už v staršej dobe kamennej, pričom minimálne od 9. storočia môžeme hovoriť o kontinuálnom osídlení. Z veľkomoravského hradiska Neštich, ktoré slúžilo až do 13. storočia, sa sídlo postupne posúvalo nižšie a vytváralo zástavbu dnešnej pamiatkovej rezervácie. Podľa údajov v listine z roku 1209 môžeme Svätý Jur pokladať za vyspelé sídlo s trhom i kostolom a zároveň ho označiť za centrum rozsiahleho panstva.¹ Najstaršie jadro vyrástlo na osi spájajúcej stredoveký hrad Biely Kameň s bratislavsko-peziňskou cestou. V jej vrchole stál Kostol sv. Juraja, od ktorého sa domy vinuli východným smerom zvažujúc sa dole okolo hlavnej cesty, dnešnej Prostrednej ulice, ktorá sa v strede rozširovala do úzkeho vretenovitého námestia. Ďalšie dve ulice, dnešná Bratislavská a Peziňská, ktoré vychádzali z hornej časti námestia, vytvorili charakteristický trojuholníkový tvar historického jadra mestečka. Tento typ historického urbanizmu podporil aj obrisy hradieb a mestských brán budovaných v rokoch 1619 – 1669. Aj keď mestské

1 TURCSÁNY, Juraj: Svätý Jur v rokoch 1209 – 1647. In: *Svätý Jur 1209 – 2009. Dejiny písané vínom*. Zostavil Juraj Turcsány. Svätý Jur: Mestský úrad Sv. Jur, 2009, s. 32 – 33. ISBN 978-80-970198-5-3.

brány boli zväčša asanované v priebehu prvej polovice 19. storočia, do dnešných dní sa zachovali pomerne ucelené úseky hradieb.² Takisto sa zachovala stredoveká parcelácia s neskorogotickým typom domov spájajúcich prejazdom s bránou vždy dve obytno-hospodárske krídla. Na túto dispozíciu nadväzovali aj domy z obdobia renesancie, baroka i klasicizmu. V 16. – 17. storočí, v období dramatických udalostí, ale zároveň najväčšej prosperity, bola zástavba mesta obohatená o väčšie domy s viacerými hospodárskymi prístavbami a najmä veľkými pivnicami. Vlastnili ich nobilitované staré svätajurské rody (Segnerovci, Gillighovci) a rody, ktoré sa medzi svätajurskú elitu dostali po roku 1526 (Armprusterovci, Tutzentaleovci, Málikovci, Kerekešovci, Jelšičovci, Očkajovci). Najviac členené boli zemepanské kúrie šľachtických rodov využívané na hospodárenie a prenájom (Pálfiovci, Ilešházirovci, Jablonovský – Jáblanczy).³ Ranobarokovú stavebnú činnosť doplnil paulínsky kostol a kláštor s gymnáziom.⁴ Urbanizmus mesta je úzko spätý s vinohradníckou kultúrnou krajinou, v ktorej sú stopy ľudskej hospodárskej činnosti citlivo vkomponované do prirodzeného terénu. Všetky tieto faktory premietnuté do historického vývoja Svätého Jura robia z neho jedinečné a neopakovateľné mesto v rámci celého Slovenska.

Svätý Jur niekoľko storočí osciloval medzi štatútom zemepanského mestečka a slobodného kráľovského mesta. V stredoveku patril do panstva rodu grófov zo Svätého Jura a Pezinka (1209 – 1543), potom sa tu vystriedalo niekoľko ďalších zemepánov vrátane kráľa. Prosperita mešťanov plynula výlučne z vinohradníctva a vinárstva, ktoré dominovalo v celých dejinách Svätého Jura. Toto odvetvie hospodárstva sa spája s príchodom nemeckých kolonistov z bavorsko-rakúskej oblasti v 13. storočí.⁵ V búrlivom období 16. a 17. storočia, poznamenanom bojmi s Osmanskou ríšou, protihabsburskými stavovskými povstaniami a náboženskými vojnami, sa mešťania intenzívne emancipovali a usilovali sa získať slobodu od zemepánov a zbaviť sa poddanskej závislosti. Podarilo sa im to v roku 1615, no až v roku 1648 sa Svätý Jur stal aj de jure slobodným kráľovským mestom.⁶

2 NOVÁKOVÁ, Mária: Spoločenská a hospodárska situácia vo Svätom Jure v druhom desaťročí 17. storočia. In: *Svätý Jur 1209 – 2009. Dejiny písané vínom*, s. 79, ref. 1; DUCHOŇ, Michal: Slobodným kráľovským mestom (1647 – 1918). In: *Svätý Jur 1209 – 2009. Dejiny písané vínom*, ref. 1, s. 115 – 116.

3 FEDERMAYER, Frederik – DUCHOŇ, Michal: Svätajurské rody v pomoháčskom období. In: *Svätý Jur 1209 – 2009. Dejiny písané vínom*, ref. 1, s. 150 – 160.

4 Archív Pamiatkového úradu SR (Archív PÚ SR), Zbierka výskumných prác, sign. T 2126. TAKÁTSOVÁ, Júlia: *Návrh na vyhlásenie Jura pri Bratislave za mestskú pamiatkovú rezerváciu*. Bratislava: Štátny ústav pamiatkovej starostlivosti, 1989, s. 1 – 2.

5 Podrobné k dejinám mesta: *Svätý Jur 1209 – 2009. Dejiny písané vínom*, ref. 1.

6 DUCHOŇ, Michal: Povýšenie Svätého Jura na slobodné kráľovské mesto. In: *Svätý Jur 1209 – 2009. Dejiny písané vínom*, ref. 1, s. 107 – 110

Vývoj samosprávneho charakteru mesta mal vplyv aj na existenciu židovskej komunity. Až do 18. storočia sa židia v meste pravdepodobne nevyskytovali. Prvá zmienka o židoch v súvislosti so Svätým Jurem je v listine z roku 1506 uloženej v Archíve mesta Bratislavy. Gróf Peter zo Svätého Jura a Pezinka v listine prehlásil, že na základe kráľovského nariadenia neprijme na žiaden zo svojich pozemkov bratislavských židov.⁷ Aj v uznesení mestskej rady z roku 1651 sa židom zakazuje vstup do mesta.⁸ Židovské osídlenie malo v Uhorsku ešte hlboko v 18. storočí prevažne vidiecky charakter, jedna-dve rodiny nemohli v obciach vytvoriť silnejšiu komunitu.⁹ Bohaté židovské meštianstvo, ktoré sa sformovalo v nemecky hovoriacich krajinách, bolo v Uhorsku výnimkou až do vydania Tolerančného patentu v roku 1781, resp. až do reforiem 19. storočia. V Bratislavskej stolici sa najviac židovského obyvateľstva sústreďovalo na panstvách šľachtického rodu Pálfiovcov, ktorí podporovali toto obojstranne výhodné spoločenstvo. Na pálfiovských majetkoch židia vytvorili významné komunity (napr. v bratislavskom Podhradí alebo Stupave), a je preto pravdepodobné, že aj prítomnosť židov vo Svätom Jure môžeme spájať s Pálfiovcami. Po ich vzore aj iní zemepáni prenajímali židom tzv. slobodné domy – kúrie, ktoré nepodliehali právomoci mesta.¹⁰ Za hodnoverný možno považovať údaj, že židia v Svätom Jure sa delili na „mestských“ a „pálfiovských“, resp. „kuriátnych“.¹¹ Obe skupiny židov si v centre mesta prenajímali domy, v ktorých mali svoje obchody, pálenice a iné prevádzky, no nesmeli v týchto domoch bývať. Obydli mali preto práve v slobodných kúriach, v ktorých sa postupne koncentrovalo viacero rodín. Veľký počet židov sa naďalej venoval podomovému obchodovaniu.

Za prvého „mestského“ žida sa považuje Abrahám, ktorý si v roku 1698 prenajal mestský pivovar za 850 florénov a 65 okovov piva ročného nájomného.¹² Mesto bolo v tom čase vo veľmi zlej finančnej situácii, preto vítalo každý príjem do mestskej pokladnice. O formovaní skutočnej židovskej náboženskej obce vo Svätom Jure môžeme uvažovať až od prvej štvrtiny 18. storočia, keď do Uhorska prúdilo veľa migrantov z územia Moravy. V Čechách a na Morave

platil od roku 1727 tzv. familiantský zákon cisára Karola VI., ktorým bol umelo udržiavaný *numerus clausus*, teda pevne stanovený počet židovských rodín.¹³ Mnohí duhorození židovskí synovia preto našli nový domov na dnešnom juhozápadnom Slovensku.¹⁴ Z 18. storočia je známych viacero konkrétnych údajov o židovských rodinách vo Svätom Jure, o ich obchodoch, nájmoch, školách, duchovných vodcoch, šojchetoch, spolkoch a pod., ktoré uvádzajú Róbert J. Büchler a Juraj Pavelek, no ich informácie nie sú v tejto chvíli falzifikovateľné vzhľadom na absenciu poznámkového aparátu.

Základ svätorejzkej židovskej náboženskej obce tvorili štyri rodiny Löwela Shaya, Natana Goldschmieda, Filipa Abraháma a Dirstha Abraháma, ktoré si od roku 1724 ako súkromné osoby prenajímali od mesta pozemok slúžiaci ako cintorín a dom, kde mohli mať školu a modlitebňu.¹⁵ Presná identifikácia tohto „domu“ nie je zatiaľ hodnoverne potvrdená. Obchodník Löwel Shay mal v rokoch 1722 – 1739 prenajatý tzv. „rožný dom... na Richtrovi exekvovaný“.¹⁶ Jeho ďalší nájomca bol od roku 1747 Samuel Herschl, ktorý si tu mohol zriadiť aj pálenicu. V rokoch 1757 – 1772 mal dom prenajatý Mojžiš Lippel.¹⁷ Ďalší nájom domu v rokoch 1772 – 1790, resp. tej časti, v ktorej sa nachádzala modlitebňa a škola, uzavrelo mesto už so židovskou obcou, nie so súkromnými osobami. Prednú časť domu mesto predalo notárovi Pavlovi Seleckému.¹⁸ „Rožný dom“ stotožnil s domom na ulici Dr. Kautza 11 miestny historik a kronikár Juraj Pavelek, ktorého rukopisy sa sčasti nachádzajú v Literárnom a vlastivednom múzeu vo Svätom Jure, sčasti v Štátnom archíve v Bratislave, pracovisko Archív Modra.¹⁹ Vinohradnícky dom je situovaný na rohu ulíc Dr. Kautza a Prostrednej, práve v mieste, kde sa rozširuje do námestia. V tomto priestore sa nachádzajú ďalšie významné budovy, nielen vinohradnícke domy zo 16. a 17. storočia postavené na starších základoch, ale aj bývalý piaristický kláštor a gymnázium, evanjelický a. v. kostol či viaceré kúrie. V roku 1982 sa uskutočnil pa-

7 BÁRKANY, Eugen: Židovské pamiatky na Slovensku. Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2017, s. 65. Poznámka 2: Archív mesta Bratislavy, listina č. 4327 (1506 IX 6). ISBN 978-80-89175-79-6.

8 BÜCHLER, J. Róbert (ed.): *Encyklopédia židovských náboženských obcí, 3. zväzok, S-T*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, 2012, s. 140. ISBN 978-80-8060-229-1.

9 *Schism in Hungarian Jewry. Background: Modernization* [online], [cit. 2021-10-15]. Dostupné na: https://www.wikiwand.com/en/Schism_in_Hungarian_Jewry

10 BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 141.

11 BÁRKANY, Židovské pamiatky na Slovensku, ref. 7, s. 65.

12 BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 140; BÁRKANY, Židovské pamiatky na Slovensku, ref. 7, s. 65.

13 PAŘÍK, Arno: Z dějin židovských náboženských obcí v Čechách a na Moravě. In: FIEDLER, Jiří: Židovské památky v Čechách a na Moravě. Praha: Sefer, 1992, s. 16. ISBN 80-900895-1-8.

14 BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 140.

15 BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 141.

16 HABÁŇOVÁ, Gabriela: *Návrh na vyhlásenie synagógy vo Svätom Jure za národnú kultúrnu pamiatku* (rkp.). Bratislava: Krajský pamiatkový úrad SR, 2015. Citované podľa: PAVELEK, Juraj. *Dejiny židovstva vo Svätom Jure* (rkp.). Svätý Jur, 1942.

17 BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 141.

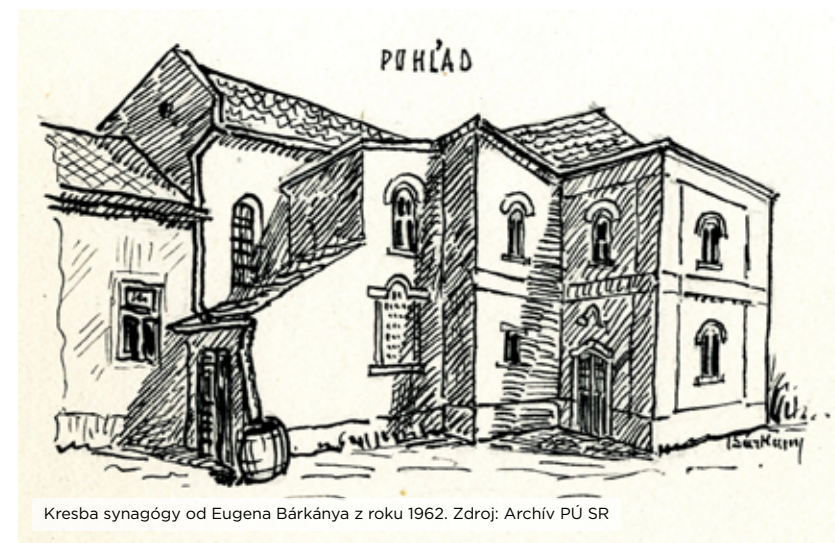
18 BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 141; HABÁŇOVÁ, *Návrh na vyhlásenie synagógy vo Svätom Jure za národnú kultúrnu pamiatku*. Citované podľa: PAVELEK, *Dejiny židovstva vo Svätom Jure*, ref. 16.

19 Zbierkový fond Literárneho a vlastivedného múzea vo Svätom Jure, Mgf 104. PAVELEK, *Dejiny židovstva vo Svätom Jure*, ref. 16; MV SR, Štátny archív v Bratislave, pracovisko Archív Modra, osobný fond Juraj Pavelek, inv. č. 6. PAVELEK, Juraj. *Dejiny židovstva vo Svätom Jure* (rkp.). Svätý Jur, 1942.

miatkový výskum vinohradníckeho domu na ulici Dr. Kautza 11, ktorý v tom čase vlastnili Štátne reštaurátorské ateliéry.²⁰ Návrh obnovy spracoval Ing. arch. Ivan Gojdič.²¹ Podľa pamiatkového výskumu, ktorý sa odvoláva na písomné pramene z modranského štátneho archívu, bol majiteľom domu v rokoch 1737 – 1747 vinohradník Samuel Kremser, v rokoch 1748 – 1783 to boli kožušníci Juraj a Andrej Martonovci a v rokoch 1784 – 1816 Pavol Selecký, ktorý spojil dom so susedným, čím vznikla dnešná parcela domu č. 11. Počas 19. storočia sa vlastníctvo domu niekoľkokrát zmenilo a v dome okrem majiteľa bývali aj viacerí podnájomníci.²² Nikde sa neuvádza, že by dom mali prenajať židia alebo by slúžil na náboženské účely židov. Pôvodné miesto modlitebne v „mestskom“ alebo „rožnom“ dome teda treba pravdepodobne hľadať inde.

V 30. rokoch 18. storočia mala svätajurská židovská komunita už takmer sto členov. Od roku 1735 sú známe aj mená židovských duchovných a šojchetov. Príslušníkom komunity slúžili viaceré dobročinné spolky, ktoré podporovali študentov a chudobných.²³ Počet rodín sa v priebehu 18. storočia veľmi nemenil – v roku 1746 ich bolo 20, v roku 1768 je evidovaných 19 daňovníkov bývajúcich väčšinou v kúriách, ktorí v meste prevádzkovali svoje obchody a živnosti.²⁴ Počet židov v meste vzrástol po vydaní Tolerančného patentu Jozefa II. Príslušné nariadenie týkajúce sa židov a ich viery vyšlo v januári 1782. Umožnilo židom venovať sa podnikaniu, remeselnej činnosti, slobodným povolaniam, štúdiu na univerzitách, ich náboženstvo bolo tolerované a mohli si stavať synagógy. No zároveň boli obmedzené právomoci židovských rabínov a sudcov, zaviedla sa branná povinnosť pre židovských mužov a židovské deti mali v budúcnosti získavať aj sekulárne vzdelanie. Začala sa éra postupného zmenšovania statusu výnimočnosti židovskej komunity, do get začali prenikať moderné myšlienky, ktoré viedli až k vnútornému rozkladu židovského spoločenstva v polovici 19. storočia.²⁵ Zvýšením počtu obyvateľov bol prvý židovský cintorín vo Svätom Jure, medzitým viackrát rozširovaný, už naplnený, takže komunita si od mesta prenajala ďalší pozemok na vybudovanie nového cintorína. Je zachy-

tený na katastrálnej mape z roku 1896 medzi poľami za Krajinskou cestou.²⁶

Kresba synagógy od Eugena Bárkány z roku 1962. Zdroj: Archív PÚ SR

Pre ďalší vývoj židovskej náboženskej komunity mala zásadný význam tzv. Jesenákova kúria, nazývaná Edelhof, nachádzajúca sa na dnešnej Pezinskej ulici 21, o ktorej máme len kusé informácie. Podľa umeleckohistorického prieskumu objektov v Jure pri Bratislave z roku 1989, ktorý realizovali pracovníčky Štátneho ústavu pamiatkovej starostlivosti Blanka Puškárová, Eva Križanová a Júlia Takátsová, „na mieste renesančnej kúrie Jablonických zo 16. storočia vzniklo v poslednej štvrtine 18. storočia ghetto“.²⁷ V prieskume sa ďalej bez udania zdrojov konštatuje, že geto bolo založené koncom 80. rokov 18. storočia a tvorilo súbor budov so synagógou, modlitebňou, bytom rabína, šachtera, šamesa, bola tu škola, rituálny kúpeľ a byty. Synagógu, prebudovanú z neskororenesančnej stavby pôvodnej kúrie a romanticky upravenú v druhej polovici 19. storočia, datovali do roku 1789.²⁸ Podľa J. R. Büchlera a J. Paveleka kúriu Jána Jesenáka s popisným číslom 162 kúpila v roku 1778 mestská rada za 5 000 zlatých a nariadila súpis židov, ktorí tu bývali, aby ich mohla

20 Archív PÚ SR, Zbierka výskumných prác, sign. T 4177. [bez autora]: *Jur pri Bratislave. Vinohradnícky dom Dr. Kautza. Umelecko-historický prieskum a program pamiatkových úprav*. Bratislava, 1982, 66 strán textu, 28 fotografií, 9 plánov.

21 Archív PÚ SR, Zbierka výskumných prác, sign. T 4178. GOJDIČ, Ivan: *Zámer obnovy pamiatky, Vinohradnícky dom v Juri*. Bratislava: Štátne reštaurátorské ateliéry, 1982, 3 s.

22 Archív PÚ SR, Zbierka výskumných prác, sign. T 4177. *Jur pri Bratislave. Vinohradnícky dom Dr. Kautza*, ref. 20, s. 48. Písomné pramene zo Štátneho archívu v Bratislave, pracovisko Archív Modra, poskytol pre potreby výskumu Juraj Turcsány.

23 BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 141.

24 BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 141.

25 *Schism in Hungarian Jewry* [online], [cit. 2021-10-15]. Dostupné na: https://www.wikiwand.com/en/Schism_in_Hungarian_Jewry

26 Ústredný archív geodézie a kartografie, zbierka katastrálnych máp, katastrálna mapa Svätého Jura z roku 1869.

27 Archív PÚ SR, Zbierka výskumných prác, sign. T 2153. PUŠKÁROVÁ, Blanka – KRIŽANOVÁ, Eva – TAKÁTSOVÁ, Júlia: *Stručný umelecko-historický obhliadkový prieskum a stavebný vývoj objektov v Juri pri Bratislave*. Bratislava: Štátny ústav pamiatkovej starostlivosti, 1989, s. 66.

28 Tamže, s. 66. V texte je zjavný preklep v datovaní romantickej úpravy – rok 1888.

zdať.²⁹ Vďaka ústretovosti magistrátu sa v tomto priestore sformovalo nové centrum náboženského života židov. Ako uvádza E. Bárkány, na rozdiel od Pezinka a Trnavy, kde mali židia veľmi ťažké postavenie, „*občania zo Svätého Jura sa môžu hrdlo dívať na svoju minulosť, lebo so židmi, páriami tohto storočia, jednali ľudsky, tolerantne a spravodlivo*“.³⁰ V roku 1785, už po vydaní Tolerančného patentu, si židia v Edelhofe mohli zriadiť mikve na rituálne kúpele a v roku 1789 sa sem presťahovala škola aj modlitebňa. V nasledujúcom roku tu bola postavená synagóga „*podľa vzoru barokových synagóg na Morave*“.³¹ Viac správ o jej výzore nemáme. Podľa Maroša Borského synagóga „*pripomína neskorobarokový vidiecky kaštieľ*“.³²

Na vývoj svätajurskej židovskej náboženskej obce mala silný vplyv blízkosť bratislavskej židovskej obce, jednej z najvýznamnejších židovských pospolitostí v strednej Európe, a jej rabínskej školy. V roku 1806 sa bratislavským rabínom a predsedom miestnej ješivy stal Moše Schreiber, známy ako Chatam Sofer (1762, Frankfurt nad Mohanom – 1839, Bratislava),³³ skromný a mierny rabín, s hlbokými znalosťami Tóry a Talmudu.³⁴ Prvé roky v jeho novom pôsobisku boli poznamenané pohromami, v ktorých musel rabín osvedčiť svoju silu a múdrosť, aby svojej komunite pomohol prekonať traumatizujúce udalosti.³⁵ Po požiari mesta v roku 1807, ktorý zničil mnoho židovských príbytkov, bola Bratislava v júni 1809 ohrozovaná vojskami Napoleona I. Intenzívne ostreľovanie mesta z petržalského brehu Dunaja si vyžiadalo množstvo ľudských obetí a materiálnych škôd. Na naliehanie komunity sa rabín Chatam Sofer uchýlil pred nebezpečenstvom do neďalekého Svätého Jura. Niekoľko dní, ktoré tu strávil, venoval spisovaniu svojho jediného autobiografického diela *Sefer HaZikaron* (Pamätná kniha), v ktorom opísal „*zázračný osud židovského obyvateľstva Bratislavy*“.³⁶ Text bol publikovaný až o 70

rokov neskôr a niekoľko úryvkov vyšlo aj v slovenskom preklade.³⁷ Popis nebezpečenstva, v akom sa ocitli židovskí aj nežidovskí obyvatelia Bratislavy, na ktorú dopadali nepriateľské strely, je pretkaný prorockými snami, osobnými víziami a bohatými citátmi z Tóry a Talmudu. Okrem religióznych problémov, ktorými sa vo Svätom Jure zaoberal, vyhlásil zbierku na pomoc ľuďom postihnutým vojnou a jej výnos, 700 zlatých, rozdelil medzi chudobných židov.³⁸

Bratislavská ješiva sa pod vedením Chatama Sofera stala najvýznamnejšou rabínskou školou v Európe. Študovalo v nej vyše 500 chlapcov a mladých mužov, z ktorých mnohí potom viedli prominentné židovské komunity po celej Európe a Amerike ešte aj v nasledujúcej generácii. Medzi stovkami jeho študentov boli aj rabíni pôsobiaci vo Svätom Jure, ako slávny učenec Samuel Nádaš, ktorý v Edelhofe založil školu Talmud Tóra.³⁹ Medzi najpozoruhodnejších študentov Chatama Sofera patrili ďalší svätajurský rabín Moše Schick, známy ako Maharam Schick (1807, Brezová pod Bradlom – 1879, Chust), pochádzajúci

Rabín Chatam Sofer. Litografia uložená v Albertine vo Viedni. Autor: Josef Kriehuber, asi 1830. Zdroj: Wikiwand

z rabínskej rodiny v Brezovej pod Bradlom. V bratislavskej ješive študoval šesť rokov do svojej dvadsiatky (1821 – 1827) a pod charismatickým vplyvom svojho učiteľa Chatama Sofera sa stal verným stúpencom ortodoxného smeru judaizmu.⁴⁰ Na odporúčanie Chatama Sofera, ktorý ho nazýval „*pokladnicou plnou svätých kníh*“, bol v roku 1836 (alebo 1838) zvolený za rabína vo Svätom Jure, kde založil vlastnú ješivu a učil v nej až do roku 1861.⁴¹ Jeho ďalším pôsobiskom bolo ukrajinské mesto Chust, v ktorom žila veľká židovská

29 BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 141, ref. 8; HABÁŇOVÁ, *Návrh na vyhlásenie synagógy vo Svätom Jure za národnú kultúrnu pamiatku*. Citované podľa: PAVELEK, *Dejiny židovstva vo Svätom Jure*, ref. 16.

30 BÁRKÁNY, *Židovské pamiatky na Slovensku*, ref. 7, s. 65.

31 BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 141.

32 BORSKÝ, Maroš: *Synagogue Architecture in Slovakia: A Memorial Landscape of a Lost Community*. Bratislava: Jewish Heritage Foundation – Menorah, 2007, s. 112. ISBN 978-80-969720-0-5.

33 *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*. V. zväzok, R – Š. Martin: Matica slovenská, 1992, s. 237, heslo SCHREIBER, Mojžiš. ISBN 80-7090-216-7; *Moses Sofer* [online], [cit. 2021-10-15]. Dostupné na: https://www.wikiwand.com/en/Moses_Sofer

34 SALNER, Peter: Rabín Chatam Sofer (1762 – 1839). In *Slovenský národopis*, 2012, roč. 60, č. 2, s. 119.

35 The Rabbi of Pressburg [online], [cit. 2021-10-15]. In *Jewish Treats*, October 13, 2009. Dostupné na: <https://njop.org/rabbi-of-pressburg/>

36 Sofer, Rabbi Moshe (The Chasam Sofer) [online], [cit. 2021-10-15]. In *Orthodox Union*, June 14, 2006. Dostupné na: <https://www.ou.org/judaism-101/bios/leaders-in-the-diaspora/rabbi-moshe-sofer-the-chasam-sofer/>

37 Blížšie o tom: SALNER, Rabín Chatam Sofer (1762 – 1839), ref. 34, s. 122.

38 SALNER, Rabín Chatam Sofer (1762 – 1839), ref. 34, s. 122 – 123.

39 BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 142.

40 *Moshe Schick* [online], [cit. 2021-10-15]. Dostupné na: https://www.wikiwand.com/en/Moshe_Schick#/google_vignette

41 BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 142.

komunita a kam s ním odišlo aj 800 jeho študentov. V dejinách judaizmu je svätajurský rabín Maharam Schick dobre známy svojím rozsiahlym publikačným dielom, ktoré vydával jeho syn rabín Jozef Schick, a ktoré dodnes vychádza v nových vydaniach (takmer 1 000 rabínskych odpovedí, komentáre k Tóre a Talmudu, diskusie o všetkých otázkach života).⁴² Vo svätajurskej synagóge čítal pravdepodobne z Tóry, ktorú mu daroval Chatam Sofer, a ktorá sa cez ruky jeho potomkov dostala do Ameriky a dnes je uložená v Chicagskom židovskom svojpomocnom domove (*Chicago Jewish Self Help Home*).⁴³ Ešte počas pôsobenia vo Svätom Jure rabín Maharam Schick mimoriadne aktívne bojoval proti reformnému židovskému hnutiu, ktoré sa šírilo z Nemecka, a už v roku 1844 vyzýval na vytvorenie jednotného frontu ortodoxného židovstva proti reformistom.⁴⁴ Po rakúsko-uhorskom vyrovnaní v roku 1867 a prijatí zákonov, ktoré zrovnoprávnili židov v Uhorsku, sa stal vedúcou osobnosťou v boji

Svätajurský rabín Moše Schick Brezova. Fotografia z uhorského židovského kongresu, asi december 1868. Zdroj: Wikiwand

ortodoxného židovského tábora s neológmi, ktorí presadzovali vzdelávaciu, sociálnu a umiernenú náboženskú reformu, a zároveň prijali maďarizačnú politiku uhorskej vlády. Aj keď rabín Schick nedostal na rabínskom zhromaždení v Pešti roku 1868 žiadnu oficiálnu funkciu, aj tak ho všetci uznávali ako najvyššiu morálnu a duchovnú autoritu. Výsledok judaistickej schizmy v rokoch 1868 – 1871 bol silne ovplyvnený myšlienkami Maharama Schicka. Odpovede a názory ortodoxného rabína, ktoré písal nemeckým židovským predstaviteľom, sa dodnes citujú v odbornej literatúre.⁴⁵ Moše

⁴² Schick, Moses ben Joseph (1807 – 1879) [online], [cit. 2021-10-15] - Bibli-

ography. Dostupné na: <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/schick-moses-ben-joseph>

⁴³ ROSENSTEIN, N. The Maharam Schick – 100th Yahrzeit [online], [cit. 2021-10-15]. <https://web.archive.org/web/20090106233155/http://www.tzemachdovid.org/gedolim/maharamschick.html>; The Selfhelp Home – A Tradition of Caring. Dostupné na: <https://selfhelphome.org/>

⁴⁴ Schick, Moses ben Joseph (1807 – 1879) [online], [cit. 2021-10-15]. Dostupné na: <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/schick-moses-ben-joseph>

⁴⁵ HERTZBERG, Arthur. *Judaism. The Key Spiritual Writings of the Jewish Tradition: The Revised Edition*. New York: The Free Press, 1991, s. 49. ISBN 0-684-85265-9. Autor cituje list rabína

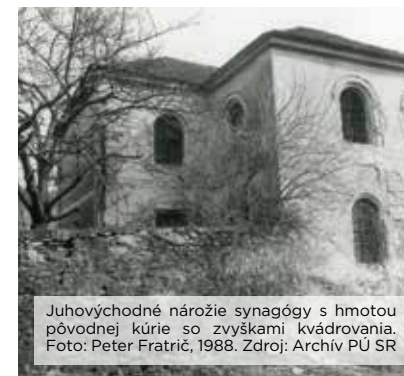
Schick z Brezovej bol svätajurským rabínom aj v revolučných rokoch 1848 – 1849. Na rozdiel od bratislavských židov, ktorí museli čeliť vlne násillia a dokonca pogromu, sa vzťahy 42 židovských rodín s väčšinovým obyvateľstvom Svätého Jura nenarušili ani v revolučnom čase.⁴⁶

Počas pôsobenia Maharama Schicka vo Svätom Jure bol dajanom a asesorom, t. j. sudcom a prísediacom na rabínskom súde, rabín a učiteľ Chajim Sofer (1821, Bratislava – 1886, Budapešť). Aj on bol žiakom Chatama Sofera (neboli príbuzní), ktorý ho nazval „najväčejším študentom“. Bol predstaviteľom a vedeckým hovorcom ortodoxného judaizmu, presadzoval používanie jazyka jidiš oproti miestnym národným jazykom.⁴⁷ Používanie hebrejčiny alebo jazyka jidiš bolo jednou z hlavných podmienok ortodoxného judaizmu, ku ktorému sa hlásili aj svätajurskí židia. Ťažko je ale možné si predstaviť, že v meste, v ktorého uliciach znela slovenčina a nemčina, neovládali tieto jazyky aj miestni židovskí obchodníci.

Významný úspech dosiahla židovská náboženská obec v roku 1869, keď bol rabínom Samuel Litsch-Rosenbaum z Bratislavy.⁴⁸ Vďaka zákonom zrovnoprávňujúcim židov v Uhorsku sa svätajurská židovská náboženská obec stala vlastníkom pozemkov a nehnuteľností v uzavretom štvorhrannom areáli Edelhofu, ktorý miestni nazývali „židovský dom“.⁴⁹

Pohľad na južnú prístavanú časť synagógy a západný rizalit so vstupným vestibulom. Foto: Peter Fratrič, 1988. Zdroj: Archív PÚ SR

Juhovýchodné nárožie synagógy s hmotou pôvodnej kúrie so zvyškami kvádrovania. Foto: Peter Fratrič, 1988. Zdroj: Archív PÚ SR

Schicka rabínovi Isaacovi Beerovi Bambergovi z Würzburgu v roku 1877, v ktorom odsudzuje konanie nemeckých ortodoxných komunít a varuje ich pred odklonom od učenia Tóry.

⁴⁶ DUCHOŇ, Slobodným kráľovským mestom (1647 – 1918), ref. 1, s. 132.

⁴⁷ Chaim Sofer [online], [cit. 2021-10-15]. Dostupné na: https://www.wikiwand.com/en/Chaim_Sofer

⁴⁸ BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 142.

⁴⁹ HABÁŇOVÁ, *Návrh na vyhlásenie synagógy vo Svätom Jure za národnú kultúrnu pamiatku*. Citované podľa: PAVELEK, *Dejiny židovstva vo Svätom Jure*, ref. 16.

Areál „židovského domu“ sa rozprestieral na dvoch parcelách medzi dnešnou Pezinskou a Mikovíniho ulicou. V tom čase ešte Mikovíniho ulica neexistovala, bol to priestor, ktorým pretekal potok a do ktorého ústili zadné dvory a záhrady vinohradníckych domov. Blízkosť potoka bola určite vhodnou podmienkou pre umiestnenie rituálneho kúpeľa aj prevádzky rituálneho mäsiara. Priestor vedúci od Pezinskej ulice k potoku nebol ešte ani na konci 19. storočia uzavretý a vytváral malé otvorené komunitné priestranstvo, ktoré sa stalo nástupným miestom vstupu do synagógy umiestnenej vo dvore v zadnej časti parcely. Zároveň to mohlo byť miesto, kde sa mohol vykonávať rituál sobáša pod holým nebom. Budova nemala veže a nevyčnievala nad dvojpodlažnú zástavbu mesta. Na hmotu synagógy priamo nadväzovali budovy na druhej parcele vytvárajúce uzavretý štvorhranný dvor zastavaný zo všetkých strán.⁵⁰

Pohľad na synagógu z Mikovíniho ulice. Na východnej fasáde sú okná len v druhom podlaží, pod kruhovým oknom bol v interiéri umiestnený svätostánok. Foto: Peter Fratrič, 1988. Zdroj: Archív PÚ SR

Ustálenému počtu príslušníkov svätajurskej židovskej náboženskej obce tento priestor iste postačoval, no je otázne, ako tu našli domov napríklad stovky študentov ješivy Maharama Schicka a škôl, ktoré pokračovali v jej tradícii. Aj to bol iste dôvod, prečo obec pristúpila k rozsiahlej prestavbe synagógy (a pravdepodobne aj iných častí areálu) v 70. rokoch 19. storočia, pri ktorej bola vybudovaná veľká učebňa bet hamidraš, nové moderné mikve, byt rabína, šachtera a šamesa.⁵¹ Podľa Maroša Borského sa rekonštrukcia udiala

50 Ústredný archív geodézie a kartografie, zbierka katastrálnych máp, katastrálna mapa Svätého Jura z roku 1869.

51 BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 142; BÁRKÁNY, *Židovské pamiatky na Slovensku*, ref. 7, s. 66.

v roku 1876, ktorý je zachytený v nápise hebrejského žalmu na zárubni synagógy. Borský ďalej uvádza: „Pôvodne sa do sály otvárala projekcia ženskej galérie. V roku 1876 prešla synagóga rekonštrukciou; vnútorné steny boli prerobené maurskými ornamentmi a bola postavená nová ženská galéria, podporená liatinovými stĺpmi, ktoré sa tiahli pozdĺž troch strán svätyne.“⁵²

Viac poznatkov do stavebno-historického vývoja synagógy môže priniesť až architektonicko-historický výskum, no z nálezových situácií je už dnes zjavné, že pred prestavbou tu bola dvojpodlažná renesančná kúria postavená z kamenného muriva minimálne zo 17. storočia, ktorej hmota je súčasťou východnej, južnej a časti severnej steny synagógy. Tým sa svätajurská synagóga radí k najstarším synagógam na Slovensku.

Fasády kúrie boli hladko omietané a zdobené nárožným kvádrovaním dvojitémi linkami rytými do omietky, ktorých torzo je zachované na juho-východnom nároží. Sondážnym výskumom bude možné identifikovať aj niektoré dnes zamurované okenné otvory kúrie. Loď synagógy bola tehlovým murivom rozšírená na západnej strane o tri metre a jej výška bola zjednotená pod sústavou valbových a sedlových striech.

Pôdorysný tvar lode synagógy predstavuje obdĺžnik s pozdĺžnou osou v severo-južnom smere, v čom sa líši od väčšiny zachovaných synagóg. K lodi bol na západnej strane pristavaný dvojpodlažný rizalit s hlavným vstupom do interiéru synagógy. Užíš severný trakt synagógy slúžil pravdepodobne ako bet hamidraš – učebňa. Pri severnom trakte bolo vybudované exteriérové zastrešené schodisko vedúce na ženskú emporu. Empora bola drevená a tiahla sa okolo severnej, západnej a južnej steny, pričom v lodi ju podopierali dva kanelované liatinové

Časť južnej a východnej fasády, kde sú viditeľné zvyšky zamurovaného okna pôvodnej kúrie a odtlačok strechy zaniknutého objektu. Foto: Peter Fratrič, 2003. Zdroj: Archív PÚ SR

52 BORSKÝ, *Synagogue Architecture in Slovakia*, ref. 32, s. 112; BORSKÝ, Maroš: *Židovské pamiatky západného Slovenska : Jewish Monuments of Western Slovakia. Sprievodca : Guide*. Bratislava: Neinvestičný fond židovského kultúrneho dedičstva Menorah, 2011, s. 26. ISBN 978-80-969720-1-2.

stĺpy. Na západnej strane sa galéria rozširovala cez segmentový záklenok do priestoru druhého podlažia rizalitového vestibulu. Steny lode boli perforované trojicami okenných otvorov v úrovni prvého a druhého podlažia na západnej a južnej strane. Na východnej strane, kde sa v interiéri nachádzala nika odkazujúca na umiestnenie svätostánku (aron ha-kodeš), sú okenné otvory len v úrovni druhého podlažia, pričom v strednej pozícii je kruhové okienko. Architektúra svätostánku sa nezachovala, jeho polohu ohraničuje maľba iluzívnych stĺpov.

Fasády synagógy boli hladko omietnuté a upravené v duchu architektonického historizmu. Dominujú im plastické omietkové šambrány lemujúce vysoké polkruhovo ukončené okná, hladká kordónová a subtilná korunná rímsa. Uplatnenie striedmeho novorománskeho tvaroslovia vypovedá o prítomnosti školeného architekta či staviteľa.⁵³

Južná fasáda synagógy so zvyškami historizujúceho románskeho tvaroslovia. Zdroj: Archív PÚ SR, AISOP

Inšpiráciu románskym slohom hľadajú Elena Lukáčová a Jana Pohaničová aj v bohato zastúpenej románskej architektúre prítomnej na juhozápadnom Slovensku. Reštaurovanie synagógy vo Svätom Jure „v pôvodnom jednoduchom výzore, bez vplyvu dobových architektonických štýlov konca 19. storočia“ datovali do roku

53 Podrobný popis synagógy a náčrt jej stavebného vývoja priniesla HABÁŇOVÁ, Gabriela: *Návrh na vyhlásenie synagógy vo Svätom Jure za národnú kultúrnu pamiatku* (rkp.). Bratislava: Krajský pamiatkový úrad SR, 2015.

1880, pravdepodobne podľa udania E. Bárkány.⁵⁴ Vzhľadom na to, že synagóga vznikla prestavbou renesančnej kúrie, a vzhľadom na jej umiestnenie na parcele, sa tu neuplatnilo trojosové, bohato architektonicky a výtvarne riešené priečelie typické pre synagógy v iných mestách.⁵⁵ Priklon svätajurských židov k ortodoxnému judaizmu po skončení židovskej schizmy v Uhorsku v roku 1871 sa prejavil aj vo výzore miestnej synagógy. Jej umiestnenie je nenápadné, nemá priamy vstup z ulice, nemá veže a neprevyšuje okolité domy, modliace sa ženy sedeli oddelene na empole, na ktorú viedlo samostatné kryté exteriérové schodisko, a ktorá možno mala aj zábradlie s mriežkou či závesom (mechitza). V interiéri ďalej Halacha predpisovala umiestnenie svätostánku na východnej strane, čomu zodpovedá sústava okenných otvorov v úrovni druhého podlažia, nika v stene a iluzívna výmalba. V strede dispozície môžeme predpokladať umiestnenie bimy, vyvýšeného miesta pre čítanie Tóry orientovaného na východ.

Zničený interiéror synagógy s južnou časťou ženskej galérie. Zdroj: Archív PÚ SR, AISOP

Zvyšky interiérovej výmalby synagógy s viacerými farebnými vrstvami a vzormi. Zdroj: Archív PÚ SR, AISOP

Najstaršia interiérová výmalba synagógy bola v modrých odtieňoch, neskôr sa uplatnila okrová šablónová výzdoba. K hodnotným výtvarným prvkom patria predmety vo vstupnom vestibule – dve kamenné umývadlá s motívom rozety z rôzneho slohového obdobia, pravdepodobne v sekundárnej polohe, a dekorovaná kamenná tabuľa so zaniknutou schránkou na milodary s dedikačným nápisom.⁵⁶

54 LUKÁČOVÁ, Elena – POHANIČOVÁ, Jana: Historizujúce inšpirácie v architektúre synagóg juhozápadného Slovenska. In: *Projekt : Revue slovenskej architektúry*, 2003, roč. 45, č. 6, s. 52, 54; BÁRKÁNY, Židovské pamiatky na Slovensku, ref. 7, s. 66.

55 MEŠŤAN, Pavol – KRIVOŠOVÁ, Janka – KISSOVÁ, Darina: *Architektúra synagóg na Slovensku*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, 2002, s. 15 – 16. ISBN 80-8060-086-4.

56 HABÁŇOVÁ, *Návrh na vyhlásenie synagógy vo Svätom Jure za národnú kultúrnu pamiatku*, ref. 16.

Portál hlavného vstupu do synagógy s poškodeným nápisom. Zdroj: Archív PÚ SR, AISOP

Dekorovaná tabuľa s dedikačným nápisom a schránkou na milodary. Reprodukcia. Zdroj: Encyklopédia židovských náboženských obcí

Nápis nad hlavným vstupným portálom. Reprodukcia. Zdroj: Encyklopédia židovských náboženských obcí

Čiastočne čitateľný hebrejský nápis sa zachoval vyrytý v omietke nad kamenným portálom hlavného vstupu. Po prvej svetovej vojne bola na západnej fasáde inštalovaná pamätná tabuľa s menami siedmich padlých židovských vojakov v hebrejčine.

Modernizácia života všetkých spoločenských vrstiev, ako aj definitívne zrovnoprávenie židovského náboženstva, viedli ku koncu 19. storočia paradoxne k úbytku príslušníkov ortodoxného judaizmu, ako aj k zmenšeniu počtu svätajurských židov, z ktorých najmä mladí ľudia hľadali uplatnenie v blízkej Bratislave a Viedni. V roku 1900 žilo vo Svätom Jure 228 židov, v roku 1914 len 180.⁵⁷ Spolužitie so slovenskými, nemeckými a maďarskými spoluobčanmi bolo stabilizované, židovské deti sa učili v škole spolu s kresťanskými a svoju vieru mohli všetky konfesie vyznávať slobodne. Dôsledky prvej svetovej vojny zasiahli všetkých rovnako a medzi padlými vojakmi boli aj vojaci židovského pôvodu.

Západná fasáda synagógy so vstupným rizalitom a pamätnou tabuľou vojakom padlým v prvej svetovej vojne. Zdroj: Archív PÚ SR, AISOP

V období prvej Československej republiky tvorilo svätajurskú náboženskú obec 35 rodín – komunitu tvorili najmä obchodníci, ale aj remeselníci, štátni úradníci, advokát, mestský lekár, zverolekár a učiteľ.⁵⁸ Demokratizácia života v Československej republike mala priaznivý vplyv najmä na slobodné občianske aktivity. Blížiaci sa katastrofa prichádzala pomaly a nenápadne a mnohí jej nebezpečenstvo nerozoznali včas. Svätý Jur bol už od stredoveku národnostne zmiešaným mestom a rôzne skupiny dokázali navzájom výhodne spolupracovať a ani židia už neboli vylučovaní zo spoločenského a hospodárskeho života. Vplyvom politickej propagandy začala v 30. rokoch 20. storočia narastať bariéra medzi slovensky a nemecky hovoriacim obyvateľstvom, pričom židia sa v tomto konflikte ocitli niekde v strede.⁵⁹ Prvý rasovo motivovaný útok na

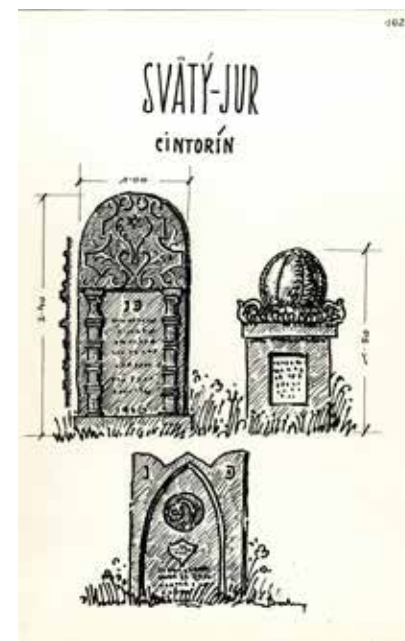
⁵⁷ BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 142..

⁵⁸ BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 143.

⁵⁹ POPELKOVÁ, Katarína – VLASÁKOVÁ, Beata: Svätý Jur v 20. storočí. In: *Svätý Jur 1209 – 2009. Dejiny písané vínom*, ref. 1, s. 170.

svätajurských židov sa udial v máji 1939. Vandali zničili interiér synagógy, svätostánok, sedadlá, lustre, elektrické vedenie a vypálili dom smútku na židovskom cintoríne. Predseda židovskej náboženskej obce Izidor Hübsch žiadal mestskú radu o finančnú výpomoc pre opravu týchto budov.⁶⁰ Protižidovské zákony slovenského štátu však postupne drasticky eliminovali život židovských spoluobčanov. Začiatkom roku 1942 ich bolo 127 v 25 domácnostiach, pričom väčšina sa hlásila k československej národnosti. Všetci skončili svoj život v koncentračných táboroch vrátane posledného rabína Filipa Weissa. Pôvod mnohých rodín pritom siahla k najstarším židovským osadníkom Svätého Jura z 18. storočia.⁶¹ V roku 1941 bola synagóga podpálená, ale požiar sa podarilo uhasiť. Od roku 1942 už synagóga ani iné budovy neslúžili náboženským ani vzdelávacím účelom. Následky holokaustu boli pre svätajurskú židovskú komunitu definitívne, do mesta sa nevrátila ani jedna osoba. Pri prehliadke areálu „židovského domu“ bolo v miestnosti bet hamidraš nájdené množstvo náboženských kníh a zvitkov, ale aj archív židovskej náboženskej obce s účtami a inými spismi. V byte rabína sa našli pokladničné knihy a matriky.⁶² Po druhej svetovej vojne celý areál aj so synagógou odkúpil súkromný vlastník. Objekt bol využívaný utilitárne ako skladisko. Absencia akejkoľvek údržby spôsobila súčasný dezolátny stav synagógy a jej okolia. Vyše dvestoročnú prítomnosť židov vo Svätom Jure dokladali len náhrobky na cintoríne, ktoré ešte v roku 1962 zachytil vo svojich kresbách Eugen Bárkány.⁶³ No aj druhý cintorín padol za obeť novodobej výstavbe, ktorá sa rozšírila aj do polí za Krajinskou cestou.

Napriek havarijnému stavebno-technickému stavu si synagóga zachovala vysokú mieru autenticity a originality a dodnes je nositeľom pamiatkových hodnôt, ktoré je predurčovali na zápis do Ústredného zoznamu pamiatkového fondu Slovenskej republiky. Socialistická pamiatková starostlivosť však venovala židovským objektom len minimálnu pozornosť a za kultúrne pamiatky bol vyhlásený len zlomok objektov na území Slovenska.⁶⁴ Aj keď pamiatkari pri viacerých príležitostiach evidovali pamiatkové hodnoty svätajurskej synagógy, najväčšou prekážkou pre jej obnovu sa javilo súkromné vlastníctvo. Prvý výraznejší pokus o riešenie situácie podnikol Krajský ústav štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Bratislave v roku 1985. Vo svojom vyjadrení k urbanistickej štú-

Kresba náhrobných kameňov na židovskom cintoríne od Eugena Bárkány z roku 1962. Zdroj: Archív PÚ SR

dii investičnej bytovej výstavby na Mikovíniho ulici, ktorú vypracoval Štátny výskumný projektový a typizačný ústav v Bratislave, ateliér O3 Pezinok, v marci 1985, podporil „*návrh na využitie bývalej synagógy pre kultúrno-spoločenské účely*“.⁶⁵ V apríli 1985 vykonala obhliadku synagógy pracovníčka ústavu Ing. arch. Jaroslava Žuffová. Konštatovala jej nevyhovujúci stavebno-technický stav spôsobený najmä podmáčaním základov od obtekajúceho potoka. Urbanistická štúdia riešila aj preregulovanie koryta potoka odsadením od objektu synagógy, v čom pamiatkari videli možnosť reálnych predpokladov na jej opravu. Keďže objekt bol vo vlastníctve súkromnej osoby, „*ktorá nie je schopná finančne zabezpečiť pamiatkovo pomerne náročnú obnovu, ani objekt primeraným*

spôsobom užívať“,⁶⁶ pamiatkari navrhovali, aby Okresný národný výbor Bratislava-vidiek v zmysle § 9, ods. 2 zákona č. 7/1958 Zb. o kultúrnych pamiatkach rozhodol o prevode synagógy do štátneho vlastníctva. Pamiatkari považovali za potrebné, aby sa obnova objektu realizovala ešte pred prestavbou Mikovíniho ulice, aby sa synagóga stala „*hodnotnou súčasťou novonavrhovaného uličného interiéru*“. Ako najvhodnejšie sa im javilo využitie „*na kultúrno-spoločenské (klub, knižnica, výstavná sieň, divadlo), prípadne špecifické distribučné účely (veľkopriestor)*“.⁶⁷ Zmena vlastníckych vzťahov sa však neudiala a synagóga chátrala ďalšie desaťročia. Až po Nežnej revolúcii upriamili pamiatkové orgány svoju pozornosť aj na zabudnuté židovské dedičstvo. Stopy zanikajúcej kultúry židovského etnika sa pokúsil zachytiť projekt písomnej a terénnej dokumentácie židovských pamiatok na území Slovenska realizovaný v Slovenskom ústave pamiatkovej starostlivosti. Základnú metodiku práce spracoval v roku 1993 PhDr. Martin Melicherčík, ktorý v ka-

60 BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 147.

61 BÜCHLER, *Encyklopédia židovských náboženských obcí*, ref. 8, s. 146 – 147.

62 HABÁŇOVÁ, *Návrh na vyhlásenie synagógy vo Svätom Jure za národnú kultúrnu pamiatku*. Citované podľa: PAVELEK, *Dejiny židovstva vo Svätom Jure*, ref. 16.

63 BÁRKÁNY, *Židovské pamiatky na Slovensku*, ref. 7, s. 61, obr. 102.

64 OROSOVÁ, Martina: Slovo na úvod. In: BÁRKÁNY, *Židovské pamiatky na Slovensku*, ref. 7, s. 12 – 13.

65 Archív PÚ SR, fond Krajský ústav štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Bratislave, Svätý Jur, spis č. 2417/85, 27. 6. 1985.

66 Archív PÚ SR, fond Krajský ústav štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Bratislave, Svätý Jur, bez čísla, 4. 4. 1985.

67 Tamže.

talógu sumarizoval aj poznatky o synagóge vo Svätom Jure. Podľa dostupných zdrojov citovaných v dokumentácii uviedol, že modlitebňa sa spomína v roku 1780 a v roku 1790 bola presťahovaná do budovy hostinca Samuela Herschla. Synagóga bola postavená vo dvore zvanom Edelhof, asi na začiatku 17. storočia, v roku 1880 bola reštaurovaná. V poznámke zároveň zdôraznil potrebu hĺbkového umelecko-historického výskumu.⁶⁸ Pokračovaním projektu boli terénne prieskumy vo všetkých častiach Slovenska, ktoré priniesli základné informácie o existencii rôznych židovských pamiatok a ich stave. V okrese Bratislava-vidiek, kam vtedy patrila Svätý Jur, vykonali previerku a fotodokumentáciu miestnej synagógy a zaniknutého cintorína Mgr. Viktor Ferus a Peter Fratrič, pracovníci Pamiatkového ústavu, regionálneho strediska Bratislava. Ferus konštatoval, že je nutné vykonať hĺbkový výskum synagógy, „*nakoľko ide o jednu z najstarších synagóg*“.⁶⁹

Nadalej však neboli splnené základné podmienky ďalšej existencie synagógy – stále nebola vyhlásená za kultúrnu pamiatku a jej vlastníctvo ostávalo v rukách súkromných osôb, ktoré nedokázali realizovať náročnú obnovu. Situácia sa zmenila až v 21. storočí. V rámci projektu *Synagoga Slovaca* realizovaného v rokoch 2001 – 2006 v spolupráci Inštitútu judaistiky Univerzity Komenského, Slovenského národného múzea – Múzea židovskej kultúry a Fakulty architektúry Slovenskej technickej univerzity bolo spracované zameranie objektu ako základný podklad pre akékoľvek ďalšie práce.⁷⁰ Návrh na vyhlásenie synagógy za národnú kultúrnu pamiatku spracovala v roku 2015 pracovníčka Krajského pamiatkového úradu Bratislava PhDr. Gabriela Habáňová. Skúsená pamiatkarka zároveň priniesla doteraz najpodrobnejší sumár vedomostí o histórii synagógy, jej stavebnom vývoji a pamiatkových hodnotách.⁷¹ Proces bol začiatkom roka 2016 zavŕšený vyhlásením synagógy vo Svätom Jure za národnú kultúrnu pamiatku.⁷² Ďalším dôležitým krokom na ceste k záchrane a obnove jedinečnej pamiatky bola zmena vlastníka, ktorým sa stal Bratislavský samosprávny kraj.⁷³

68 Archív PÚ SR, Zbierka výskumných prác, sign. T 2820. MELICHERČÍK, Martin: *Návrh koncepcie dokumentácie židovských pamiatok na Slovensku. Katalóg lokalít : Synagógy a modlitebne na Slovensku*. Bratislava: Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti, 1993, s. 31 – 32.

69 Archív PÚ SR, Zbierka výskumných prác, sign. T 5247. FERUS, Viktor: *Previerka existencie a stavu pamiatok židovskej kultúry – okres Bratislava-vidiek*. Bratislava: Pamiatkový ústav, regionálne stredisko Bratislava, 1995.

70 Dokumentačný projekt synagóg *Synagoga Slovaca* [online], [cit. 2021-10-15]. Dostupné na: <http://www.slovak-jewish-heritage.org/documentation-project.html?&L=1>

71 HABÁŇOVÁ, Gabriela: *Návrh na vyhlásenie synagógy vo Svätom Jure za národnú kultúrnu pamiatku* (rkp.). Bratislava: Krajský pamiatkový úrad SR, 2015.

72 PÚ SR, Ústredný zoznam pamiatkového fondu SR, č. 11999/1, číslo rozhodnutia PU-2016/511-3/1974/KIR zo dňa 11. 1. 2016.

73 Uznesenie Bratislavského samosprávneho kraja č. 314/2020 B zo dňa 11. 11. 2020

Najdôležitejšie pamiatkové hodnoty synagógy vo Svätom Jure možno zhrnúť do urbanisticko-historickej, architektonicko-historickej, umelecko-historickej, spoločenskej a historickej hodnoty, hodnoty veku, originality a autenticity. Synagóga, resp. celý areál bývalého Edelhofu je súčasťou Pamiatkovej rezervácie Svätý Jur. Nachádza sa na parcele, ktorá sa vytvorila ešte v stredoveku a od začiatku novoveku bola zastavaná v súčasnom rozmere medzi Pezinskej a Mikovíniho ulicou. Tvorí teda integrálnu súčasť historicky vytváraného a storočiami vrstveného urbanizmu slobodného kráľovského mesta. Z architektonického hľadiska sa stavitelia synagógy rozhodli pre historizujúce tvaroslovie s prvkami románskeho slohu, ktorý sa pre svoju historickú pôsobivosť veľmi dobre uplatňoval v židovskej architektúre 19. storočia.⁷⁴ Vážny, pokojný a prostý výraz románskeho slohu sa uplatnil v tvarosloví na fasáde synagógy aj v hmotovo-priestorovom usporiadaní a zariadení interiéru s emprou a centrálnym umiestnením bimy, čo plne vyhovovalo ortodoxnému chápaniu judaizmu. Špecifikom synagógy je aj fakt, že nevznikla ako novostavba „na zelenej lúke“, ale bola prestavaná z renesančnej kúrie zo 17. storočia, čo sa odrazilo na jej ojedinelom výraze a dispozícii, čím sa zaraďuje k najoriginálnejším a zároveň najstarším dielam svojho druhu na Slovensku. Napriek zlému stavebno-technickému stavu sa okrem samotnej hmoty, dispozície a architektonických detailov v dostatočne autenticknej forme zachovali aj mnohé výtvary a umelecko-remeselné prvky, ktoré je možné rekonštruovať a reštaurovať v pôvodnom výraze. Možno najdôležitejšia hodnota je historicko-spoločenská, keďže synagóga je jediným svedectvom existencie len v nedávnej dobe zaniknutej židovskej komunity. Pritom išlo o jednu z najvýznamnejších komunít v Bratislavskej stolici najmä z duchovného hľadiska. Pôsobili tu významné osobnosti židovskej kultúry presahujúcej svojou vážnosťou nielen samotný región či celé Slovensko, ale Chatama Sofera či Maharama Schicka možno právom zaradiť medzi osobnosti svetového formátu.

Synagóga vo Svätom Jure je sprostredkovateľom kultúrnej pamäte nielen obyvateľov mestečka, ale všetkých občanov Slovenska. Aj dejiny útlaku a utrpenia sú súčasťou nášho kultúrneho dedičstva. Poznanie historickej pravdy a dostupnosť informácií o „temných“ obdobiach slovenských dejín je našim spoločným právom, je pilierom našej spoločnej ľudskosti. Z kolektívneho práva na poznanie pravdy vyplýva pre štát a verejné orgány povinnosť pamätať si a

a uznesenie č. 289/2020 zo dňa 11. 9. 2020. Bratislavský samosprávny kraj odkúpil synagógu za 9 500 € a zaviazal sa realizovať jej obnovu v zmysle podmienok určených stavebným úradom a krajským pamiatkovým úradom.

74 LUKÁČOVÁ, Elena – POHANIČOVÁ, Jana: *Návraty k stredovekej a orientálnej inšpirácii v architektúre synagóg na území juhozápadného Slovenska*. In: *Architektúra a urbanizmus*, 2004, roč. 37, č. 3 – 4, s. 182.

pripomínať si zvrátenosti dejín, čo je najlepšou obranou pred revizionistickými a negacionistickými argumentmi.⁷⁵

Židovská kultúra je súčasťou kultúrneho dedičstva Slovenska, podporuje jeho rozmanitosť a pluralitu. Premena synagógy na stánok kultúry a vzdelania je v súlade s hodnotami mieru a tolerance presadzovanými organizáciou UNESCO. Je najlepším spôsobom, ako zabezpečiť harmonickú interakciu medzi ľuďmi a rôznorodými komunitami, aby boli schopné a ochotné spolu žiť, a tieto hodnoty potrebuje aj naša krajina. Podľa všeobecnej deklarácie UNESCO je kultúrna rozmanitosť „*etický imperatív, neoddeliteľný od rešpektovania ľudskej dôstojnosti. Znamená to záväzok k ľudským právam a základným slobodám, najmä k právam príslušníkov menšín a pôvodných obyvateľov*“.⁷⁶ Vrátiť synagóge život prispeje ku kultúrnej výmene a vitalite občianskej spoločnosti. Záchrana každej súčasti kultúrneho dedičstva znamená zachovanie kolektívnej pamäte. Je to akt, ktorý presahuje priestor a čas daný jednotlivcovi, zapisuje sa do nekonečného času a priestoru ľudskej civilizácie.

Zameranie synagógy – západný pohľad a pôdorys vyhotovené v rámci projektu Synagoga Slovaca. Autor: Fakulta architektúry Slovenskej technickej univerzity, 2005. Zdroj: Archív PÚ SR

Zoznam prameňov, literatúry a elektronických zdrojov

Archív Pamiatkového úradu SR (Archív PÚ SR), Zbierka výskumných prác, sign. T 2126. TAKÁTSOVÁ, Júlia: *Návrh na vyhlásenie Jura pri Bratislave za mestskú pamiatkovú rezerváciu*. Bratislava: Štátny ústav pamiatkovej starostlivosti, 1989, s. 1– 2.

Archív PÚ SR, Zbierka výskumných prác, sign. T 2153. PUŠKÁROVÁ, Blanka – KRIŽANOVÁ, Eva – TAKÁTSOVÁ, Júlia: *Stručný umelecko-historický obhliadkový prieskum a stavebný vývoj objektov v Juri*

⁷⁵ JOINET, Louis: *The Administration of Justice and the Human Rights of Detainees : Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political)*. Commission on Human Rights: Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities. United Nations Economic and Social Council, 49. Session, 26. 6. 1997, s. 5.

⁷⁶ *Records of the General Conference*, 31. Session, Paris, 15. 10. – 3. 11. 2001. UNESCO Universal Declaration on Cultural Diversity, Article 4, s. 63.

pri Bratislave. Bratislava: Štátny ústav pamiatkovej starostlivosti, 1989, s. 66.

Archív PÚ SR, Zbierka výskumných prác, sign. T 2820. MELICHER-ČÍK, Martin: *Návrh koncepcie dokumentácie židovských pamiatok na Slovensku. Katalóg lokalít : Synagógy a modlitebne na Slovensku*. Bratislava: Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti, 1993, s. 31 – 32.

Archív PÚ SR, Zbierka výskumných prác, sign. T 4177. [bez autora]: *Jur pri Bratislave. Vinohradnícky dom Dr. Kautza. Umelecko-historický prieskum a program pamiatkových úprav*. Bratislava, 1982, 66 strán textu, 28 fotografií, 9 plánov.

Archív PÚ SR, Zbierka výskumných prác, sign. T 4178. GOJDIČ, Ivan: *Zámer obnovy pamiatky. Vinohradnícky dom v Juri*. Bratislava: Štátne reštaurátorské ateliéry, 1982, 3 s.

Archív PÚ SR, Zbierka výskumných prác, sign. T 5247. FERUS, Viktor: *Preverka existencie a stavu pamiatok židovskej kultúry – okres Bratislava-vidiek*. Bratislava: Pamiatkový ústav, regionálne stredisko Bratislava, 1995.

Archív PÚ SR, fond Krajský ústav štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Bratislave, Svätý Jur, bez čísla, 4. 4. 1985.

Archív PÚ SR, fond Krajský ústav štátnej pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Bratislave, Svätý Jur, spis č. 2417/85, 27. 6. 1985.

MV SR, Štátny archív v Bratislave, pracovisko Archív Modra, osobný fond Juraj Pavelek, inv. č. 6. PAVELEK, Juraj: *Dejiny židovstva vo Svätom Jure (rkp.)*. Svätý Jur, 1942.

PÚ SR, Ústredný zoznam pamiatkového fondu SR, č. 11999/1, číslo rozhodnutia PU-2016/511-3/1974/KIR zo dňa 11. 1. 2016.

Ústredný archív geodézie a kartografie, zbierka katastrálnych máp, katastrálna mapa Svätého Jura z roku 1869.

BÁRKÁNY, Eugen: *Židovské pamiatky na Slovensku*. Bratislava: Pamiatkový úrad Slovenskej republiky, 2017, 592 s. ISBN 978-80-89175-79-6

BORSKÝ, Maroš: *Synagogue Architecture in Slovakia : A Memorial Landscape of a Lost Community*. Bratislava: Jewish Heritage Foundation – Menorah, 2007, 150 s. ISBN 978-80-969720-0-5.

BORSKÝ, Maroš: Židovské pamiatky západného Slovenska : *Jewish Monuments of Western Slovakia. Sprievodca : Guide*. Bratislava: Neinvestičný fond židovského kultúrneho dedičstva Menorah, 2011, 84 s. ISBN 978-80-969720-1-2.

BÜCHLER, J. Róbert (ed.): *Encyklopédia židovských náboženských obcí, 3. zväzok, S-T*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, 2012, 339 s. ISBN 978-80-8060-229-1.

FIEDLER, Jiří: *Židovské památky v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer, 1992, 200 s. ISBN 80-900895-1-8.

HABÁŇOVÁ, Gabriela: *Návrh na vyhlásenie synagógy vo Svätom Jure za národnú kultúrnu pamiatku* (rkp.). Bratislava: Krajský pamiatkový úrad SR, 2015.

HERTZBERG, Arthur: *Judaism. The Key Spiritual Writings of the Jewish Tradition : The Revised Edition*. New York: The Free Press, 1991, 331 s. ISBN 0-684-85265-9.

JOINET, Louis: *The Administration of Justice and the Human Rights of Detainees : Question of the impunity of perpetrators of human rights violations (civil and political)*. Commission on Human Rights: Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities. United Nations Economic and Social Council, 49. Session, 26. 6. 1997, 22 s.

LUKÁČOVÁ, Elena – POHANIČOVÁ, Jana: Historizujúce inšpirácie v architektúre synagóg juhozápadného Slovenska. In: *Projekt : Revue slovenskej architektúry*, 2003, roč. 45, č. 6, s. 47 – 56.

LUKÁČOVÁ, Elena – POHANIČOVÁ, Jana: Návraty k stredovekej a orientálnej inšpirácii v architektúre synagóg na území juhozápadného Slovenska. In *Architektúra a urbanizmus*, 2004, roč. 38, č. 3 – 4, s. 175 – 198.

MEŠŤAN, Pavol – KRIVOŠOVÁ, Janka – KISSOVÁ, Darina: *Architektúra synagóg na Slovensku*. Bratislava: Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry, 2002, s. 15 – 16. ISBN 80-8060-086-4.

Zbierkový fond Literárneho a vlastivedného múzea vo Svätom Jure, Mgf 104. PAVELEK, Juraj: *Dejiny židovstva vo Svätom Jure* (rkp.). Svätý Jur, 1942;

SALNER, Peter: Rabín Chatam Sofer (1762 – 1839). In: *Slovenský národopis*, 2012, roč. 60, č. 2, s. 117 – 132.

Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990). V. zväzok, R – Š. Martin: Matica slovenská, 1992, s. 237, heslo SCHREIBER, Mojžiš. ISBN 80-7090-216-7.

Svätý Jur 1209 – 2009. Dejiny písané vínom. Zostavil Juraj Turcsány. Mesto Svätý Jur, 2009, 255 s. ISBN 978-80-970198-5-3.

Dokumentačný projekt synagóg *Synagoga Slovaca* [online], [cit. 2021-10-15]. Dostupné na: <http://www.slovak-jewish-heritage.org/documentation-project.html?&L=1>

Chaim Sofer [online], [cit. 2021-10-15]. Dostupné na: https://www.wikiwand.com/en/Chaim_Sofer

Moses Sofer [online], [cit. 2021-10-15]. Dostupné na: https://www.wikiwand.com/en/Moses_Sofer

Moshe Schick [online], [cit. 2021-10-15]. Dostupné na: https://www.wikiwand.com/en/Moshe_Schick#/google_vignette

ROSENSTEIN, N. The Maharam Schick – 100th Yahrzeit [online], [cit. 2021-10-15]. Dostupné na: <https://web.archive.org/web/20090106233155/http://www.tzemachdovid.org/gedolim/maharamschick.html>

Schick, Moses ben Joseph (1807 – 1879) [online], [cit. 2021-10-15]. Dostupné na: <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/schick-moses-ben-joseph>

Schism in Hungarian Jewry. Background : Modernization [online], [cit. 2021-10-15]. Dostupné na: https://www.wikiwand.com/en/Schism_in_Hungarian_Jewry

Schism in Hungarian Jewry [online], [cit. 2021-10-15]. Dostupné na: https://www.wikiwand.com/en/Schism_in_Hungarian_Jewry

Sofer, Rabbi Moshe (The Chasam Sofer) [online], [cit. 2021-10-15]. In: *Orthodox Union*, June 14, 2006. Dostupné na: <https://www.ou.org/judaism-101/bios/leaders-in-the-diaspora/rabbi-moshe-sofer-the-chasam-sofer/>

The Rabbi of Pressburg [online], [cit. 2021-10-15]. In: *Jewish Treats*, October 13, 2009. Dostupné na: <https://njop.org/rabbi-of-pressburg/>

The Selfhelp Home – A Tradition of Caring [online], [cit. 2021-10-15]. Dostupné na: <https://selfhelphome.org/>

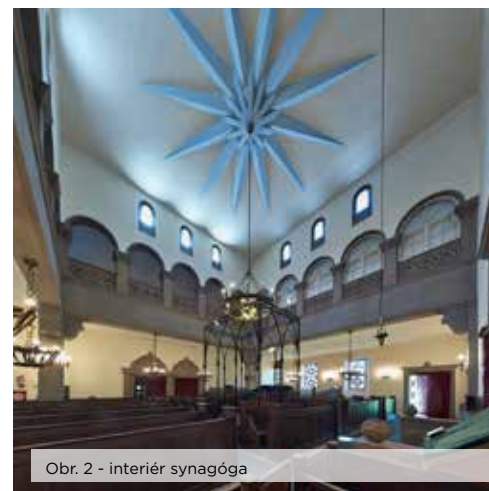
Prepojenie svetskej a náboženskej funkcie synagógy na Heydukovej ulici v Bratislave

Na území Bratislavského samosprávneho kraja slúži pôvodnému využitiu ako miesto židovských bohoslužieb iba synagóga v Bratislave, kde dodnes pôsobí aktívna židovská náboženská obec. V meste sa pred vojnou nachádzali tri synagógy a dvadsaťjeden modlitební. Pôsobili tu dve náboženské obce: ortodoxná a neologická. Synagóga na Heydukovej (vtedy Preissovej) ulici bola postavená ako filiálna synagóga Ortodoxnej židovskej náboženskej obce v rokoch 1923 – 1926 podľa projektov architekta Artúra Szalatnaia-Slatinského (1891 – 1961).¹

Synagóga je vzácnym príkladom ranej architektonickej moderny na Slovensku.² V uličnom fronte sa prezentuje monumentálnym stĺporadím pozostávajúcim zo siedmich pilierov (**obr. 1**). V interiéri sa snúbi novátorská železobetónová konštrukcia a dobové kubistické detaily s historizujúcimi prvkami (**obr. 2**). Architektonické riešenie synagógy rešpektuje požiadavky ortodoxného judaizmu, ako oddelené sedenie mužov a žien, či bima situovaná v centre hlavnej modlitebne, má však aj moderné prvky.

Obr. 1 - exteriér synagóga

Obr. 2 - interiér synagóga

Počas vojny slúžila ako sklad daňového úradu, kde bol uskladnený štátom ulúpený židovský hnuťelný majetok. Tlaková vlna pri bombardovaní rafinérie Apollo poškodila fasádu a stredový pilier je dodnes vychýlený. Bohoslužby sa v synagóge konali aj počas komunistického režimu. V tej dobe Štátna bezpečnosť monitorovala návštevníkov, ale židovské rodiny verné tradícii sa ich zúčastňovali. Po politických a spoločenských zmenách v roku 1989 došlo postupne k obnoveniu komunitného života. V roku 1993 do Bratislavy pricestoval mladý entuziastický americký rabín Baruch Myers s rodinou, ktorý patrí k ortodoxnému hnutiu Chabad a pôsobí tu dodnes. Vzhľadom na historické skúsenosti bola židovská komunita uzavretá a synagóga bola vnímaná ako exkluzívny priestor vyhradený výlučne pre potreby židovských veriácich. Mnohí starší členovia až po roku 1989 postupne začali rozprávať nahlas o svojich príbehoch prežitia a strate blízkych počas holokaustu.³ Dovtedy bola táto téma tabuizovaná v spoločnosti (a často aj v samotných rodinách). Proces otvárania sa spoločnosti bol postupný. Na druhej strane, aj verejnosť si postupne zvykala na témy spojené so židovským náboženstvom, kultúrou, históriou vrátane tragických udalostí holokaustu. Už sa o nich nemlčalo alebo nešepkalo.

V deväťdesiatych rokoch začali prichádzať organizované turistické skupiny, hlavne z Izraela, majúce záujem o návštevu synagógy. V roku 2002 bola ukončená výstavba Pamätníka Chatama Sofera. V tom roku sa oba objekty prvýkrát zapojili do Európskeho dňa židovskej kultúry. V prvú septembrovú nedeľu sa odvtedy po celom kontinente sprístupňujú židovské pamiatky a organizujú kultúrne podujatia. Záujem domáceho publika bol veľký.

V lete 2002 bola ŽNO Bratislava vydaná jej zbierka judaík, ktorá bola dovtedy deponovaná v Slovenskom národnom múzeu – Múzeu židovskej kultúry. Zbierku zostavil inžinier Eugen Bárkány

1 O synagóge, expozícii múzea a jeho zbierke pozri BORSKÝ, Maroš – ŠVANTNEROVÁ, Jana a kol.: *Židia v Bratislave a ich kultúrne dedičstvo*. Bratislava: N.f. židovského kultúrneho dedičstva – Menorah, 2012.

2 O synagógach na Slovensku pozri BORSKÝ, Maroš: *Synagogue Architecture in Slovakia. A Memorial Landscape of a Lost Community*. Bratislava: N.f. židovského kultúrneho dedičstva – Menorah, 2007; BORSKÝ, Maroš: *Synagogue Architecture and Jewish Heritage in Slovakia*. In: COHEN-MUSHLIN, Aliza – THIES, Harmen T. (Ed.): *Jewish Architecture in Europe*. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2010.

3 SALNER, Peter: *Prežili holokaust*. Bratislava: Veda – Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1997.

v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch 20. storočia a bola uložená v synagóge na Rybnom námestí. V nej chceli Bárkány a bratislavská ŽNO otvoriť židovské múzeum, čo sa však pre výstavbu mosta a zbúranie synagógy nepodarilo. V roku 2008 sme zbierku začali odborne spracovávať s kurátorkou Janou Švantnerovou a fotografkou-dokumentaristkou Vierou Kamenickou. Po vybudovaní nového depozitára na jej uskladnenie sme spolu s architektom Martinom Lepejom začali pripravovať vytvorenie expozície histórie a kultúry našej komunity na ženskej galérii synagógy.

Nový plán revitalizácie synagógy prijatý v roku 2006 stanovil dlhodobú víziu obnovy budovy. Po desaťročiach zanedbávania začala židovská komunita postupne renovovať budovu. Opravila sa strecha, obnovili sa vnútorné priestory a nanovo vymaľovali fasády. Od začiatku bolo jasne dané, že pôvodné využitie synagógy ako miesta bohoslužieb zostáva primárne,⁴ je prejavom rešpektu voči generáciám bratislavských židov, ktorí sa tu modlili a že prevádzka synagógy bude podriadená dohľadu rabína komunity. Pravidelné bohoslužby na Šabat a iné sviatky si uchovávajú ortodoxný rítus (*nusach aškenaz*) s jemnými rozdielmi typickými pre bratislavskú tradíciu (*minhag Pressburg*). Tu sa počas hlavných židovských sviatkov schádza celá komunita, aby spolu oslávila najdôležitejšie chvíle židovského roka.

V roku 2007 sme sa stali partnerom projektu Slovenská cesta židovského kultúrneho dedičstva. Cieľom kultúrnej cesty je vytvoriť sieť najdôležitejších židovských pamiatok a plne ich integrovať do kultúrnych a vzdelávacích aktivít, ako aj turistického produktu Slovenska. Objekty cesty označuje tabuľa s logom slovenského židovského kultúrneho dedičstva. Tabuľa na bratislavskej synagóge je mosadzná, ale bežne sú z priehľadného polykarbonátu s charakteristickým modrým logom s tabuľami Desatora a nápisom Synagoga Slovaca. V rámci programu sme sa zapojili do rôznych prezentácií, infociest pre zahraničných žurnalistov, brožúry kultúrnej cesty a iných materiálov. V spolupráci s Bratislavským a Trnavským samosprávnym krajom sme v roku 2011 vydali knižného slovensko-anglického sprievodcu *Židovské pamiatky západného Slovenska*.⁵ Následne bola táto publikácia prezentovaná na seminároch venovaných židovskému kultúrnemu dedičstvu z pohľadu rozvoja cestovného ruchu na oboch krajských úradoch a na prezen-

tačných workshopoch Slovenskej agentúry pre cestovný ruch v Tel Avive a Jeruzaleme. Tieto systematické publikačné a marketingové aktivity predchádzali otvoreniu nového múzea.

V júni 2012 sme otvorili expozíciu Židovského komunitného múzea v synagóge. Jej autormi sú kurátori Jana Švantnerová a Maroš Borský a architekt Martin Lepej. Ústrednou časťou expozície je stála výstava s názvom *Židia v Bratislave a ich kultúrne dedičstvo* inštalovaná v hlavnej sále (**obr. 3**). Podujali sme sa v nej prerozprá-

Obr. 3 - stála expozícia

vať príbeh mestskej časti, v ktorej židia žili celé storočia až do jej zničenia v šesťdesiatych rokoch 20. storočia kvôli výstavbe nového mosta cez Dunaj. Artefakty sú prezentované v štyroch hlavných tematických okruhoch – komunita, rabíni, vzdelávacie inštitúcie a synagógy. Vybrané predmety výlučne bratislavskej proveniencie reprezentujú tak ortodoxnú, ako aj neologickú obec, nakoľko súčasná komunita je dedičom ich oboch.

Ďalšou dôležitou časťou expozície je pamätná stena holokaustu s takmer troma tisícmi priezvisk bratislavských židovských rodín. Pochádzajú zo sčítania ľudu v roku 1940. Dáta o 13 573 židovských obyvateľoch Bratislavy sa podarilo zhromaždiť historičke Petre Lárišovej.⁶ Ústredným predmetom steny je obraz bratislavského rodáka Adolfa Frankla zobrazujúci deportácie. Pamätnú stenu dopĺňajú rozhovory s tromi preživšími holokaustu, ktorí poskytli múzeu tri predmety predstavujúce tri stratégie prežitia – odboj, skrývanie

4 Symbiózu medzi náboženským a kultúrnym využitím objektu som vyjadril v texte BORSKÝ, Maroš: When Orthodox synagogue meets museum: the New Jewish Community Museum in Bratislava. In: *East European Jewish Affairs*, 2015, roč. 45, č. 2 – 3, s. 261 – 263.

5 BORSKÝ, Maroš: *Židovské pamiatky západného Slovenska*. Bratislava: N.f. židovského kultúrneho dedičstva – Menorah, 2011.

6 LÁRIŠOVÁ, Petra: *Židovská komunita v Bratislave v roku 1940*. Bratislava: Dokumentačné stredisko holokaustu, 2000.

sa a prežitie v koncentračnom tábore. Tretia časť expozície hlavnej sály prináša povojnový príbeh komunity v období komunistického útlaku a náboženskej neslobody, keď bol sionizmus považovaný za nepriateľskú imperialistickú ideológiu. Výstavu v hlavnej sále uzatvárajú predmety z obdobia po roku 1989.

Druhou časťou stálej expozície múzea je výstavný priestor koncipovaný ako otvorený depozitár, v ktorom sú uložené a zároveň vystavené ďalšie výnimočné predmety z našej zbierky (**obr. 4**).

V tomto prípade nebola rozhodujúca proveniencia predmetov, ale príslušnosť k tematickým celkom vyplývajúcim z charakteru zbierkových predmetov samotných. Vo výstavných sekciách sa nachádzajú predmety súvisiace s židovskými sviatkami. V rámci tematickej skupiny predmetov skrášľujúcich Tóru boli uprednostnené textilné predmety pochádzajúce z neďalekých židovských komunit, ktoré boli v minulosti významnými centrami židovského života. Vo vitrínach tak môžeme obdivovať oponu na svätostánok zo Svätého Jura a plášť na Tóru zo Stupavy. Z množstva spoločenských, historických či obyčajových tematických rámcov sme do depozitára zaradili motív Svätej zeme a Jeruzalema, smrť a rituály s ňou spojené, holokaust, modlitebné predmety, nástenné dekorácie synagóg a domácností a v závere aj predmety z pozostalosti architekta Artúra Szalatnaia-Slatinského, autora synagógy. Na konci chodby sú umiestnené tabule Desatora, ktoré v minulosti zdobili fasádu synagógy na Rybnom námestí. Tieto vzácne tabule sme sem inštalovali ako symbol spoločnej náboženskej tradície a duchovnej obnovy nášho mesta. S veľkým rešpektom sme prijali cenu revue Pamiatky a múzea v kategórii Expozícia za rok 2012.

V roku 2014 bola na schodisku inštalovaná infografika s časovou osou bratislavskej židovskej histórie. Zároveň múzeum disponuje

Obr. 4 - stála expozícia

dvoma výstavnými priestormi pre sezónne výstavy, v ktorých každoročne realizuje špeciálne výstavné projekty. Dôležitým momentom pre múzeum bol jeho zápis do Registra múzeí a galérií SR (RM 103/2012), čím sa stalo riadnou muzeálnou inštitúciou.

Pri založení múzea sme mali ambíciu venovať sa neznámym témam v histórii a kultúrnom dedičstve židovskej komunity na našom území. Tomu zodpovedá výstavný program za posledných deväť sezón. Výstavný projekt *Tieň minulosti* (2013)⁷ sme organizovali v spolupráci so Slovenskou národnou galériou. Venoval sa problematike arizovaných umeleckých predmetov. Fotografická výstava *Sme tu!* (2014)⁸ predstavila súčasný komunitný život. V spolupráci s viedenskými partnermi sme organizovali projekt *Engerau: Zabudnutý príbeh Petržalky* (2015).⁹ Venoval sa nacistickému táboru Engerau, ktorý na konci vojny fungoval v Petržalke. Výstava mala reprízu vo Viedni v roku 2016. Hlavným partnerom pre výstavu *Znovuobjavené dedičstvo* (2016, **obr. 5**)¹⁰ bolo Maďarské židovské múzeum a archív v Budapešti, ktorý nám spolu s inými bratislavskými inštitúciami zapožičal dovtedy nevystavované poklady bratislavskej

Obr. 5 - výstava 2016

7 ŠVANTNEROVÁ, Jana a kol.: *Tieň minulosti*. Bratislava: N.f. židovského kultúrneho dedičstva – Menorah, 2013.

8 BORSKÝ, Maroš a kol.: *Sme tu*. Bratislava: N.f. židovského kultúrneho dedičstva – Menorah, 2014.

9 BORSKÝ, Maroš a kol.: *Engerau: Zabudnutý príbeh Petržalky*. Bratislava: N.f. židovského kultúrneho dedičstva – Menorah, 2015.

10 BORSKÝ, Maroš – ŠVANTNEROVÁ, Jana a kol.: *Znovuobjavené dedičstvo*. Bratislava: N.f. židovského kultúrneho dedičstva – Menorah, 2016.

Obr. 6 - výstava 2017

provenienencie. Inovatívny projekt *Každá rodina má svoj príbeh* (2017, **obr. 7**)¹¹ vznikol v spolupráci s Monikou Vrzgulovou a Petrom Salnerom. Bol postavený na rozhovoroch s respondentmi z bratislavskej židovskej komunity, rodinných fotografiách a vzácných predmetoch rodinnej pamäti.

V roku 2018 sme už mali skúsenosti, aby sme sa odvážili na náročný projekt venovaný pamiatke priekopníka ochrany židovského kultúrneho dedičstva na Slovensku Eugena Bárkány. Cieľom projektu *Eugen Bárkány: Medzi Prešovom a Bratislavou*¹² bolo symbolicky v jednom priestore predstaviť tri Bárkányove zbierky a takto si uctiť veľkého zberateľa. Z Maďarského národného múzea v Budapešti nám zapožičali výber predmetov, ktoré si priniesol v roku 1920 z ruského zajatia na Sibíri. V druhej miestnosti sme vystavili predmety z prvého slovenského židovského múzea v Prešove, dnes vo vlastníctve ŽNO Prešov. Bárkány stál na čele muzeálneho spolku, ktorý múzeum založil v roku 1928. Treťou jeho zbierkou je zbierka nášho múzea, ktorú zostavoval po vojne počas bratislavského pobytu. Po pilotnom projekte spolupráce so ŽNO Prešov sme v rokoch 2019 – 2021 pokračovali trojročným výstavným cyklom *Poklady Židovského múzea v Prešove*.¹³ Počas neho sme vystavili unikátne predmety zo zbierky múzea, ktoré desaťročia ležali v depozitároch v Prahe a Prešove.

11 BORSKÝ, Maroš a kol.: *Každá rodina má svoj príbeh*. Bratislava: N.f. židovského kultúrneho dedičstva – Menorah, 2017.

12 BORSKÝ, Maroš – ŠVANTNEROVÁ, Jana a kol.: *Eugen Bárkány: Medzi Prešovom a Bratislavou*. Bratislava: N.f. židovského kultúrneho dedičstva – Menorah, 2018

13 V rámci výstavnno-publikačného projektu sme vydali tri katalógové zväzky BORSKÝ, Maroš – ŠVANTNEROVÁ, Jana a kol.: *Poklady Židovského múzea v Prešove*. Bratislava: N.f. židovského kultúrneho dedičstva – Menorah, 2019, 2020, 2021.

Obr. 7 - výstava 2020

Všetky naše výstavné projekty sprevádzajú výpravné slovensko-anglické katalógy, ktoré sú výstupom rozsiahleho výskumu k téme. Do výskumu pozývame špičkových domácich a zahraničných odborníkov z rôznych vedných odborov. Výstupy sa dostávajú aj do rúk žurnalistov, ktorí potom témy ďalej prezentujú cez médiá. Takto pomáhame pri rozvíjaní vedomostného spektra o našom meste a krajine a zaplňame biele miesta našej histórie. Široká verejnosť sa napríklad dozvedela o arizovaných umeleckých predmetoch, nacistickom tábore Engerau, osobnosti a rozsiahlych aktivitách Eugena Bárkány alebo dive nemeckého divadla Márii Bárkány, ktorej divadelný kostým z Paríža sme vystavovali v roku 2021 (**obr. 8**). Pro-

Obr. 8 - kostým Marie Barkany

jekt venovaný táboru Engerau zase dopĺňalo vylepenie billboardov na rôznych petržalských miestach.

Obr. 9 - expozícia synagóga Senec

Okrem výstavných projektov sa venujeme aj vzdelávacím aktivitám. Od roku 2013 úspešne realizujeme vzdelávací program pre bratislavské stredné školy, ktorý sme pripravili v spolupráci s Odborom školstva, mládeže a športu BSK. Program *Židovské kultúrne dedičstvo v Bratislave*¹⁴ v súčasnosti realizujeme v spolupráci s Teologickou fakultou Trnavskej univerzity a zapájajú sa do neho aj cirkevné stredné školy. V tom istom roku sme iniciovali vzdelávacie podujatie *Otvárame dvere* v synagóge. V rámci hojne navštevovaných prednášok naši hostia zo Slovenska a zahraničia prednášali o zaujímavých témach zo židovskej tradície, histórie aj prítomnosti. Prednáškový cyklus, ktorý je otvorený širokej verejnosti, sme po niekoľkých sezónach transformovali na formát židovsko-kresťanských štúdií a úspešne pokračuje v spolupráci Židovského kultúrneho inštitútu a Teologickej fakulty Trnavskej univerzity. Od jari 2020 prešiel program *Otvárame dvere* pre pandémiu na online formát.

Nedá mi nespomenúť aktivity múzea v online priestore. Na webovej stránke múzea synagogue.sk predstavujeme výber dôležitých predmetov našej zbierky, ktoré sme prepojili s online sprievodcom po židovskej Bratislave (jewishbratislava.sk), ktorý sme tiež vytvorili. Zbierkové predmety sú takto prezentované spolu s autentickými

14 Vzdelávací program a jeho metodiku podrobne predstavili HIDVÉGHYOVÁ, Lucia – VRZGULOVÁ, Monika: Vzdelávací program pre žiakov stredných škôl. In: BORSKÝ – ŠVANTNEROVÁ, ref. 10, s. 35 – 41.

miestami a pamiatkami mesta, s ktorými súvisia. Návštevník online sprievodcu sa takisto dostane od prehliadky pamiatok ku vzácnym exponátom, ktoré naše múzeum vlastní. Na tieto online zdroje naviguje návštevníkov nášho hlavného mesta tematický leták *Židovská Bratislava*, ktorý sme v štyroch jazykových mutáciách (slovensky, anglicky, nemecky, hebrejsky) pripravili pre Bratislavskú organizáciu cestovného ruchu (Bratislava Tourist Board), ktorej sme členom.

Za roky fungovania našej inštitúcie sme získali rozsiahle know-how v oblasti manažmentu múzea, zbierkového fondu, budovania expozície, marketingu, vzdelávacích, publikačných a výstavných projektov. O tieto skúsenosti sa delíme v projektoch spolupráce pri manažmente zbierky judaík ŽNO Prešov, príprave pamiatkovej obnovy a expozície v trenčianskej synagóge¹⁵ a pri príprave expozície židovského kultúrneho dedičstva BSK v synagóge v Senci (**obr. 9**).¹⁶ Architekt Martin Lepej citlivo integruje obe expozície do objektu synagógy, podobne ako je to v bratislavskej synagóge.

Máme za sebou desať sezón fungovania Židovského komunitného múzea a môžeme konštatovať, že projekt naplnil naše očakávania. Múzeum prezentuje vzácne judaiká v autentickom prostredí, pričom „hlavným exponátom“ je samotná synagóga. V rozhovoroch sa s nami domáci aj zahraniční návštevníci delia o svoje doj-

Obr. 10 - dialóg

15 Projekt obnovy trenčianskej synagógy je priebežne prezentovaný na synagogatrencin.sk.

16 O projekte expozície v seneckej synagóge pozri na synagogaseneec.sk a nepublikovaný materiál BORSKÝ, Maroš – LEPEJ, Martin – LÖNČÍKOVÁ, Michala – STREŠŇAK, Gábor – ŠVANTNEROVÁ, Jana: *Vytvorenie scenára pre Expozíciu židovského kultúrneho dedičstva BSK*. Bratislava: Židovský kultúrny inštitút, 2021.

my z návštevy múzea. Realizujeme inovatívne vzdelávacie programy a náročné výstavné projekty spojené s rozsiahlym výskumom a vydávaním kvalitných publikácií. Takto naplňame poslanie nášho múzea ako priestoru pre dialóg v tolerantnej spoločnosti, v ktorom si zúčastnené strany vážia svoje vlastné kultúrne dedičstvo a rešpektujú rozdiely medzi rôznymi komunitami, z ktorých sú naše mesto, región a krajina vytvorené (**obr. 10**). Súčasťou tohto úsilia je synagóga sprístupnená verejnosti, ktorá naďalej plní účel, pre ktorý ju pred storočím postavili.

Zoznam ilustrácií

1. Fasáda synagógy na Heydukovej ulici. Foto: Rudolf Klein
2. Hlavná modlitebná sála synagógy. Foto: Rudolf Klein
3. Stála expozícia *Židia v Bratislave a ich kultúrne dedičstvo*. Foto: Rudolf Klein
4. Otvorený depozitár v stálej expozícii. Foto: Rudolf Klein
5. Na výstave *Znovuobjavené dedičstvo* boli predstavené vzácne textilie z bratislavských synagóg. Foto: Maroš Borský
6. Predmety bratislavských židovských rodín na výstave *Každá rodina má svoj príbeh*. Foto: Maroš Borský
7. Kreslo pre nevestu na výstave *Poklady Židovského múzea v Prešove II*. Foto: Maroš Borský
8. Divadelný kostým Márie Bárkány na výstave *Poklady Židovského múzea v Prešove III*. Foto: Maroš Borský
9. Citlivá integrácia pripravovanej expozície do interiéru synagógy v Senci. Vizualizácia: Martin Lepej
10. Židovské komunitné múzeum je miesto pre dialóg. Foto: Maroš Borský

Židovské cintoríny na území Bratislavského kraja

**Dr. phil. Maroš Borský, Židovský kultúrny inštitút
spolupráca Ing. Peter Werner¹**

Židovské komunity si po stáročia budujú vlastné inštitúcie, ktoré zodpovedajú rôznym potrebám ich religiózneho a komunitného života. Medzi ne patrí synagóga ako miesto bohoslužieb a hlavné zhromaždisko spoločenstva. Školské objekty slúžia rôznym stupňom vzdelávania (napr. cheder, ješiva, spolkové vzdelávacie inštitúcie, dievčenské školy atď.). Rituálny kúpeľ (mikva) je dôležitý pre zabezpečenie tzv. rodinnej čistoty (taharat mišpacha). Kóšerný bitúnok slúži na rituálnu porážku dobytká a hydiny. Jednou z hlavných povinností židovskej obce je zriadenie vlastného pohrebiska. Či má každá obec všetky tieto inštitúcie je dané jej veľkosťou a ekonomickými možnosťami. Takáto bola v minulosti prax aj u nás predtým, ako došlo k tragickým udalostiam 20. storočia.

Dnes v rámci Bratislavského kraja pôsobí iba jedna aktívna židovská náboženská obec v Bratislave. Na území kraja je 24 cintorínov a 7 identifikovaných miest zaniknutých cintorínov. Tieto sú svedectvom bohatého židovského komunitného života pred druhou svetovou vojnou. Často je židovský cintorín jedinou pamiatkou na židovskú komunitu v danej lokalite.

Cintorín sa v židovskej tradícii označuje ako beit kvarot (dom hrobov), beit almin (dom večnosti) alebo beit olam [haba] (dom budúceho sveta) a má charakter svätého miesta. Úcta k mŕtvemu (kevod hamet) je dôležitou súčasťou judaizmu a spája sa s ňou mnoho úkonov od starostlivosti o zomierajúceho, cez útechu pozostalých až po prípravu pohrebu. Telo zosnulého sa po umytí oblečie do pohrebného rubáša a pochová v jednoduchej truhle z nehobľovaného dreva. Rok po pohrebe sa nad hrobom postaví náhrobný kameň (maceva) na pamiatku zosnulého. Tieto aktivity zastrešuje chevra kadiša (svätý spolok). Tento spolok sa v rámci komunity teší veľkému rešpektu a pôsobí v ňom dobrovoľníci. V slovenskej literatúre sa často označuje ako „pohrebné bratstvo“. Jeho členkami však bývajú aj ženy, ktoré sa starajú o očistu tela zosnulých žien a utešujú trúchliacich. Do pôsobnosti spolku patrí aj starostlivosť o židovský cintorín.

¹ Ďakujem za dlhoročnú spoluprácu Petrovi Wernerovi, ktorý sa venuje dokumentačným aktivitám židovských cintorínov po celom Slovensku. Pomáha dobrovoľníkom a komunikuje s miestnymi samosprávami. Peter Werner je člen prezidia

Cintorín býva majetkom židovskej obce, ktorá pozostalým hrobové miesto predáva do „večného“ vlastníctva. Telo musí zostať pochované do príchodu Mesiáša, ktorý prinesie spásu spravodlivým, ktorí vstanú z mŕtvych. Preto zo strany židovskej komunity nikdy nedochádza k rušeniu hrobov, ako je bežná prax na verejných pohrebiskách po uplynutí nájomnej doby za hrobové miesto. Židovská komunita sa riadi židovským zákonom (halacha), a preto všetky záležitosti cintorínov sa riešia v súčinnosti s rabínom obce, ktorý podľa potreby konzultuje s ďalšími rabínskymi autoritami. Židovský zákon takisto rešpektuje princíp dina d'malchuta dina (zákon krajiny je zákon), preto sa komunita tiež riadi platnou legislatívou v krajine. Na prevádzku cintorínov sa vzťahuje Zákon o pohrebníctve. Dôležitým aspektom je ochrana pamiatkových hodnôt týchto vzácnych areálov ako súčasti nášho kultúrneho dedičstva.

V súčasnosti je päť areálov zapísaných ako národná kultúrna pamiatka. V Bratislave sú to oba cintoríny: Ortodoxný (č. ÚZPF 10624) a Neologický (č. ÚZPF 10625), ako aj Pamätník Chatama Sofera (č. ÚZPF 10006) a masový hrob obetí z nacistického tábora Engerau na cintoríne v Petržalke (č. ÚZPF 319). Mimo Bratislavy je to fragment cintorína pri hrade Červený Kameň (č. ÚZPF 393). Cintoríny v Stupave, Častej, Pezinku, Senci alebo Reci by perspektívne s prihliadnutím na ich pamiatkové hodnoty mohli byť vyhlásené za NKP.

Väčšina cintorínov je vo vlastníctve Ústredného zväzu židovských náboženských obcí v Slovenskej republike (ÚŽŽNO), ktorý je právnym nástupcom zaniknutých židovských obcí. Bratislavské cintoríny patria ŽNO Bratislava. Vlastníkom je aj štát (cintorín pri hrade Červený Kameň), cirkev (fragment židovského cintorína v Rači), Hlavné mesto SR (masový hrob na petržalskom cintoríne) a aj miestne obce (Sološnica, Pernek).

Cintoríny sú v rôznom stave. Na niektorých absentujú náhrobky úplne (Láb, Zohor, Záhorská Ves), na iných zostalo zopár pováľaných náhrobkov (Studienka, Pernek). Jedným z najzničenejších areálov je cintorín v Malackách, ktorý má kompletne zvalené náhrobky a je zarastený. Vo výbornom stave sú cintoríny v Pezinku alebo Sološnici. Dôležité je dobrovoľnícke úsilie na záchranu cintorínov v Častej, Gajarochoch a Kuchyni. Niektoré projekty obnovy boli realizované zahraničnými organizáciami (HFPJC: Pezinok, Reca) alebo s ich podporou (ESJF: múr a plot cintorína v Senci). Pamätník Chatama Sofera, ktorý je pútnickým miestom svetového významu, bol vybudovaný vďaka podpore amerických ortodoxných židovských organizácií a v roku 2022 si pripomenieme dvadsať rokov jeho prevádzky.

Z pozície Ústredného zväzu židovských náboženských obcí v Slovenskej republike ako vlastníka väčšiny židovských cintorínov je zabezpečenie systematickej starostlivosti o ne ekonomicky a logisticky neúnosné. Na Slovensku je vyše 800 židovských cintorínov a v porovnaní s inými krajinami je ich v Bratislavskom kraji najmenej. Dôležitým východiskom pre poznanie komplexnosti problému je zodpovedanie otázky, ako definovať „židovský cintorín“. Z pohľadu židovského práva (halacha) je to miesto, kde sa nachádzajú židovské hroby. Vychádza z náboženskej požiadavky zachovať nedotknuteľnosť miesta posledného odpočinku pochovaných až do príchodu Mesiáša. Nasledovné príklady ilustrujú rôzne situácie:

1. Cintorín je viditeľný, ohradený, vo vlastníctve židovskej komunity a dodnes slúži ako aktívny cintorín (ortodoxný a neologický cintorín, Bratislava).

2. Cintorín je viditeľný, zachovali sa náhrobky, je ohradený a vo vlastníctve židovskej komunity (napr. Stupava, Senec, Reca, Jablonové).

3. Cintorín je viditeľný, zachovali sa náhrobky, je neohradený. Parcela je vo vlastníctve židovskej komunity (napr. Gajary, Malacky, Studienka).

4. Cintorín je viditeľný, zachovali sa náhrobky, je neohradený. Parcela nie je vlastníctvom židovskej komunity (napr. Sološnica, Častá – pri hrade Červený Kameň).

5. Cintorín je čiastočne zachovaný, sú ešte viditeľné náhrobky. Parcela je vo vlastníctve židovskej komunity, ale je k nej prístup len cez susedné parcely (napr. Vysoká nad Moravou, Kuchyňa).

6. Parcela je vo vlastníctve židovskej komunity (v katastri uvedená ako cintorín). Miesto nie je ohradené, náhrobky sa stratili (napr. Záhorská Ves).

7. Parcela je vo vlastníctve židovskej komunity (v katastri uvedená ako ostatná plocha, orná pôda). Miesto nie je ohradené, náhrobky sa stratili (napr. Láb, Zohor).

8. Cintorín zanikol a parcela nie je vo vlastníctve židovskej komunity (napr. Rusovce, Rohožník, Veľké Leváre, Devínska Nová Ves, Modra).

Tieto príklady vysvetľujú, že jednotlivé cintoríny predstavujú rôzne situácie a existujú rôzne pohľady z halachickej, majetkovo-právnej, pamiatkovo-ochranárskej pozície. Záujem židovskej komunity vychádza z potreby zabezpečiť trvalú ochranu týchto miest, čo je z dlhodobej perspektívy možné iba v súčinnosti so štátom, miestnou samosprávou, dobrovoľníkmi a zahraničnými organizáciami.

Pre zachovanie rozsahu tejto štúdie nebudem podrobnejšie referovať o veľkosti areálov, typológii náhrobkov, textoch a symbolike. Stručne predstavím jednotlivé cintoríny v rámci územia Bratislavského kraja po jednotlivých okresoch.

Hlavné mesto SR Bratislava

Pamätník Chatama Sofera² (Nábřežie arm. gen. Ludvíka Svobodu) stojí na mieste starého cintorína, ktorého počiatky siahajú do 17. storočia. Židovskej komunite slúžil do roku 1847, keď sa tu prestalo pochovávať. V rokoch 1943/1944 bol cintorín v dôsledku výstavby tunela a regulácie nábřežia zlikvidovaný. Hroby boli exhumované a ostatky prenesené do spoločného hrobu na Novom ortodoxnom cintoríne. Iba malú skupinu 22 hrobov bratislavských učencov sústredených okolo hrobu Chatama Sofera ponechali na pôvodnom mieste a prekryli ju betónovými panelmi. V rokoch 2000 – 2002 prebehla generálna rekonštrukcia hrobky podľa projektu architekta Martina Kvasnicu, rešpektujúceho prísne požiadavky halachy (židovského práva), ako aj najvyššiu úroveň súčasnej architektúry. Objekt je významným židovským pútnickým miestom, kam sa chodia modliť ortodoxní židia z celého sveta.

Nový ortodoxný cintorín³ (Žižkova 36) patril ortodoxnej židovskej obci a založili ho v roku 1845. Cintorín je vyše štvorhektárový areál s viac ako sedemtisíc hrobmi vrátane významných osobností. Hroby rabínov Ketava Sofera (1815 – 1871) a Ševeta Sofera (1842 – 1906) navštevujú ortodoxní pútnici z celého sveta. Novšie hroby patria Alfrédovi Wetzlerovi (1918 – 1988), ktorému sa podarilo utiecť z koncentračného tábora Auschwitz a bol spoluautorom tzv. správy Vrba a Wetzlera, a Jurajovi Spitzerovi (1919 – 1995), partizánskeho veliteľovi a spisovateľovi. Dom smútku postavili v rokoch 1928 – 1929 podľa plánov Fridricha Weinwurma a Ignáca Vécseia a patrí k vý-

2 O Pamätníku Chatama Sofera pozri na www.chatamsofer.sk. [cit. 2021-11-05]

3 Výstupy môjho výskumu Nového ortodoxného cintorína sú prístupné na www.jewishcemeteries.sk. Pozri tiež KLEIN, Rudolf: Metropolitan Jewish Cemeteries of the 19th and 20th Centuries in Central and Eastern Europe. A Comparative Study. In: *ICOMOS Heft des Deutschen Nationalkomitees LXVI*. Petersberg: Michael Imhof Verlag GmbH & Co., 2018. Profesor Klein zasadil bratislavský ortodoxný cintorín do medzinárodného kontextu v rámci jeho unikátnej komparatívnej monografie veľkých mestských židovských cintorínov.

znamným pamiatkam medzivojnovovej modernej architektúry na Slovensku. Na cintoríne nedávno objavili vzácny súbor náhrobných kameňov zo starého cintorína, ktorý zlikvidovali v rokoch 1943/1944.

Neologický cintorín (Žižkova 56) založila v roku 1873 neologická židovská obec. Bola to menšia, modernejšia náboženská obec, ktorá vznikla v roku 1872 oddelením od materskej obce, ktorá bola prísne ortodoxná. Areál cintorína je podlhovastý svah. V dolnej časti obrátenej k rušnej nábřežnej komunikácii sa nachádza cintorínska kaplnka s obradnou sieňou a pamätnými tabuľami padlých vojakov v prvej svetovej vojne. Na cintoríne je okolo 2000 hrobov a tiež sú tu pochované významné osobnosti slovenskej kultúry. Patria medzi ne priekopník ochrany židovského kultúrneho dedičstva na Slovensku Eugen Bárkány (1885 – 1967) a architekt Artúr Szalatnai-Slatin-ský (1891 – 1961).

Masový hrob s pamätníkom sa nachádza na cintoríne v **Petržal-ke**⁴ (Nábřežná ulica). Je v ňom pochovaný 497 obetí nacistického tábora Engerau, ktorý tu fungoval od jesene 1944 do 29. marca 1945. Súčasťou pamätníka je aj trinásť individuálnych hrobov tých obetí, ktoré sa podarilo identifikovať na základe ich dokladov.

Na kresťanskom cintoríne v **Rači** (Žitná ulica) sa v západnej časti areálu zachovali dva náhrobné kamene, ktoré sú zvyškom miestneho židovského cintorína. **Rusovský** cintorín zlikvidovali v osemdesiatych rokoch 20. storočia pri výstavbe materskej školy. Miestny aktivista zachránil náhrobné kamene a umiestnil ich za románsky kostolík sv. Víta. Niekoľko rusovských kameňov je na bratislavskom ortodoxnom cintoríne a súčasťou pamätníka na mieste zaniknutého cintorína v **Devínskej Novej Vsi** na ulici Na Grbe.

Okres Senec

Cintorín v **Reci** sa nachádza v strede poľa, asi 200 metrov západne od obce. Náhrobných kameňov je asi 180. Najstaršie náhrobné kamene sú z prvej polovice 19. storočia, najmladšie boli postavené v medzivojnovom období. Niektoré sú textovo bohaté a poetické hebrejské texty pripomínajúce zosnulých, ako to bolo v minulosti bežné. Nachádza sa tu hrob rabína Menachema Schöna (zom. 1882), ktorý tu slúžil ako rabín 50 rokov. V roku 2019 bol cintorín obnovený v spolupráci s americkou organizáciou The Heritage Foundation for Preservation of Jewish Cemeteries (HFPJC). Ohradili ho novým múrom z betónových prefabrikátov a postavili náhrobky.

4 O nacistickom tábore Engerau a petržalskom pamätníku pozri BORSKÝ, Maroš a kol.: *Engerau. Zabudnutý príbeh Petržalky*. Bratislava: N.f. židovského kultúrneho dedičstva – Menorah, 2015.

Židovský cintorín v **Senci**⁵ je areál s približne dvesto hrobmi. Nachádza sa v severnej časti mesta na Trnavskej ceste, oproti domu číslo 50. Cintorín bol založený v osemdesiatych rokoch 19. storočia, keď senecká židovská komunita prestala pochovávať mŕtvych v neďalekej dedine Reca. Cintorín sme systematicky zdokumentovali a identifikovali sme 196 hrobov. Mnohé náhrobné kamene spadli a ležia textovou stranou dole, iné sú zarastené. Najstarší doložený náhrobný kameň je z roku 1888, najnovší z roku 1944. Je tu pochovaný senecký rabín Breznitz s manželkou. Náhrobky boli vyrobené z rôznych materiálov. Väčšina z nich bola vyrobená z vápenca, niektoré z pieskovca. Luxusnejšie náhrobky sa vyrábali zo žuly a granitu. Žiaľ, keďže o tento materiál bol najväčší záujem, náhrobky z neho sa kradli z cintorína najčastejšie. V deväťdesiatych rokoch 20. storočia areál vyčistili a o cintorín sa staral miestny správca. V auguste 2017 poškodila múr cintorína silná búrka a následne ho z bezpečnostných dôvodov zbúrali. V roku 2018 postavili nový múr a plot vďaka finančnej podpore organizácie European Jewish Cemeteries Initiative (ESFJ). Na bráne je umiestnená Dávidova hviezda, aby bol židovský charakter areálu jasne čitateľný.

Okres Pezinok

Cintorín v **Pezinku** sa nachádza v obytnej štvrti na pozemku uzavretom zo všetkých strán súkromnými domami a záhradami. Prístup je úzkym priechodom medzi domami na Slnčnej č. 6 a 8. Cintorín je na rovine, na obdĺžnikovom pozemku s rozlohou 2087 metrov štvorcových. Cintorín je urbánne pohrebisko, ktoré založili v polovici 19. storočia, keď miestna židovská komunita radikálne rástla. Nachádza sa tu 169 náhrobných kameňov v 12 radoch. Ich texty sú hebrejské; nemčina (a na zopár náhrobkoch sloven-

Obr. 1 - Pezinok

⁵ Židovský cintorín v Senci je prezentovaný online na www.synagogasenec.sk.

čina) je prítomná ako sekundárny text v dolnej časti alebo na zadnej strane náhrobkov. V prvom rade pozdĺž východnej steny cintorína sú hroby obecných lídrov. Medzi nimi je aj výpravná maceva s bohatým textom, ktorá patrí rabínovi Izraelovi Davidovi Szered Margaliot-Jafe Schlesingerovi (1802 – 1864, **obr. 1**). Bol vynikajúcim študentom Chatama Sofera a vo svojej dobe jednou z najdôležitejších rabínskych autorít. Cintorín je v slušnom stave, pred niekoľkými rokmi prešiel obnovou vďaka americkej organizácii The Heritage Foundation for Preservation of Jewish Cemeteries (HFPJC). V Pezinku bol aj **starý židovský cintorín**, ktorý bol počas druhej svetovej vojny zlikvidovaný. Jeho náhrobné kamene poukladali ako lapidárium, ktoré už tiež zmizlo. Miesto bývalého cintorína patrí mestu Pezinok a nie je prístupné, rozprestiera sa za domami na Sládkovičovej ulici č. 16 a 18 a Slnčnej ulici č. 33 a 35.

Zvyšky starého cintorína v **Častej** sa nachádzajú v blízkosti hradu Červený Kameň kúsok od parkoviska pri náučnom chodníku do neďalekého lesa. Cintorín slúžil židom, ktorí kedysi žili na panstve grófa Pálffyho. Komunitu v roku 1767 tvorilo asi desať rodín, ale v roku 1828 tu žilo už 270 židov. Malý areál má nepravidelný tvar s najdlhšou stranou v dĺžke asi 45 metrov. Stopy po kamennom murive sú stále viditeľné. Nachádza sa tu asi dvadsať náhrobných kameňov

Obr. 2 - Časť, pri hrade Červený Kameň

(**obr. 2**), väčšinou fragmentov. Šesť náhrobných kameňov je dnes opretých vedľa vchodu do pivnice na hrade. Ďalšie náhrobné kamene sú uložené v hradnom depozitári.

Nový židovský cintorín v **Častej** sa nachádza juhovýchodne od okraja obce, vedľa poľnohospodárskej farmy. Je to obdĺžnikový ro-

vinatý areál skrytý pod odrastenými stromami, ktoré z cintorína vytvárajú príjemný háj. Súčasný prístup k cintorínu je z juhovýchodu, kde miestne občianske združenie, ktoré cintorín udržiava, umiestnilo vstupnú konštrukciu (**obr. 3**), lavičku a informačný panel. V areáli

Obr. 3 - Častá

je asi sto označených hrobov. Cintorín vznikol v druhej polovici 19. storočia ako náhrada za starý cintorín pri hrade, ktorý bol už asi vtedy plný.

Židovský cintorín v **Modre** sa nachádzal v miestach dnešnej Šúrskej ulice, ktorá je južnou dopravnou tepnou mestečka. Cintorín zlikvidovali v roku 1960. V roku 1999 skupina miestnych aktivistov miesto bývalého cintorína pietne upravila a označila (**obr. 4**). Na zvyšný múr cintorína bola inštalovaná maceva (náhrobný kameň), ktorú zložili z troch fragmentov. Patrí Samuelovi Blauovi, ktorý zomrel v roku 1850 vo veku 71 rokov. Ďalšia maceva je torzo. Cintorín v meste **Svätý Jur** zanikol v povojnovom období. Zachovalo sa z neho zopár kresieb Eugena Bárkány. Nachádzal sa na rohu dnešnej Kollárovej a Partizánskej ulice.

Okres Malacký

Cintorín v **Malackách** sa nachádza v južnej časti mesta, v priemyselnej zóne (Továrenská ulica). Cintorín je obklopený výrobnými spoločnosťami, ktoré vlastnia aj všetky okolité prístupové pozemky. Je doslova ostrovom amnézie na kedysi tu žijúcu židovskú komu-

Obr. 4 - Modra

nitú. Je úplne porastený mohutnými stromami a je ako-tak prístupný v zimnom období. Väčšina pováľaných náhrobných kameňov je pokrytá vegetáciou alebo zapadnutá v zemi. Stojí tu tiež ruina rodinnej hrobky (**obr. 5**), ktorá na slovenských židovských cintorínoch nie je obvyklou architektúrou. Môžeme predpokladať, že patrila rodine Spitzerovcov, ktorá bola hlavným sponzorom synagógy a bola v priateľskom kontakte s jej architektom Wilhelmom Stiassnym (1842 – 1910).

Židovský cintorín v **Jablonovom** sa nachádza v južnej časti obce vedľa cholerového cintorína. Na malom pozemku je viditeľných asi osem hrobov. Štyri z nich majú stojace náhrobky. Ide o typické obelisky z prelomu 19. a 20. storočia. Texty sú v hebrejčine a nemčine, najmladší náhrobok (1936) je v slovenčine. **Jakubovskí** židia založili svoj cintorín v časti obce zvanej Pančula. Po vojne sa sem z nich nikto nevrátil a cinto-

Obr. 5 - Malacký

rín postupne „mizol“. V roku 2013 vytvorili z posledných kameňov pamätník holokaustu, ktorý stojí na zatrávnenom prechode medzi domami. Parcela patrí ÚZŽNO. Židovský cintorín v **Lábe** sa nachádza v chatovej osade neďaleko jazera Pieskovňa asi jeden kilometer východne od obce. Lesná parcela patrí ÚZŽNO. Nezachoval sa ani jeden náhrobný kameň, ale stojí tu súkromná chata postavená počas socializmu.

Cintorín v **Kuchyni** dnes obkolesuje pastvina poľnohospodárskej farmy. Chovajú tu dobytok, takže prístup na cintorín je možný iba po dohode s majiteľom okolitých pozemkov a je dobre sa vyvarovať priamemu kontaktu s dobytkom. Na cintoríne je asi šesťdesiat spadnutých náhrobných kameňov. Zostala stáť iba tradičná maceva s bohatým poetickým textom postavená na hrobe mohela Bergera (**obr. 6**), ktorý zomrel v roku 1882. Parcela židovského cintorína v

Obr. 6 - Kuchyňa

Perneku dnes patrí miestnej obci a nachádza sa vedľa obydľí miestnych sociálne marginalizovaných obyvateľov na juhozápadnom okraji obce, v blízkosti poľnohospodárskej farmy. Pri plote tu ležia pohodené posledné tri náhrobníky. Z iniciatívy obce bol cintorín nedávno ohradený.

V **Plaveckom Mikuláši** cintorín nájdeme v lese asi 300 metrov severovýchodne od okraja obce, pri ceste do Plaveckého Petra. Je v dezolátnom stave, väčšina náhrobných kameňov chýba a iba štyri stoja. Židovský cintorín v **Rohožníku** zanikol a dnes na jeho mieste stojí márnica obecného cintorína. Cintorín v **Sološnici** sa nachádza v juhovýchodnej časti obce v mierne svahovitom teréne, v háji na rozhraní lesa a poľa. Tridsaťpäť náhrobných kameňov je usporiada-

ných v štyroch radoch. Najstaršie náhrobné kamene z druhej polovice 19. storočia sú jednoduché macevy s polkruhovým zakončením. Pozemok cintorína patrí miestnej obci, ktorá cintorín starostlivo udržiava. V roku 2012 postavili spadnuté náhrobné kamene. Krížom cez cintorín vedie chodník, ktorý pri prechádzkach do prírody miestni obyvatelia často využívajú. Vynikajúci stav cintorína je dôkazom rešpektu miestnych občanov k židovskému kultúrnemu dedičstvu miestnych občanov (**obr. 7**). Cintorín v **Studienke** sa nachádza v

Obr. 7 - Sološnica

borovicovom lese, asi 300 – 400 metrov východne od okraja obce. Na pohrebisko je smutný pohľad. Zostali tu posledné štyri spadnuté náhrobné kamene.

Veľký židovský cintorín sa nachádza v severovýchodnej časti **Stupavy** na ulici Pri Borníku. Je to jedna z najmalebnejších a najcennejších židovských pamiatok na Slovensku (**obr. 8**). S rozlohou 5 068 metrov štvorcových leží v mierne svahovitom teréne. V areáli je 1 530 náhrobných kameňov usporiadaných do 22 radov. Náhrobky nedávno plne zdokumentovala nezisková organizácia Jewrope a dáta sú prístupné v online databáze.⁶ Cintorín pochádza zo 40. rokov 17. storočia, najstaršie identifikované náhrobné kamene sa datujú do 80. rokov 18. storočia. Množstvo náhrobkov zo 17. – 20. storočia predstavuje nezanedbateľnú pamiatkovú hodnotu. Nájdeme tu hrob váženého rabína Mošeho Mordechaja Beneta (zomr. 1849), ako aj posledného stupavského rabína Mošeho Samuela Herzoga, ktorý slúžil komunite 45 rokov a zomrel na železničnom nástupišti pri deportácii 8. júna 1942.

6 Pozri online databázu na www.synagogastupava.sk. [cit. 2021-11-05]

Obr. 8 - Stupava

Cintorín vo **Velkých Levároch** sa nachádzal na Šibeničnom vršku v severnej časti obce. Dokumentácia Eugena Bárkányu zobrazuje cintorín na začiatku šesťdesiatych rokov. V roku 1978 dal miestny národný výbor cintorín zlikvidovať a postavil tu dva paneláky, na dnešnej Severnej ulici č. 1010 a 1011. Niekoľko náhrobných kameňov leží dodnes na dvore obecného úradu. Vo **Vysokej pri Morave** stojí cintorín na pieskovom kopci v južnej časti obce za rodinnými domami na Hlavnej ulici č. 2 a 3. Nachádza sa tu ešte niekoľko soklov náhrobkov a štyri padnuté náhrobné kamene. V dokumentácii Eugena Bárkányu sa zachovala kresba stavu cintorína v 60. rokoch 20. storočia. V **Záhorskej Vsi** sa cintorín nachádza južne od obce, vedľa

Obr. 9 - Záhod

rozpadnutých budov poľnohospodárskeho družstva. Náhrobky sa nezachovali a slúži ako poľnohospodárska pôda. Parcela patrí ÚZŽ-NO. V rieke sa našiel fragment náhrobného kameňa a je uložený v miestnom múzeu.

Cintorín v **Závode** (**obr. 9**) sa nachádza v severnej časti obce v obytnej štvrti na Kozej ulici. Na malom ohradenom pozemku je viditeľných štrnásť hrobov – sedem z nich má dodnes stojaci náhrobok. Miestne židovské spoločenstvo bolo malé: v roku 1927 v obci žilo 17 židovských obyvateľov. Cintorín je v udržiavanom stave, starajú sa o neho susedia. **Zohorský** cintorín sa nachádza južne od obce, pri Bratislavskej ceste oproti kaplnke svätého Izidora z Madridu. Po pohrebisku nezostali žiadne viditeľné stopy, parcela je v strede poľa, ktoré sa hospodársky využíva. Parcela patrí ÚZŽNO.

Predložená štúdia je čiastkovým výstupom môjho dlhoročného výskumu⁷ židovských cintorínov na území Bratislavského kraja, ktorý zahŕňa dokumentáciu ich stavu, ako aj zber genealogických dát. Bude prezentovaný v rámci pripravovanej expozície židovského

Obr. 10 - expozícia Senec

7 Výskumu a dokumentácii židovských cintorínov na území bratislavského regiónu sa venovali aj iní bádatelia. V päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch 20. storočia to bol inžinier Eugen Bárkány, ktorého dobová dokumentácia sa zachovala v archívoch Židovského múzea v Prahe a Pamiatkového úradu SR v Bratislave. V deväťdesiatych rokoch 20. storočia sa téme venoval Tomáš Stern. Spolu s organizáciou JEWROPE tiež dokumentoval cintorín v Stupave. V súčasnosti Stern koordinuje projekt spojený s unikátnym nálezom náhrobkov zo Starého židovského cintorína v Bratislave. Pezinský cintorín dokumentovalo Mestské múzeum v Pezinku. Dôležité sú tiež aktivity Jána Heveru z Hamuliakova, ktorý ich priebežne publikuje na online blogu. Výskumu cintorína a miestnej židovskej histórie v Častej sa venuje Adam Herceg. Občianske združenie pod jeho vedením cintorín udržiava a postupne stavia náhrobky. Problematike vlastníctva cintorínov sa dlhoročne venuje PhDr. Oľga Hodálová, v súčasnosti podpredsedníčka ÚZŽNO.

kultúrneho dedičstva v seneckej synagóge (**obr. 10**). V spolupráci s kurátorkou Janou Švantnerovou, architektom Martinom Lepejom, historikmi Michalou Lónčíkovou a Gáborom Strešňákom sme vytvorili moderný výstavný koncept, ktorý kombinuje autentické zbierkové predmety a multimediálne prezentácie s rozsiahlymi dátami o histórii a pamiatkach židovských komunít Bratislavského regiónu.⁸ Dáta o cintorínoch budú tiež prezentované na pripravovanom online portáli židovského kultúrneho dedičstva na Slovensku.

ZOZNAM ILUSTRÁCIÍ

1. Náhrobok rabína Izraela Davida Szered Margaliot-Jafe Schlesingera na cintoríne v Pezinku. Foto: Maroš Borský
2. Náhrobok na cintoríne pri hrade Červený Kameň. Foto: Róbert Vrlák
3. Vstup do areálu cintorína v Častej. Foto: Maroš Borský
4. Pamätník na mieste zaniknutého cintorína v Modre. Foto: Maroš Borský
5. Hrobka rodiny Spitzerovcov (?) na cintoríne v Malackách. Foto: Maroš Borský
6. Náhrobok mohela Bergera na cintoríne v Kuchyni. Foto: Maroš Borský
7. O cintorín v Sološnici sa vzorne stará miestna obec. Foto: Maroš Borský
8. Cintorín v Stupave patrí k najstarším a najvzácnejším na Slovensku. Foto: Maroš Borský
9. Jeden z najmenších cintorínov je v Závode. Foto: Maroš Borský
10. Detail prezentácie židovských cintorínov v expozícii židovského kultúrneho dedičstva BSK v seneckej synagóge. Vizualizácia: Martin Lepej

⁸ O expozícii židovského kultúrneho dedičstva BSK v objekte synagógy v Senci pozri na www.synagogasenec.sk. [cit. 2021-11-05]

Viera Kamenická

Symbolika židovských náhrobných kameňov

Židia nazývajú svoje cintoríny „Dobrym miestom“, ale stretávame sa aj s názvami „Dom hrobov“ (Bejt ha kvarot) či „Dom večnosti a života“ (Bejt ha olam, bejt ha chajim). Hrob je posvätným miestom a dôstojné uloženie telesných pozostatkov zosnulého je poctou, ktorú mu preukazujú pozostalí. Označenie hrobu a postavenie náhrobného kameňa – macevy po jedenástich mesiacoch po úmrtí, ktorému predchádzalo obdobie smútenia, vyplýva zo židovskej náboženskej povinnosti. Miesto, kde je zosnulý uložený do zeme sa stáva jeho vlastníctvom, kde by mal nerušene očakávať príchod Mesiáša.

V Tóre sa hovorí (1.M.23 – 17), že Abrahám po smrti svojej ženy Sára kúpil v krajine Chetejcov, kde on sám bol cudzincom, pole s jaskyňou Makpela, aby tam uložil Sárino telo. Neskôr tam pochovali aj Abraháma, Izáka a jeho ženu Leu. Posvätnosť tohto miesta je podnes uctievané a rešpektované príslušníkmi všetkých troch svetových náboženstiev.

Texty epitafov (náhrobných nápisov) sa vyvíjali v priebehu dvoch tisícročí od strohých informácií o zosnulom, mene jeho otca alebo významného predka (u žien môže byť uvedené aj meno matky) a dátume jeho úmrtia. V priebehu 17. – 18. storočia sa nápisy rozšírili o oslavné texty, modlitebné formulky, emotívne lamentácie či skratky, ktoré vychádzali z biblických textov. Epitaf sa stal odrazom tradičného hodnotového systému, súhrnom

Tradičnú kombináciu stély s tumbou nachádzame aj na novšom ortodoxnom cintoríne v tzv. rabínskom okrsku. Okrem syna a vnuka Chatama Sofera sú tu hroby významných predstaviteľov židovskej náboženskej obce.

vlastností uznávaných za hodné verejnej pochvaly. V období baroka dopĺňa plošné stély štvorstenná tumba, akýsi zdanlivý sarkofág, pretože skutočný hrob bol pod zemou. Najstaršie tumby sa zachovali v objekte Pamätníka Chatama Sofera a ich povrch kamenári bohato využívali na umiestnenie vhodných textov. Ich poetický obsah by bol osobitnou kapitolou.

Rabínsky okrsok na ortodoxnom cintoríne

Podľa mestských záznamov bývalo v meste Pressburg už koncom 11. storočia niekoľko židovských rodín. V mestských výsadách, ktoré udelil mestu v roku 1291 uhorský kráľ Ondrej III. je uvedené, že židia majú rovnaké práva ako ostatní obyvatelia mesta. Z tohto obdobia existuje zmienka o židovskom cintoríne za Laurinskou bránou v blízkosti záhradky akejsi zelinárky. Tento cintorín sa nepodarilo presne lokalizovať a po vyhnaní židov z mesta po porážke uhorského vojska v bitke pri Moháči v roku 1526 určite zanikol.

Keď Podhradie (Schlossberg) prešlo do vlastníctva šľachtického rodu Pálffyovcov, začali sa tam usídľovať židovské rodiny. Vznikla náboženská obec, ktorá sa postupne zveľadovala. Okrem vybudovaných náboženských objektov získala do svojho vlastníctva v roku 1694 pozemok cintorína pri Dunaji, ktorý mala dovtedy len v prenáj-

Starý cintorín pri Dunaji

me. Najstarší identifikovaný náhrobný kameň pochádza z roku 1655. Plochu cintorína v priebehu nasledujúcich desaťročí niekoľkokrát navýšili navozenou zemínou, do ktorej sa opäť pochovávalo. Bolo to dôstojné pietne miesto v histórii židovskej komunity. V tieni umelecky zhotovených pomníkov slávnych, vzdelaných a úspešných členov bratislavskej židovskej komunity tu stálo množstvo strohých, jednoduchých náhrobných kameňov. Cintorín komunita používala až do roku 1847. V tej dobe ešte nikto netušil, že ani nie o sto rokov neskôr bude jeho podstatná časť zničená.

V roku 1849 kúpili členovia spolku Chevra kadiša (Sväté pohreb-
né bratstvo) pozemok na pochovávanie na Žižkovej ulici (Zucker-
mantler Hauptstrasse).

Ortodoxný cintorín na Žižkovej ulici

Neologický cintorín

Každoročne, deň výročia úmrtia Chatama Sofera prichádzajú stovky veriacich z celého sveta k modlitbám pri jeho hrobe.

Na Kongrese zástupcov židovských náboženských obcí v Uhorsku v roku 1868 došlo k rozkolu v názoroch na ďalšie smerovanie konfesijného života židovských komunit, a tak sa liberálna časť zástupcov rozhodla vytvoriť nové, tzv. kongresové neologické náboženské obce, ktoré sa na našom území etablovali od roku 1872. V roku 1894 bola postavená na Rybnom námestí v Bratislave neologická synagóga. Neďaleko ortodoxného cintorína už v roku 1873 existoval neologický cintorín. V 19. storočí sa texty na jeho náhrobných kameňoch ešte držali tradičného hebrejského jazyka, čiastočne ho však postupne nahrádzala nemčina alebo maďarčina písané latinkou.

Po likvidácii najstaršieho židovského cintorína pri Dunaji sa 23 zachovaných hrobov významných predstaviteľov židovskej komunity nachádzalo v podzemí, v zdevastovaných, nedôstojných pod-

Skratky PT, PN a TNCVH

mienkach. Zvrat nastal po roku 1998, keď zhodou viacerých pozitívnych okolností došlo k záchrane pohrebiska. Pamätník Chatama Sofera dobudovali a sprístupnili v roku 2002.

Jednotlivé symboly a skratky

Skratka **PéNún** - **Po niftar** alebo **Pé Tét** - **Po tamun** (Tu odpočíva, spočíva, tu je pochovaný) sa používa už od staroveku a často tvorí samostatný dekoratívny prvok v hornej časti macevy, pričom koncová formulka – **TNCVH** (tehi nišmato crura bi-cror ha-chajim, nech je jeho / jej duša zviazaná do zväzku večného života) je želanie, ktoré uzatváralo dolnú časť macevy už od dávnych čias.

Náhrobky s píniovou šiškou

Píniová šiška je architektonický detail, ktorý má zaujímavú symboliku, ktorú používali významné civilizácie. Píniová šiška je jedným z najstarších rastlinných druhov na zemi a svojou štruktúrou dokonale usporiadanej špirály symbolizuje plodnosť, silu, nesmrteľnosť, poznanie, spojenie s duchovnou energiou.

Istý múdry muž povedal, že „horšie ako smrť je zabudnutie“. **Kamienky** prinášané na hroby zosnulých symbolizujú trvácnosť spomienky. Kameň je symbolom stálosti. Veď kvet zvädne, ale kameň odolá aj nečas. Tradícia kladenia kamienkov má zrejme pôvod v pravlasti

židovského národa, keď každý kameň priložený k mohyle znamenal príspevok k ochrane tela zosnulého. Vníma sa aj ako symbol, ktorý hovorí: „bol som tu, myslím na teba“.

Na hroby niektorých významných ľudí prinášajú veriaci lístočky s prianiami a prosbami. Môže ich splniť síce len Boh, ale sväté duše cadíkov sa môžu prihovoriť za osobu alebo spoločenstvo.

Kamienky a „kvitile“ na hrobch Soferovcov

Symboliku vlastností zbožného človeka uvádza traktát z Pirkej Avot (Výroky otcov), Mišna 23 :

„Buď statočný ako **lev** – v ovládaní svojho pudu. Ľahký ako **orol** – bez námahy opakuj to, čo si sa naučil. Buď ľahký ako orol, keď sa vzdaluješ od hriechu. Buď rýchly ako **jeleň** – v plnení príkazov, či obťažných, alebo ľahkých. Buď silný ako **leopard** – nehanbi sa opýtať svojho učiteľa na to, čomu nerozumieš. Buď silný ako leopard voči tým, ktorí zosmiešňujú plnenie príkazov... keď plníš vôľu svojho Otca na nebesiach.“ **Symbol leva** pochádza z Jakubovho závetu (1.M. Genézie 49:9), keď prirovnáva svojho syna Júdu k levičatú či k odpočívajúcemu levovi. Lev symbolizuje osobné meno Júda (v hebrejčine Jehuda alebo v nemčine či v jidiš Arie, Leib, Löw, Löbl), je erbovým znakom kmeňa Jehuda. Juda bol prirodzeným vodcom ostatných židovských kmeňov a lev symbolizoval jeho

Moše Jehuda Leeb Oppenheim 1732

kmeň ako kmeň kráľovský. Lev symbolizuje aj židovský národ ako celok tak, ako pomenovanie židovstva vzniklo z mena odvodeného od Jehuda. Znamená teda symbol židovstva bez špecifických súvislostí. Lev je symbolom Mesiáša, ktorý sa narodí v dynastii kráľa Dávida, a ten pochádza z kmeňa Júda. V knihe Pirkej Avot (Výroky otcov) nachádzame charakteristiku: „Bud' neúnavný a statočný ako lev.“ Oblíbeným motívom na židovských náhrobkoch je dvojica levov symetricky podopierajúca ústredný motív, ktorým býva koruna (keter Tora), kniha alebo iný rituálny symbol.

Symbol raka (sartan) sa spája s mesiacom tamuz. Ako vodný živočích sa v náboženských textoch viaže s Mojžišom, ktorého ako nemluvňa vytiahli z rieky Níl.

Koruna na náhrobku nie je len symbolom múdrosti a hlbokkej znalosti Tóry. O význame symbolu koruny je nutné citovať výrok rabína Šimona ben Jochaja v knihe Pirkej Avot (Výroky otcov): „Sú tri koruny, ktorým Tóra prikazuje preukazovať úctu: Koruna Tóry, koruna kňazstva, koruna vlády, ale koruna dobrej povesti je nado všetky.“ Korunu dobrého mena získa človek zásluhou obetavého, spravodlivého života.

Dávidova hviezda, Dávidov štít (Magen David)

je hexagram, geometrický obrazec zložený z dvoch rovnostranných trojuholníkov. Používal sa v rôznych kultúrach ako dekoratívny prvok, ale tiež ako magické znamenie. V súvislosti so židmi sa Dávidova hviezda po prvýkrát objavuje na židovskej pečati zo 7. storočia pred n. l., ktorú objavili v meste Sidon. V židovskom náboženskom kontexte sa Dávidova hviezda objavuje v 3. storočí n. l. na náhrobnom kameni v juhotalianskom meste Taranto. Ako heraldický symbol ju používali pražskí židia od roku 1527. Kráľ Dávid je symbo-

Tu leží ctený muž, veľký gaon (mimoriadne významná osobnosť), náš učiteľ, vychýrený znalec Zákona... Mordechaj Tosk / 1836

lom židovskej nezávislosti a zároveň mesiášskeho očakávania a Magen David (Dávidov štít) je od 17. storočia symbolom príslušnosti k židovskému národu v celej Európe. V 20. storočí nemecký židovský filozof Franz Rosenzweig použil hexagram ako schému vzťahu medzi Bohom, človekom a svetom.

Symbolickým motívom sú **hviezdy**. Tóra (1.M.22:17) hovorí: „Určite ti poženám a tvoje potomstvo určite rozmnožím ako nebeské hviezdy.“ Prísľub, ktorý získal Abrahám od Boha po skúške poslušnosti, keď mal obetovať svojho syna Izáka. Zástupnou obeťou sa stal baran, symbol pokory.

...otec podobný levovi, veľké je jeho meno v Izraeli, učiteľ týchto čias, ozdoba všetkých zbožných, veľmi učený a sčítaný, slávny učenec rabi Leeb Mochiach / 1742

Magen David / Dávidova hviezda

Chanukija je typický židovský deväťramenný svietnik. Sviatok Chanuka je každoročnou pripomienkou statočného zápasu židovských bojovníkov za oslobodenie jeruzalemského Chrámu.

So vzácnym, unikátnym **zobrazením ľudských postáv** na maceve som sa prvýkrát s dojatím stretla pri spracovaní archívnych fotografií bratislavského Starého cintorína pri Dunaji, ktoré sú uložené v archíve Múzea židovskej kultúry. Moje emócie zvýšila informácia MUDr. Tomáša Sterna a pána Mgr. Daniela Polakoviča, že náhrobok pochádzajúci z roku 1719 označoval hrob dvoch detí bratislavského vrchného rabína Benjamína Wolfa Iserlesa Jokerlsa, ktorého hlboký žiaľ, zármutok zrejme dokázal prekonať aj druhé prikázanie Zákona, ktoré zakazuje spodobovanie: „Nevytvoríš žiadnu podobu...”

Koheni a Leviti Inštitúcia kňaza pochádza z biblického obdobia. „... Pomazal Mojžiš svojho staršieho brata **Árona z kmeňa Lévi**... Tak uviedol do služby Árona a jeho synov.“ (2.M. 29; 1 - 9) Z pohľadu duchovného delenia židovského národa pripadla táto úloha rodu Lévi. Kňazstvo sa v Áronovom rode dedilo po mužskej línii z otca na

najstaršieho syna. Všetci kňazi sú leviti, ale iba priami potomkovia Árona mohli zastávať najvyššiu chrámovú službu a z ich stredu volili každoročne jedného na post veľkňaza jeruzalemského Chrámu. To sú **koheni** /kohanim. Židovský kňaz v chrámovom judaizme bol muž vykonávajúci obety a iné obrady súvisiace s bohoslužbou. Bol považovaný za sprostredkovateľa medzi izraelským ľudom a Bohom. Príslušníci tohto rodu majú často priezvisko Kohen, Cohen alebo Kohen cedek (kňaz spravodlivosti) v skratke Kc, z čoho vzniklo neskôr priezvisko Katz. Na všetkých kohenov sa dodnes vzťahujú prísne pravidlá rituálnej čistoty, napríklad pre kohenov je miesto cintorína rituálne nečisté, nespôsobilé. Z toho vyplýva zákaz účasti kohenov na pohrebnom obrade pri hrobe s výnimkou pohrebu blízkych príbuzných, rodičov, súrodencov, vlastných detí a manželky (3.M.21; 1 - 3) a zákaz chodenia cez cintorín (riešením prístupu kohenov v Pamätníku Chatama Sofera je tzv. kohenský chodník ponad pozemok bývalého cintorína).

Dodnes sa dodržiavajú výsady kohenov pri bohoslužbách, že sú ako prví vyvolaní k čítaniu z Tóry. Príležitostne prednášajú **požehnanie (birkat kohanim)**.

Na náhrobku kohena sú znázornené dve žehnajúce ruky. Zvláštne rozloženie prstov na žehnajúcich rukách kohenov nie je v Tóre popísané. Traduje sa, že gesto znázorňuje dvakrát symbol šin - začiatkové písmeno jedného z Božích mien - Šada - **Všemohúci**.

Vložiť prostredníctvom rúk najsvätejšie Meno na veriacich, aj keď len symbolicky, nemožno nečistými rukami - musí tomu predchádzať **rituálna očista rúk**. Obrad očisty rúk kohenov vykonávali **leviti**. Symbolom tejto služby sú na náhrobkoch levitov zobrazené tzv. **levitské súpravy** pozostávajúce z krčahu a misky, ktorá má očistnú vodu zachytiť, aby nestekala na zem, pretože voda zmyla nespôsobilosť a zlyhanie.

Levita je v širšom význame príslušník rodu Lévi, v užšom zmysle len jeden z príslušníkov tohto kmeňa okrem členov kňazskej rodiny

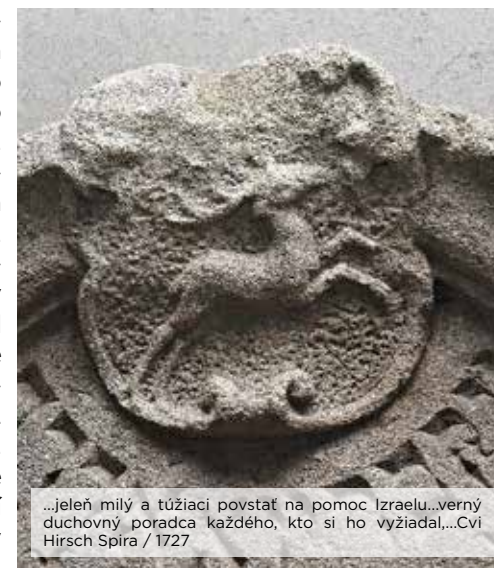
Krčah s misou. Symbol príslušníkov z rodu chrámových kňazov – levitov. Leviti boli podľa biblickej tradície potomkovia Jakubovho syna Léviho.

Árona. Podľa biblickej tradície príslušníci rodu Lévi boli pomocníkmi kňazov a strážcami jeruzalemského Chrámu. Používali prídomek Levi, ha – Levi alebo skratku SGL, čo znamená „kníža levitov“, z ktorej bolo vytvorené priezvisko Segal. V knihe Numeri (4. M.) pri sčítaní mužov je rod Léviho určený pre službu a ochranu „príbytku svedectva – stanu stretávania“ počas putovania židovských kmeňov do Zaslúbenej zeme.

Žehnajúce ruky, symbol potomkov z rodu kňazov – kohenov z jeruzalemského Chrámu. Velkňaz žehnal zhromaždenie ľudu Izraela zdvihnutými rukami a s prednesom kňazského požehnania: „Nech ťa Hospodin žehná a chráni ťa, nech Hospodin rozjasní nad tebou svoju tvár a je ti milostivý, nech Hospodin obráti k tebe svoju tvár a obdarí ťa pokojom.“ (4.M.6: 24 – 26)

Biblické pramene uvádzajú, že z Jakubových dvanástich synov povstalo dvanásť rodov. Jakub vo svojom testamente (1.M. 49; 1 – 27) charakterizoval svojich synov zväčša symbolmi z ríše zvierat. Rodové symboly sa prejavili v menách príslušníkov jednotlivých rodov. Rod Benjamína symbolizuje vlk (Zeev), rod Neftali jeleň alebo laň (Cvi, Hirsch). Jeleň je aj znakom krásy. V Piesni piesní vystupuje jeleň ako duša, ktorá beží ako jelenček v ústrety Bohu.

...jeleň milý a túžiaci povstať na pomoc Izraelu...verný duchovný poradca každého, kto si ho vyžiadal...Cvi Hirsch Spira / 1727

Rod Dana symbolizuje had, Juda je prezentovaný symbolom leva a menom Jehuda. Podobne sa vyvíjala erbová symbolika orla či medveďa (Dov).

Náhrobný kameň so symbolom barana

Baran, symbolizuje akt nahradenia obete, keď biblický Abrahám mal obetovať svojho syna Izáka. (Gn 22,13)

Mená držiteľov týchto biblických mien boli zástupným symbolom zobrazované aj na náhrobkoch.

Symbole sa tvorili aj zobrazovaním typických predmetov viažucich sa k jednotlivým činnostiam a profesiám. Symbolom pisára – sofera bol zvitok Tóry alebo husacie pero s nádobkou na atrament. Knihy boli súčasťou sym-

bolu vzdelancov, učencov. Šochet, ktorý vykonával rituálnu porážku zvierat, mohol mať na náhrobku typický nôž a správca charitatívneho spolku mal zbierkovú pokladničku. Na bratislavských židovských cintorínoch sa tieto symboly nenachádzajú.

Vzácnu skupinu tvoria náboženské symboly. **Tabule Desatora – (Šnej luchot ha-brit).** Na náhrobkoch sú zobrazované od začiatku 17. storočia. Ich text je z nedostatku plochy uvádzaný začiatočnými hebrejskými písmenami, ktoré majú aj numerickú hodnotu. Občas sú tabule Zákona zobrazené, akoby sa vynášali z oblaku, pripomínajú mrak na hore Sinaj, ktorý vytváral priestor medzi Bohom a ľudským stvorením, Mojžišom. Mrak symbolizuje Božiu prítomnosť – Šechinu.

Palmové listy sa objavujú v knihe Žalmov, kde temer tri tisícročia čítame: „Spravodlivý bude prevítať ako palma... Ten, kto chodí po chodníkoch Hospodinových a jeho zalúbenie je v jeho Zákone.“ Všeobecne má palmová ratolesť dôležité zastúpenie medzi rastlinnými symbolmi. Je považovaná za symbol vzostupu, víťazstva, znovuzrodenia.

Náhrobok Mosche Jehuda Leb Oppenheim / 1732

Symbol stromu je predovšetkým symbolom Tóry a múdrosti, ktorá je v nej obsiahnutá. Zároveň symbolizuje spravodlivý život, pretože „spravodliví zakvitnú ako ratolesť a ovocím spravodlivého je strom života“. „Ako strom bude, pri vodách zasadený, čo načas nesie úrodu a nezhadzuje listy a pod rukou mu dielo rozkvitá.“ (1. kniha Žalmov)

Smútočná vrbá je znak úmrtia milovanej osoby.

Kvet je často symbolom krehkosti, pomínutelnosti, ale aj lásky. Na náhrobku rabína Landaua kytica kvetov symbolizuje jeho osobnosť ako nositeľa a šíriteľa duchovných hodnôt.

Smútočná vrbá je znak úmrtia milovanej osoby.

Keď umrela Rebekina pestúnka Debora, bola pochovaná pod posvätným dubom, ktorý pomenovali **Posvätný dub plaču**. (1.M.35:8)

Novodobé symboly sa začínajú uplatňovať od druhej polovice 19. storočia na neologických cintorínoch. K tradičným macevám pribudli novšie s dvojjazyčnými nápismi (Chatam Sofer ich zakazoval), výstavné náhrobky, často sochársky a umelecky kvalitne zhotovené kvetinové motívy, náhrobky ovplyvnené predvojnovým umeleckým štýlom. Stĺp, pôvodne architektonický prvok z antiky, je uplatnený vo funerálnej architektúre ako symbol večného života. Zlomený stĺp symbolizuje smútok nad ukončením ľudského života. Na náhrobkoch v klasicistickom štýle sa vyskytujú vázy, občas umiestňované vo výklenku.

... je to náš učiteľ a rabín z domu Leviho, ktorý hriechnemu pokoleniu ukazoval správnu cestu...otec múdrosti... Jicchak Dukla Landau / 1762

Neologický cintorín

Sochár Fero Guldan vytvoril citlivým riešením symboliku na hrobe spisovateľa Juraja Spitzera (1919 – 1995). Okrem identifikovateľných symbolov pera a knihy možno v štruktúre kameňa hľadať skryté symboly zo života spisovateľa.

Použitá literatúra:

KUŠANOVÁ, Katarína: *Náhrobníky na židovskom ortodoxnom cintoríne v Bratislave. Ich dekor a symbolika*. In: Acta judaica Slovaca 3, 1996.

EHL Peter, PAŘÍK Arno, FIEDLER Jiří: *Staré židovské hřbitovy Čech a Moravy*. Paseka, Praha 1991.

KUŠANOVÁ – WIECHA, Katarína: *Textová analýza epitafov zo starého židovského cintorína. Obyčajové tradície pri úmrtí a pochovávaní na Slovensku*. Múzeá a etniká, 2001.

DE VRIES, Simon Philip: *Židovské obrady a symboly*. Vyšehrad 2008.

HAIDLER, Jaroslav Achab: *Židovské hřbitovy a pohřbívání*. Grada, 2019.

SCHOLEM Gershom: *Davidova hvězda*. Nakladatelství Franze Kafky, 1995.

SALNER Peter, KVASNICA Martin: *Chatam Sofer Memoriál 1762_2002*. Vydavateľstvo Zing Print, Bratislava 2002.

Epitafy starého cintorína. Chaim, edícia židovskej literatúry pri ÚZ ŽNO, 2006.

Pirkej Avot, Výroky otců. Sefer, Praha 1994.

Mgr. Daniel Polakovič – MUDr. Tomáš Stern
Židovské muzeum v Praze / Židovská náboženská obec v Bratislave

Druhý život „domu večnosti“. Nález náhrobkov starého židovského cintorína v Bratislave

Na jeseň 1943, dva roky po niekoľkých vlnách deportácií židovského obyvateľstva z Bratislavy do pracovných a koncentračných táborov, pristúpila mestská samospráva k likvidácii starého židovského cintorína na Podhradskom nábreží. Prípravné práce zo strany ministerstva dopravy Slovenského štátu začali už rok predtým. Vedenie bratislavskej židovskej obce sa snažilo získať čas a zvrátiť úradnú deštrukciu starobylého cintorína. Po dlhých jednaniach, za tiesnivej atmosféry deportácií, fyzickej likvidácie židovského obyvateľstva na Slovensku a značných finančných nákladov sa podarilo nakoniec doceliť intaktné zachovanie „rabínskeho okrsku“ (spolu s hrobom významného rabína Mosesa Schreiber, zvaného Chatam Sofer) pod úrovňou novej vozovky a exhumáciu ostatných telesných pozostatkov na nový ortodoxný cintorín. Na zachovanom limitovanom priestore zostalo neporušených iba 23 hrobov rabínskych osobností, spolu s ďalšími vybranými 41 náhrobkami a ich zlomkami. Miesto posledného odpočinku bolo neskôr dlhé roky prístupné len prostredníctvom podzemného vstupu pred ústím tunela pod Bratislavským hradom. V rokoch 2000 – 2002 vznikla stavba zodpovedajúca predstavám dôstojného zachovania a prezentácie zachovaného funerálneho priestoru – Pamätník Chatama Sofera.¹

Založenie starého židovského cintorína spadá do poslednej dekády 17. storočia. V roku 1692 viedla židovská komunita na bratislavskom Podhradí oficiálne jednania s mestskou radou ohľadne zriadenia židovského cintorína v blízkosti mesta.² Po vytipovaní niektorých miest na bratislavskom predmestí bola nakoniec po dvoch rokoch vybraná lokalita pod hradným kameňolomom. Po ďalších dvoch rokoch (1696) bola definitívne uzavretá zmluva medzi mestom Bratislava a židovskou obcou na Podhradí o užívaní tej-

¹ Rekonštrukčné práce, ako i okolnosti, ktoré im predchádzali, pozri SALNER – KVASNICA 2002.

² Prvý cintorín, ktorý slúžil židovskej obci v období stredoveku (do roku 1526) sa nachádzal za mestskými hradbami, pravdepodobne v oblasti medzi Suchým mýtom a Nám. SNP. Zanikol v polovici 16. storočia.

to plochy na obdobie 30 rokov s ročným poplatkom 60 rýnskych zlatých do mestskej pokladne. Súčasne bol založený židovský spolok pre opateru chorých a pochovávanie zosnulých (Chevra Kadiša). Plocha cintorína bola niekoľkokrát rozšírená, a to v rokoch 1726, 1739 a 1790. Pri prvom rozšírení bolo postavené drevené oplotenie po celej dĺžke cintorína, postupne bol obohnaný vysokým kameným múrom. Ten ho mal chrániť hlavne pred častými záplavami Dunaja, ktoré spôsobovali značné škody na cintoríne a poškodili radu náhrobkov. Napriek priebežným opravám obvodového múru došlo v roku 1809 k jeho rozsiahlemu zrúteniu. V roku 1811 musela židovská obec siahnuť k navrstveniu plochy cintorína, keďže mestská rada zamietla možnosť jeho rozšírenia. K tomuto kroku bolo nutné pristúpiť po opakovaných zamietnutiach ešte trikrát. V zadnej časti cintorína tak vznikli dokonca tri-štyri hrobové vrstvy. Nakoniec v roku 1846 získala židovská obec rozsiahly pozemok s vinohradom pre nový cintorín, ktorý bol odovzdaný do užívania o rok neskôr. Posledný pohreb na starom cintoríne sa konal 16. februára 1847.³

Starý židovský cintorín v Bratislave, okolo 1930. Archív ŽNO Bratislava.

Starý židovský cintorín poslužil v minulosti mnohým bádateľom v oblasti rabínskej genealógie a starých prešporských židovských rodín.⁴ Rabi Isaak Z. Weiss (1874 – 1942), rabin v Rusovciach (neskôr dajan vo Vrbovom), vydal drobnú hebrejskú monografiu,⁵ v ktorej publikoval 85 opisov náhrobkov rabínskych osobností, pochova-

ných na starom židovskom cintoríne, a biogramy k nim.⁶ Na jeho prácu neskôr nadviazal Max Schay (1894 – 1979), taktiež absolvent bratislavskej ješivy a rabin v New Yorku (od roku 1926), ktorý počas štúdia opísal ďalších 120 náhrobkov starého cintorína.⁷ V polovici 30. rokov 20. storočia vedenie bratislavskej židovskej ortodoxnej obce na čele s predsedom Isidorom Pappenheimom (1879 – 1942) dalo podnet k rozsiahlej súpisovej akcii na starom židovskom cintoríne. Projekt zahŕňal nielen kompletnú evidenciu zachovaných náhrobkov, ale veľká pozornosť bola venovaná opisom hebrejských náhrobných nápisov a ich prekladom do nemčiny. Táto časť projektu bola zverená administrátorovi kancelárie ortodoxnej židovskej obce Josefovi Grünsfeldovi jun. (1891 – 1944),⁸ ktorý nielenže doťahol evidenčné práce a preklady do úspešného finále, ale zároveň vypracoval ku všetkým 1542 náhrobkom prehľadné registre a završil projekt prehľadným plánom pre rýchlu orientáciu na starom cintoríne.⁹ Žiaľ, z tejto rozsiahlej práce sa zachovali len nemecké preklady (s drobnými stratami v texte), vrátane torza upravenej verzie v chronologickom poriadku.¹⁰ Pôvodné hebrejské opisy náhrobných nápisov, spolu s registrami a plánom zostávajú aj naďalej deperditom. Podobná súpisová akcia prebehla i na novom ortodoxnom cintoríne, kde spolok Chevra Kadiša poveril svojho člena Aloisa Hirschlera, aby vyhotovil hrobovú knihu.¹¹ Čo sa týka opisov hebrejských nápisov¹² a prípadných prekladov, nie sú k dispozícii ďalšie bližšie informácie. Pred 20 rokmi sa ujal zachovaných nemeckých prekladov náhrobkov zo starého cintorína rabin Moše Alexander Zoša Küntlicher (1949 – 2021), autor niekoľkých bio-bibliografických prác

- 6 Jeho posmrtné vydaná práca *Elef ketav* (Bnej Brak 1996/97), ktorú vydal rabin Moše A. Z. Kinstlicher, obsahuje biogramy bratislavských rabínov z 18. a prvej polovice 19. storočia, ktoré sú založené hlavne na epigrafickom prieskume starého cintorína.
- 7 Tieto opisy mu poslužili pri písaní jeho nepublikovanej dizertácie o počiatkoch židovskej komunity na bratislavskom Podhradí (*Beiträge zur Geschichte der Juden am Schlossgrunde bei Pressburg, 16. bis 18. Jahrhundert*) a množstva jeho štúdií o dejinách Židov v Bratislave v 17. – 19. storočí (napr. GOLD 1934).
- 8 Absolvent bratislavskej ješivy, spoluautor knihy *Obrázky z prešporského ghettá* (spolu s Karлом Benyovským) a autor niekoľkých historických článkov o dejinách židovskej náboženskej obce (in: GOLD 1934). Počas prvej svetovej vojny pôsobil ako poľný rabin v c. k. armáde.
- 9 BETTELHEIM 1934, s. 25; BETTELHEIM 1935, s. 36; porov. GOLD 1934, s. 109, 152, 179.
- 10 Porov. DOJČ 1984; KUŠANOVÁ-WIECHA 2001. Chronologicky usporiadaný preklad 908 náhrobkov (len do roku 1831) poslužil ako predloha knihy *Epitafy starého cintorína* (Bratislava 2006). Žiaľ, táto publikácia neprešla odbornou a redakčnou úpravou a značné množstvo chýb v slovenskom preklade zmarilo úprimnú snahu vydavateľov kvalitatne prezentovať sepulkrálné nápisy. To však neplatí pre náhrobky z rokov 1832 – 1847, ktoré boli preložené z originálnych hebrejských textov z pôvodnej edície J. Weissa.
- 11 Originál hrobovej knihy je uložený v archíve Židovskej náboženskej obce v Bratislave. Jej digitálna kópia je k dispozícii na webe (<https://www.jewishcemetery.sk>).
- 12 Moritz Freuder (zomr. 1926), dlhoročný člen spolku Chevra Kadiša, zostavil na objednávku pozostalých stovky náhrobných nápisov pre nový ortodoxný cintorín. Všetky autorizované nápisy prepísal do rukopisného zborníka, ktorý je dnes uložený v Univerzitnej knižnici v Bratislave (sign. Jud D 137). K jeho osobnosti porov. *Jüdische Presse*, 1926, roč. 12, č. 33, s. 235; *Jüdisches Familienblatt*, 1927, roč. 2, č. 15/16, s. 191.

3 SCHAY 1927/28, s. 86n.

4 Ku kunsthistorickej stránke funerálnej architektúry pozri SZALATNAI 1920. Základný prehľad k židovským cintorínom na Slovensku pozri STERN 1998.

5 WEISS 1900.

z tejto oblasti. Je autorom, okrem iného, dvoch monumentálnych diel viazucich sa k životu a dielu rabína Mosesa Schreiber (Chatam Sofer), biografického lexikónu jeho žiakov¹³ a encyklopedického slovníka vytvoreného na báze obriezbovej knihy (*moheľbuch*), v ktorom predstavil intelektuálne elity židovskej Bratislavy 19. storočia.¹⁴ Pri štúdiu náhrobkov starého cintorína venoval dôkladnú pozornosť prekladateľskej technike Josefa Grünsfelda komparáciou s dostupnými opismi pôvodných hebrejských náhrobných nápisov (J. Weiss, M. Schay) a dobovými snímkami náhrobkov zo starého cintorína. Na základe tohto kľúča spracoval rekonštrukčné hebrejské preklady náhrobných nápisov, ku ktorým pripojil biogramy a genealogické rozrody židovských rodín na bratislavskom Podhradí. „Prekladové práce“ síce stihol spracovať pre všetky náhrobky, no predčasná smrť mu neumožnila porovnať svoje preklady s nedávnymi nálezmi a dielo zostalo v rukopise.

Pri likvidácii starého cintorína sa podieľal na kontrolných prácach Robert Neumann (1894 – 1975), ktorý pôsobil ako tajomník spolku Chevra Kadiša. Pri evidencii síce využil pôvodné zoznamy J. Grünsfelda, ale v priebehu „deponovania“ vybraných náhrobkov na nový židovský cintorín došlo pri súpisovej akcii k odlišnému usporiadaniu náhrobkov v nových zoznamoch.¹⁵ Ich počet bol navýšený pri číslovaní zvyšovaním položiek o mená osôb, ktoré boli pôvodne súčasťou dvojnáhrobkov a viacnáhrobkov, niektoré mená omylom vypadli, iné boli zapísané duplicitne, takže v konečnom výsledku bol počet náhrobkov vyšší takmer o tri desiatky než pri pôvodnej súpisovej akcii. Práce pri likvidácii starého cintorína neplnili evidenčnú kontrolu, v časovej tiesni ultimáta zo strany slovenských úradov to ani nebolo prakticky možné. Šlo v podstate o to, aby práce prebiehali podľa halachických pravidiel, t. j. podľa prísnych merítok židovského náboženského práva v otázke exhumácie a dôstojného uloženia telesných pozostatkov zosnulých na nový židovský cintorín. Otázka ďalšieho osudu náhrobkov zo zlikvidovaného cintorína bola v tej chvíli vedľajšia, riešila sa len možnosť ich dočasného uloženia a nie ich evidencie a kontroly.¹⁶

13 *Ha-Chatam Sofer ve-talmidav*. Bnej Brak 5765/2005.

14 *Pinkas ha-mohel Chatam Sofer*. Bnej Brak 5775/2015.

15 Nové zoznamy už neobsahovali preklady náhrobkov, bol prevzatý len stručný zoznam náhrobkov. Zatiaľ čo pôvodné zoznamy J. Grünsfelda obsahovali meno a priezvisko zosnulého vrátane židovského letopočtu, upravené zoznamy R. Neumanna síce prebrali menné zoznamy s rôznymi ortografickými odchýlkami, ale vročenia boli prevedené do občianskeho kalendára, pričom neboli zohľadnené úmrtia, ktoré pripadli v zimnom období židovského kalendára do predchádzajúceho občianskeho roku. Porov. KUŠNAROVÁ-WIECHA 2001.

16 R. Neumann využil nemecké preklady náhrobných nápisov pre druhý diel svojej historickej monografie o dejinách prešporskej židovskej komunity v 17. – 19. storočí. Rukopis je, žiaľ, v súčasnosti nezvestný. Prvý diel venovaný stredoveku vyšiel nedávno pod názvom *Bratislava – Pressburg, die Stadt und Mutter Israel's. Die Entwicklung der Juden-*

Povojnová situácia mala iné priority než obnovu zdecimovanej židovskej komunity a následná zmena politických pomerov nebola naklonená revitalizácii židovských pamiatok. V roku 1957 prebiehali jednania vo veci vyvlastnenia plochy bývalého starého cintorína za účelom úpravy Karloveskej cesty a verejného priestranstva pred západným portálom tunela pod Bratislavským hradom.¹⁷ Došlo síce k pokusu o kompenzáciu finančných nákladov židovskej náboženskej obce v Bratislave z obdobia nútenej likvidácie starého cintorína, no reštitučné snahy nakoniec vyzneli naprázdno a tento stav trval až do 90. rokov. Po roku 1989 prebiehali zdĺhavé rokovania medzi židovskou náboženskou obcou a bratislavským magistrátom ohľadne ďalšieho osudu miesta, možnosti odklonenia električkovej trate až po pietnu úpravu miesta posledného odpočinku Chatama Sofera. Nakoniec došlo k pozitívnemu posunu, keď konečne mohli za čiastočnej podpory štátu a súkromných investorov pristúpiť k modernej rekonštrukcii Pamätníka Chatama Sofera, ktorá prebiehala v rokoch 2000 – 2002.

Nález náhrobkov po odkrytí náletovej vegetácie, 2021. Foto: T. Stern.

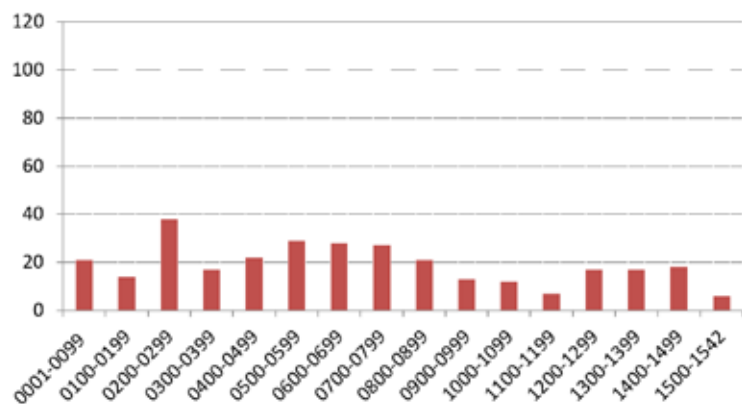
Na jar 2020 vedenie bratislavskej židovskej obce, konkrétne jej predseda Tomáš Stern, podal podnet na geodetické zameranie pôvodnej plochy starého cintorína na základe katastrálnych máp. Pri prieskume podložia mimo pôvodný areál a rekonštrukcie elek-

gemeinde bis zur Vertreibung der Juden aus Ungarn im Jahre 1526 nach der Schlacht bei Mohács (Bratislava 2021). Porov. KUŠNAROVÁ-WIECHA 2001.

17 K sprevádzkovaniu tunela došlo už v júli 1949, v roku 1982 bola na ploche bývalého cintorína vybudovaná električková trať.

tričkovej trate sa pristúpilo k sondážnym výkopom, ktoré odhalili zlomky kamenného múru starého cintorína. Takmer po 80 rokoch sa nakoniec kompletne vyčistil obvodový východný múr nového ortodoxného cintorína od náletových drevín a odstránili sa nánosy odpadu.¹⁸ Pritom bol odhalený depot náhrobných kameňov zo starého cintorína, pôvodne odhadovaný na niekoľko desiatok jednotiek. Postupným odkrývaním boli odhalené i vsadené náhrobné kamene do oporného múru v susedstve katolíckeho cintorína. V lete pokračovali pasportizačné práce a pôvodne odhadovaný počet náhrobkov sa prekvapivo zvýšil na niekoľko stoviek. Nasledovala digitalizácia nálezov s pomocou firmy Artzenal a priebežná komparácia náhrobkov s archívnymi snímkami starého cintorína. Medzitým na hornom nádvorí nového ortodoxného cintorína prebiehalo triedenie fragmentov náhrobkov podľa typu kameňa, čo umožnilo užší výber a jednoduchšiu identifikáciu najmä v prípade barokových náhrobkov. Medzičasom Daniel Polakovič vypracoval pracovný súpis všetkých náhrobníkov na základe dostupných predvojnových evidenčných materiálov, t. j. nemeckých prekladov J. Grünfelda a hebrejských opisov J. Weissa a M. Schaya. Pri identifikácii náhrobkov sa zistilo, že zlomok nálezov bol čiastočne kontaminovaný náhrobkami zo zrušeného židovského cintorína v Rusovciach. V súčasnosti prebieha korekcia dát na základe zachovaných sepulkrálnych nápisov a heuristický genealogický prieskum spojený so štúdiom archívneho materiálu.

Zachované náhrobné kamene a ich fragmenty uložené v Pamätníku Chatama Sofera spolu s nedávnymi nálezmi (vyše

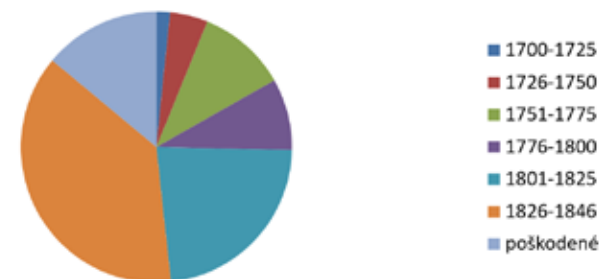

Komparatívny prehľad počtu zachovaných náhrobkov s pôvodným predvojnovým stavom.

18 K akcii sa pristúpilo za podpory Ministerstva životného prostredia SR prostredníctvom Slovenskej agentúry životného prostredia, ktorá na revitalizáciu zelene na židovskom ortodoxnom cintoríne poskytla časť finančných prostriedkov.

500 náhrobkov) predstavujú takmer tretinu pôvodného počtu.¹⁹ Predvojnová evidencia ich viedla celkom 1542, skutočný počet bol o niečo vyšší. Najstaršie nálezy spadajú do doby krátko po vzniku židovského cintorína. Najstarší spoľahlivo datovaný náhrobok náleží Lipmanovi, synovi Petachju Sg"l a pochádza z roku 1699, tri roky po založení židovského cintorína.²⁰ Náhrobok síce nebol zachytený v žiadnej z predvojnových evidencií, no doklady o rodine zosnulého pochádzajú už z 50. rokov 17. storočia.²¹ Ďalšie náhrobky pochádzajú z prvých dvoch desaťročí 18. storočia. Niektoré z nich boli v pôvodnej evidencii vedené do druhej polovice 17. storočia, t. j. do doby, keď neexistovala možnosť pohrebu pre židovských obyvateľov na bratislavskom Podhradí. Možnosť posledného odpočinku bolo v tomto prípade nutné nájsť v príslušných židovských komunitách (Viedeň, Kittsee,²² Stupava²³ atď.). Náhrobok Mošeho zo Schla-ningu (zomr. 1705)²⁴ bol v starších prameňoch vedený ako najstarší náhrobok na starom cintoríne (údajne už z roku 1655), vďaka ná-

Zachované a identifikované náhrobky

	Celkom	Zachované	%
do 1699	3	1	33,3
1700-1725	26	9	34,6
1726-1750	73	30	41
1751-1775	172	62	36
1776-1800	138	40	29
1801-1825	370	81	22
1826-1847	609	109	18

Chronologický prehľad náhrobkov podľa predvojrovej dokumentácie a súčasného stavu.

19 Osud vyše tisícok ďalších náhrobkov nie je dosiaľ vyriešený, údajne boli uložené do zeme vedľa hromadného hrobu na novom ortodoxnom cintoríne.

20 Náhrobok č. 059.

21 Porov. POLAKOVIČ 2021, s. 304n.

22 V blízkom Hainburgu zaniklo židovské osídlenie už v ranom novoveku.

23 Najstaršie datované náhrobky pochádzajú zo 70. rokov 17. storočia. V staršej historickej literatúre sa uvádza prípad náhrobku z roku 1647, ktorý v dôsledku nesprávneho čítania datácie je v skutočnosti až o pol storočia mladší (1690).

24 Náhr. č. 353.

lezu náhrobku došlo k verifikácii „problematickej“ datácie. I ďalšie prípady nájdených náhrobkov poukazujú na pôvod zosnulých z oblasti Dolného Rakúska, napr. Mirjam, dcéra Ašera ha-Leviho zo Zúrnendorfu (zomr. 1719). Medzi výnimočné nálezy nepochybne patrí dvojnáhrobok predčasne zomrelých detí bratislavského rabína Binjamina Wolfa Jokerlsa z roku 1719 (Mordechaj a Ziskind)²⁵ so symbolikou detských postáv. Medzi nálezmi sa nachádza i náhrobok jeho manželky Mirjam (zomr. 1758)²⁶ a v Pamätníku Chatama Sofera je v lapidáriu dokonca zachovaný fragment náhrobku ich syna Lejba (zomr. 1721).²⁷ Náhrobok samotného rabína sa s najväčšou pravdepodobnosťou stal obeťou častých záplav už v 18. storočí.

Z radu barokových náhrobkov vyčnievajú bohato profilované náhrobky rodinných príslušníkov viedeňskych dvorných Židov.²⁸ Niektoré rodiny majú svoj pôvod v Prahe. Patria medzi ne rodiny Bondy, Broda,²⁹ Dukes, Gerstl, Grotte³⁰ a Prager. Posledný odpočinok tu našla v období exilu pražského židovstva (1746 – 1748) i manželka čelného predstaviteľa pražskej židovskej obce Abrahama Pressburgera, ktorý patrí medzi priamych predkov Heinricha Heineho.³¹ Rad náhrobkov poukazuje na moravské korene.³² Úzke rodinné väzby s Třebíčí mala rodina Lemberger (Lwow),³³ ďalší pochádzali z Mikulova,³⁴ Hraníc,³⁵ Ivančíc, Jevíčka a Prostějova. V dobových súpisoch židovskej obce na bratislavskom Podhradí z 18. storočia sa u mnohých objavuje pôvod z Nemecka, čo potvrdzujú i nedávne nálezy. Niektorí pochádzali z metropolitných miest s veľkou židovskou komunitou (Hamburg,³⁶ Frankfurt n. M., Worms³⁷), iní z lokalít s oveľa menším židovským osídlením (napr. Kitzingen,³⁸ Koblenz,³⁹ Reinburg⁴⁰ a ďalšie). Na poľský pôvod síce odkazuje menšie množstvo zachovaných náhrobkov,⁴¹ no i tu možno nájsť zaujímavé

25 Náhr. č. 077.

26 Náhr. č. 044.

27 Náhr. č. M-013.

28 Napríklad náhr. 071 (Šimon Wolf, syn Mošeho Oppenheima, zomr. 1724) a 075 (Mirjam, dcéra Chajima Fischhafa, zomr. 1757).

29 Náhr. 256, Todros, syn Meira Brodu (zomr. 1775).

30 Náhr. 164, Geršon, syn Bera Grotteho (zomr. 1724).

31 Náhr. 367, Mirjam, manželka Avrahama Pressburga (zomr. 1747). Manžel sa vrátil o rok neskôr do Prahy, kde zomrel v roku 1759.

32 Napr. náhr. 342, Chajele, dcéra Mešulama (zomr. 1766).

33 Náhr. 116, Mirjam, manželka Josefa Lwowa z Třebíča (zomr. 1792).

34 Náhr. 304, Rezl, dcéra Jisraela Michelstädtera (M"Š) z Mikulova (zomr. 1772).

35 Náhr. 350, Binjamin Zeev, syn Mošeho z Hranic (1742).

36 Náhr. 177, Rivka, dcera Iceka z Hamburgu (zomr. 1727).

37 Napr. rodina Oppenheimerovcov, ktorí pôsobili najmä vo Viedni, Hannoveri a Wormse.

38 Náhr. 100 a 127, Roze, dcéra Bermána ha-Leviho, manželka Judu Harnisena z Kitzingenu (zomr. 1758).

39 Náhr. 056, Moše z Koblenzu (zomr. 1735).

40 Náhr. 356, súkromný učenec Josef, syn Jaakova Sg"l z Reinburgu (zomr. 1728).

41 Napr. náhr. 052, Arje Lejb K"C z Ostrógu (zomr. 1751).

súvislosti s pôvodnou väzbou na Bratislavu. Je to i prípad učiteľa Reuvena Zeliga ha-Levi Bettelheima zo Szydlowca (zomr. 1759),⁴² ktorého rodina patrí medzi najstaršie židovské rodiny na bratislavskom Podhradí.

Fotodokumentácia a pasportizácia náhrobkov, 2021. Foto: T. Stern.

Náhrobky z mladšieho obdobia (až na drobné výnimky) už nevykazujú výrazné ozdobné ornamentálne prvky a tesané hebrejské písmo má sklon k šablónovitosti. Nižšia kvalita sa prejavila tiež vo výbere nekvalitného pieskovcového materiálu, ktorý je menej odolný voči klimatickým eróznym zásahom a rýchlo podlieha zubu času. Práve táto skupina patrí medzi najohrozenejšie prípady z nedávneho nálezu. V dôsledku rozsiahlej erózie došlo u mladších náhrobkov k značným stratám textovej časti v oblasti sepulchrálneho nápisu, ktoré komplikujú identifikáciu nielen fragmentárnych náhrobkov, ale i v prípadoch dochovaných v celkovej veľkosti náhrobného kameňa. Na konci roku 2021 sa zreštaurovalo a zakonzervovalo päť barokových náhrobkov pod odborným dohľadom doc. MgA. Gabriela Strassnera. Za pomoci vysokoškolských študentov VŠVU prebiehala kompletizácia fragmentov náhrobkov v areáli nového ortodoxného židovského cintorína, ktorá zaberala minimálne dva mesiace verifikácie de visu. Ďalej nasledoval transfer vybraných náhrobkov a ich fragmentov do reštaurátorského ateliéru. Základný vizuálny výskum bol zameraný najmä na zistenie stavu kamennej hmoty, viditeľných poškodení a prípadnej farebnej úpravy písma. Potrebné bolo i čiste-

42 Náhr. 094.

nie povrchových častí, ktoré prebiehalo vo viacerých fázach, regulovanou tlakovou vodou, ďalej regulovaním horúcou parou, mikropieskovaním (chemicky i mechanicky), následne biocídne ošetrenie povrchu na hĺbkovú likvidáciu machu a lišajníka. V závere prebehlo lepenie jednotlivých častí do celkov, opäť vo viacerých fázach tak, aby bolo možné fragmenty dôkladne spojiť v jednoliate celky do pôvodnej podoby. V neposlednom rade bolo potrebné vykonať hĺbkovú petrifikáciu kamennej hmoty, ktorá by mala zaručiť ochranu pred poveternostnými vplyvmi. Aj naďalej bude prebiehať identifikácia poškodených náhrobkov a ich fragmentov, tak z nedávneho nález, ako aj zo zlomkov umiestnených v Pamätníku Chatama Sofera, ktoré v lete 2021 prešli kompletným 3D skenovaním. Redislokáciou náhrobných kameňov na pôvodné miesto by byť súčasťou čiastočnej obnovy charakteru areálu starého židovského cintorína. Výsledkom by mala byť databáza všetkých náhrobkov (spolu s nezachovanými), vrátane predvojnovnej fotografickej dokumentácie s cieľom navrátiť pôvodný obraz starého bratislavského židovského cintorína do „nového života“.

Literatúra:

[BETTELHEIM, Samuel]: Die Pressburger Napoleon-Legende. In: *Judaica*, 1934, roč. 1, č. 3-4, s. 23-25.

[BETTELHEIM, Samuel]: Die Pressburger Gemeindewahl. In: *Judaica*, 1935, roč. 2, č. 5-6, s. 35-36.

DOJČ, Ľudovít: Cenná dokumentácia zo starého židovského cintorína v Bratislave. In: *Věstník židovských náboženských obcí v Československu*, 1984, roč. 46, č. 2, s. 4.

GOLD, Hugo (red.): *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart*. Brünn: Jüdischer Buchverlag, 1932.

KUŠANOVÁ-WIECHA, Katarína: Textová analýza epitafov zo starého židovského cintorína v Bratislave. In: BOTÍK, Ján (ed.): *Obyčajové tradície pri úmrtí a pochovávaní na Slovensku s osobitným zreteľom na etnickú a konfesijnú mnohotvárnosť*. Bratislava: LÚČ, 2001, s. 173-183.

POLAKOVIČ, Daniel: Medzi vyhnaním a návratom. Židia v Bratislave a na bratislavskom Podhradí (1526 – 1698). In: *Z archivu ke študentům a zase zpět. Věnováno Ivaně Ebelové k životnímu jubileu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2021, s. 298-308.

SALNER, Peter – KVASNICA, Martin: „*Chatam Sofer Memoriál 1762 – 2002*“. Bratislava: Zing Print, 2002.

SCHAY, Max: Der jüdische Friedhof in Pressburg (Bratislava). In: *Hickl's illustrierter jüdischer Volkskalender*, 27, 5688 (1927/28), s. 84-87.

STERN, Tomáš. Beth olam – dom večnosti. In: *Židovské cintoríny na*

Slovensku. *Pamiatky a múzeá*, 1998/1, 33-38.

SZALATNAI, Artur: *Die architektonischen Formen der Preßburger Friedhofsanlagen*. Bratislava: Kosmos, 1920.

WEISS, Isaak Z: Avnej bejt ha-jocer. Paks 5660/1900 (repr. 5730/1970).

